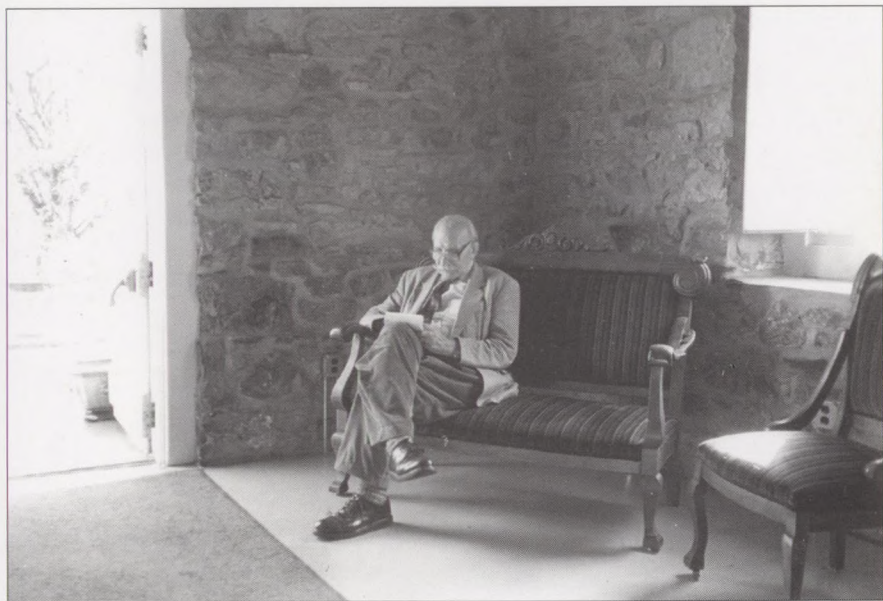

A portrait of an elderly man with a mustache and glasses, wearing a light-colored suit jacket, a blue shirt, and a patterned tie. He is standing outdoors with green foliage in the background. The text is overlaid on the image in a bold, orange-red font.

Зянон ПАЗЬНЯК

**ГУТАРКІ
З АНТОНАМ
ШУКЕЛОЙЦЕМ**

(Фота З. Пазыяна, 1997 г.)

Антон Шукелойць

**ГУТАРКІ
З АНТОНАМ
ШУКЕЛОЙЦЕМ**

TYTÄRKI
ANTHONY
KEVONEN

ЗЯНОН
ПАЗЬНЯК

**ГУТАРКІ
З АНТОНАМ
ШУКЕЛОЙЦЕМ**

Варшава. „Беларускія Ведамасці”
Вільня. Таварыства Беларускай Культуры ў Летуве
2003 г.

УДК 947.6

П 12

ЭНОН
ПАЗНЯК

ТАТАРКИ

ЭНОТНА Э

ШУКЕЛОВИЕМ

ISBN 9955-9337-8-X

© Зянон Пазыняк, 2003

ПРАДМОВА

Гэтая кніжка пра Антона Шукелойця, пра падзеі ў ягоным жыцці, здарэнні, сьведкам якіх ён быў і пра якія расказаў у няспешнай гаворцы. Апавяданні запісваліся мной з перапынкамі з кастрычніка 2001 года па верасень 2003-га. Цяпер Антону Шукелойцю 88 гадоў, якія ён пражыў, пасвяціўшыся Беларусі.

Антон Шукелойця, кіраўніка Беларуска-Амэрыканскага Задзіночання на эміграцыі, ведаюць усе, і ва ўсіх ён карыстаецца нязьменнай павагай. Ягоныя паводзіны ў беларускім грамадстве за мяжой ёсць эталон беларускага народнага шляхецтва — пастава простая, дабразычлівая і разумная.

Некалі ў Ашмянах, за праваслаўнымі могілкамі на ўскраіне поля, дзе былі пахаваныя паўстанцы 1863 года, стаяў крыж. Там, на лавачцы ля крыжа, часта збіраліся гімназісты, марылі пра будучыню і натхняліся гераізмам народнай гісторыі. Сярод гімназістаў быў малады Антось Шукелойць. У гэтую якраз пару ён улучыўся ў палітыку і потым сам сабе скажа, што жыць трэба — для Беларусі.

Знаёмы матыў, паэтычна асэнсаваны Ларысай Геніюш. Бо гэта матыў эпохі, сьветапогляд Адраджэння, погляд цэлага беларускага пакаленьня. Выбітага, выстраленага, згноенага ў турмах ГУЛАГу.

Тыя, што перажылі навалу, выратаваліся і апынуліся ў эміграцыі, стварылі за мяжой беларускую літаратуру — ідэёвы грунт нацыянальнага Адраджэння, зьбераглі беларускую культуру, мову і веру, сфармавалі палітычныя арганізацыі і сцвердзілі беларускую незалежніцкую палітыку.

Але нашая гутарка тут — пакуль што не пра эміграцыю, а пра тую, ужо далёкую пару, якую цяпер мала хто памятае. Антон Шукелойць разважае пра падзеі 1930-1940-х гадоў, якія гэтак перакручаныя, сфальшаваныя і замоўчаныя вечнымі ворагамі Беларусі. А. Шукелойць быў назіральнікам і непасрэдным удзельнікам палітычных плыняў і падзеяў нядаўняй беларускай гісторыі. Яго і паслухаем.

Зянон Пазьняк

УСТУП. УСПАМІН ПРА ПЕРАКЛАДЧЫКА «ПАРСІВАЛЯ»

3. Пазыяк: — Напачатку адыйдзе трохі ад храналёгіі і пагаворым пра зьявы малавядомыя, але цікавыя для падзеяў літаратуры. Ці маглі б Вы расказаць пра *Леаніда Галяка*, які ў 1947-м годзе пераклаў „*Парсівала*”.

А. Шукелойц: — Гэта мой прыяцель з часоў нямецкай акупацыі, мы разам жылі, займалі адзін дом, карысталіся адным сталом. Гэта значыць утрымоўвалі адну гаспадыню, якая нам варыла абед тады, калі мы дзень праводзілі на працы. Хто такі Галяк? Па паходжанню іхная сям’я з Лідчыны. Бацька ягоны быў чыноўнікам, памойму, на пошце. І потым ён так і застаўся за польскіх часоў, працаваў ў Вільні на пошце.

У яго было двое дзяцей. Гэта Леанід Галяк і ягоная малодшая сястра, якая пасля выйшла замуж за нямецкага афіцэра і выехала, недзе жыве цяпер ў Амэрыцы, у паўдзённых штатах.

Галяк вучыўся ў беларускай гімназіі ў Вільні, хача пасля (з увагі на тое, што беларуская гімназія ня мела дзяржаўных правоў) ён перайшоў у польскую гімназію Зыгмунта Аўгуста, яе закончыў і паступіў на ўнівэрсітэт на юрыдычны факультэт. Будучы на ўнівэрсітэце, ён належыў да *Беларускага Студэнцкага Саюзу*, але недзе, здаецца, у 1933-м годзе група студэнтаў Беларускага Студэнцкага Саюзу з такімі *Кастусём Глінскім* і *Яўгенам Бартуль* на чале вырашылі ўтварыць карпарацыю Скарыны. І вось Галяк быў разам з Глінскім. Карпарацыя Скарыны праіснавала нешта тры гады і была потым ўнівэрсітэтам „раз’язаная”. Аб гэтай арганізацыі трэба б было гаварыць асобна.

Пры гэтай нагодзе хачу сказаць, што *Радаслаў Астроўскі* (тады дырэктар беларускай гімназіі) зрабіў такі крок у час працэсу Грамады, што яны пайшлі на супрацоўніцтва з палякамі. Але не дарма, ня так, як цяпер некаторыя там, на Беларусі, ідуць. За гэта палякі паабяцалі прымаць нашых юрыстых пасля сканчэння ўнівэрсітэту на дзяржаўныя працы, гэта значыць у суды, у

адміністрацыю, адвакатуру і гэтак далей. І вось, карыстаючы з гэтай магчымасці, група студэнтаў (чалавек, можа, з дваццаць, у аснаўным юрысты, каторыя канчалі ўнівэрсітэт) выйшлі з Беларускага Студэнцкага Саюзу (ці, можа, іх выкінулі, бо яны хацелі быць і там, і там) і ўтварылі гэтую арганізацыю Скарыны, якая была падтрыманая польскім урадам. На чале гэтай арганізацыі стаяў, як я ўжо казаў, Кастусь Глінскі. Ён потым быў суддзёй, трапіў, здаецца, у ссылку і з арміяй *Андорса*, выехаў. Памёр у Англіі. У Англіі ён быў у нашай грамадзе.

Глінскі паходзіў з вельмі багатай гаспадарскай сям’і, па-мойму, з Браслаўшчыны. А Яўген Бартуль, гэта другая асоба, ён паэт, вельмі здольны быў чалавек, паходзіў з Латгаліі (зь беларускіх Інфлянцаў), так, як наш *Франціш Бартуль*, нават ягоны, відаць, нейкі далёкі сваяк.

Тады Галяк, скончыўшы ўнівэрсітэт, адбыў трохгадовую практыку ў судзе і мог бы быць прызначаны суддзёй, але ён хацеў быць адвакатам. І дзеля гэтага потым дамовіўся з адным зь віленскіх адвакатаў. Трэба было йшчэ пару гадоў адбыць так званай адвакацкай аплікантуры. Так што Галяк — адзін з найбольш адукаваных нашых юрыстаў, якія былі ў час нямецкай акупацыі. Ён хацеў мець вольную прафэсію, і таму йшчэ трэба было йсці на аплікантуру да нейкага адваката, што ён і зрабіў.

У акупаваны немцамі Менск ён зьявіўся ў сувязі з тым, што Астроўскі ўзначаліў галоўную адміністрацыю Менскай акругі (наогул, Беларусі ў той час). Ягонья людзі (гэтыя ягоныя знаёмыя, цэлы шэраг юрыстых) прыехалі ў Менск працаваць у сваіх прафэсіях.

У Менску Галяк быў суддзёй Акруговага суду. Вельмі высока цэнены як суддзя, і калі немцы думалі ўтварыць юрыдычны інстытут (бо ім патрэбныя былі юрысты для мяйсцовых судоў), то якраз Галяка ў 1944-м годзе прызначылі рэктарам інстытуту. У друку ўжо была абвестка

пра набор студэнтаў у гэты інстытут. Аднак Менск неўзабаве занялі расейцы.

Пасьля гэтага Галяк выехаў (мы выехалі разам) на эміграцыю, толькі што я быў апынуўся ў амэрыканскай зоне, а ён у ангельскай, у беларускім лягэры Ватэнштэт.

У лягэры была беларуская гімназія. Ён там, магчыма, нешта выкладаў у гімназіі. Наагул, ён быў чалавек вельмі шырокага дыяпазону ведаў. Добра валодаў нямецкай мовай, у яго былі грунтоўныя веды ў фізіцы, у хіміі, у розных дзялянках, што ня вельмі зьвязаныя былі зь юрыдычнай адукацыяй.

Леанід Галяк

З. Пазыняк: — Ці цікавіўся Галяк літаратурай?

А. Шукелойць: — Дакладна ня ведама. Перакладамі ў Ватэнштэце займаўся ў асноўным **В. Тумаш, Хв. Льяшэвіч і Л. Галяк**. Перакладалі **Свіфта («Гулівера»)** і іншых пісьменьнікаў. У Л. Галяка была думка з Тумашам перакласці Біблію на беларускую мову. І яны нейкія часткі Бібліі пераклалі.

Прыехаўшы сюды, у Нью-Ёрк, яны гэтую задумку далей працягвалі. Навязалі кантакт з выдатным нашым баптысцкім дзеячом **Данілам Яськом**, таму што патрэбны быў для перакладу **Бібліі** нехта, хто б ведаў добра габрэйскую мову. І сярод баптыстых быў такі выдатны знаток усходніх моваў, гэта вальняк **Марцінкоўскі**. Ён быў прафэсарам ці дацэнтам Пецярбургскага ўнівэрсітэту. Марцінкоўскі згадзіўся быў узначаліць

пераклад Бібліі. Але ў гэтым часе доктар **Янка Станкевіч** зьвязаўся таксама зь іншай групай бабтыстых, і тыя яму дапамаглі. Адным словам, забралі ад Галяка і Тумаша гэтую справу і даручылі Янку Станкевічу. Такая вось была канкурэнцыя.

Што датычыць палітычнай арыентацыі, то Галяк належыў да Рады БНР ад самага пачатку.

З. Пазыняк: — Ці ведалі вы што пра пераклад „*Парсіваля*”, які Галяк зрабіў у 1947-м годзе?

А. Шукелойць: — Я бачыў гэты пераклад „*Парсіваля*”, і нават, здаецца, маю яго. Гэта ён зрабіў у Ватэнштэце. Там вельмі шмат што перакладалі, зь нямецкай мовы і на нямецкую мову. Рознае. Група такая была, што добра ведалі мову. І Тумаш нямецкую мову добра ведаў. Ён перакладаў Багдановіча.

З. Пазыняк: — Галяк з Тумашам былі ў добрых адносінах?

А. Шукелойць: — У добрых адносінах. Мы прыехалі сюды ў Амэрыку, то якраз у Галяка затрымаліся: я, Тумаш і Адамовіч.

З. Пазыняк: — Што вы скажаце пра палітычныя погляды Галяка?

А. Шукелойць: — Палітычных поглядаў ён быў усё ж правых. Не сацыялістычнага кірунку. У часы нямецкай акупацыі ён адыграў актыўную ролю у аднаўленьні Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы, вельмі актыўную. Юрыдычныя асновы — гэта ўсё ён рыхтаваў разам з яшчэ адным судзьдэю.

З. Пазыняк: — Ён па паходжаньні быў з каталікоў ці з праваслаўных?

А. Шукелойць: — Го-о, гэта вельмі цікава. Ён па паходжаньні быў праваслаўны. У сям’і ягонай былі і каталікі. Галякі паходзяць з шляхты. Гэта шляхта. Ён расказваў мне пра сваю бабу (любіў расказаць часта), пра каталічку. Дзед быў праваслаўны, і хацеў навярнуць гэтую сваю жонку на праваслаўе. Яна не давалася. Урэшце захварэла. Хварэе гэтак, і прыехаў да яе сьвятар праваслаўны і такой царкоўна-славянскай мовай кажа: „Слушай, да ты бы отреклася б от этой католической ереси.”

А яна, кажа, толькі на ложку, як ляжала, задком да яго павярнулася — і ўсё, на гэтым скончылася.

Так што Галяк паходзіў з такой мяшанай сям'і, хаця сам лічыўся праваслаўным.

Памёр Галяк у Нью-Ёрку. Ягоная жонка йшчэ жыве.

3. Пазыяк: — Я знайшоў ягоны пераклад „Парсіваля” ў беларускай Кірыла-Тураўскай царкве ў Брукліне на Атлянтк-эвено. Дагэтуль я ня ведаў нават пра існаванне такога перакладу. Мяне ўразіў сам факт, што палітык, здавалася б, далёкі ад літаратуры, пераклаў вялікі твор эўрапейскага пісьменства, які звязаны з кантэстам эўрапейскай культуры. Праўда, Івонка Сурвіла* мне казалася, што былі сярод беларусаў потым закіды, асабліва што да мовы ягонага перакладу. І яно не без падставы. Цяпер я ўзяў на сябе грэх пры паўторным выданні крыху паправіць мову перакладчыка (інакш нельга было).

Але другое, што мяне ўразіла — гэта тое, што пераклад „Парсіваля”, фактычна, няк не адлюстравалася ў беларускай культуры. Праца Леаніда Галяка правалілася, нібы ў багню. Нібы яе не было. (Хоць, як мне вядома, кніжкі раздавалі тады па беларускіх школах у Нямеччыне.)

Гэта найбольш мяне падштурхнула выдаць ягоны пераклад „Парсіваля” цяпер у „Беларускіх Вядомасцях”, каб, так бы мовячы, паправіць няшчасце гісторыі і ўвесці „Парсіваля” ва ўжытак беларускай літаратуры¹.

Наклад атрымаўся невялікі (дзесьці каля паўтары тысячы асобнікаў) і амаль увесь ён „паехаў” на Беларусь. Пры гэтым, улічваючы цяперашнія цяжкасці, стварэння для беларускай культуры, я разаслаў пераклад індывідуальна ста сямідзесяці асобам творчай і навуковай эліты: беларускім пісьмёнікам, паэтам, літаратурным крытыкам, навукоўцам, журналістам, мастакам і г.д.

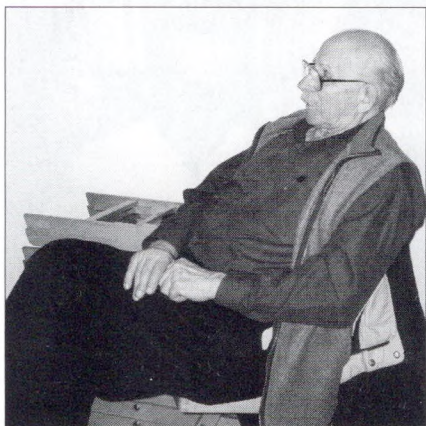
Я быў перакананы, што з-за савецкай цензуры, ад якой раней цярпела ўся наша культура, мала хто зь іх да гэтага мог прачытаць „Парсіваля” — твор рамантычны, сьветлы, аптымістычны і павучальны, у якім адлюстраваны энас духоўных шуканняў чалавека.

Мінуў год. Штыль. Поўная абсалютная

цішыня. Нідзе ні літары, ні слоўца, ні гуку. Гэта (ужо ў трэці раз) мяне ўразіла найбольш. Ня ведаю, ці тут адбіваецца цяперашні бяdotны стан беларускай літаратуры, ці стан беларускага духу, але факт ёсьць факт: „Парсіваля” для беларусаў не існуе. І таму невясёлыя меркаванні прыходзіць у галаву.

Леанід Галяк быў, на маю думку, высокай беларускай асобай, ён меў узровень думання, калі ўзяўся за пераклад „Парсіваля” і ведаў, што павінен рабіць.

А. Шукелойць: — Безумоўна, гэта была постаць. У іншых умовах ён бы мог шмат больш зрабіць для Беларусі.

Антон Шукелойць

(Фота 3. Пазыяк)

Пра Галяка яшчэ памятаю такі факт. Калі ён скончыў аплікантуру і стараўся пайсці ў суд, то акруговы суддзя ў Вільні, Крычынскі, з паходжання татарын, яму кажа, што ты, маўляў, змяні сваю нацыянальнасць. „Пішашся беларусам, ну хто цябе прыме, — кажа. — Вось мы ж татары, мусульмане, а лічымся палякамі — і ўсюды на высокіх становішчах.”

Але Галяк не пайшоў на гэта.

3. Пазыяк: — Тыповая прыкмета акупацыі. Беларусы на сваёй зямлі не маглі займаць пасады.

А. Шукелойць: — Тады былі такія паняцці. Улада была не беларуская. ■

* Выданне перакладу Л. Галяка ў Ватэнштэце зрабіў Янка Сурвіла.

ЮНАЦТВА. ЗАБРАНЫ КРАЙ

3. Пазьяк: — Пачнем канцэптуальна: год нараджэньня, дзяцінства, месца, бацькі, як усё разьвівалася.

А. Шукелойць: — Так што нарадзіўся я па старым стылі 6-га ліпеня (па новым — 19 ліпеня) 1915 года ў *вёсцы Якелеўшчына*. Гэта маленькая вёсачка была, тры ўчасткі зямлі, на якіх граф

музыкаў тады мала было, а вясельлі былі доўгія, так што дзед мой у хаце праводзіў толькі прыблізна два дні ў тыдні. А так ён як выйшаў граць, то ў пятніцу ўжо пасхаў вечарам. Суботу, нядзелю, панядзелак граў. Потым аўторак — да маладой і вяртаўся толькі ўжо зноў у сераду і чацьвер. Граў без канца. Нават бацька расказваў,

Бацька Антона Шукелойця (таксама Антон) і маці Бенедыкта ля старой прадзедаўскай хаты, пабудаванай яшчэ ў XVIII стагоддзі. Здымак пэрыяду I-й Сусьветнай вайны.

Чанскі гэтых людзей пасадзіў чамусьці ў садзе. У майсцовасці гэтай адзін з агароднікаў рыхтаваў прышчэпы дрэваў. Называўся ён Якей, таму і мясцовасць гэтая, і вёска потым ягонае імя мела — Якелеўшчына. Гэта ад Ашмянаў, калі па прастай лініі лічыць, дык 8 кілёметраў, ад Жупранаў — 2.

Дзяды мае былі музыканты. Дзед мой непасрэдна — *Базыль Шукелойць*, іграў на скрыпцы. Два ягоныя браты, Юрка і Язэп, ігралі на цымбалах і на басэці. З расказу майго бацькі,

што ў гэтай хаце музыка не пераставала і на Вялікі пост. Бо на Вялікі пост (гэта ж у тых часы вельмі сурова прытрымліваліся пастоў) ксяндзы прыслалі дзеду майму розных сьляпых, каб іх вучыў іграць, каб яны маглі потым скрыпкай зарабіць сабе на кавалак хлеба.

Бацька мой, таксама Антось, па лініі музыкаў не пайшоў. І скончыў такую дырэктарскую школу, чатырохгадовую, якая давала яму даволі добрую асьвету, як ён казаў. І з цэлымі лікамі, і з дробамі ўмеў магэматыку рабіць. У войска

Пачаткі

пайшоў у артылерыю. Там яго прынялі зноў у нейкую вайсковую школу і яшчэ падцягнулі. У войску ён быў 7 гадоў, бо якраз настала вайна Расеі з Японіяй, так што адваяваў вайну, ішчэ крыж Георгіеўскай атрымаў. І ўсё, дахаты ён не вярнуўся.

Ягоны сябра *Казімір Міцкевіч* з такой жа вёсачкі (ад нас недалёка), што называлася ўжо *Засьценкам* (сам ён быў арганісты, вучыўся на арганістага, таксама саматугам нейкім), уладзіўся ў Петраградзе. Спачатку там пры нейкай краме мясной, а потым ажаніўся з гаспадыняй гэтай крамы і стаў уласнікам мясной фабрычкі. Ён запрасіў майго бацьку ў Петраград, і разам яны разгарнулі гэты бізнэс. Мелі, апрача гэтай фабрычкі ў Петраградзе на вулгу Гарохавай і Садовай вуліцаў, яшчэ чатыры крамы. І так дажылі яны аж да 1-й Сусветнай вайны, калі майго бацьку зноў паклікалі ў войска. У Петраград ён ужо не вярнуўся.

Жаніўся ён яшчэ ў Петраградзе. Жонка ягоная (мая маці) з Браслаўшчыны *Пецокевічанка*, *Бенеюкита Пецокевіч*, далёкая сваячка гэтага ведамага беларускага дзеяча ў Беласточчыне *Мар’яна Пецокевіча*, паходзіла з той самай вёскі *Цяцэркі*. Іхная цолая сям’я маладых (там два браты, тры сястры) былі тады ў Петраградзе.

Беларуская сьведамасьць маіх бацькоў паходзіць з Петраграду. У нас наагул ня пішавіца аб тым, што ў Петраградзе, апрача *прафэсара Шыпілы*, ягоных вучняў, ксяндзоў гэтых беларускіх, акадэмікаў і такіх асобаў, як *Тарашкевіч* і *Янка Купала*, там жа ж была маса беларуская, маса работнікаў на розных фабрыках, маса жанчын, якія працавалі на розных працах. Петраград — гэта быў ня толькі для беларускай інтэлігенцыі такім цэнтральным месцам, але таксама для беларускіх працоўных масаў. І вось там у выніку гэтых вечароў розных, сустрэчаў, тэатру *Буйніцкага*, і выступленьняў *Купалы* ды *Шыпілы*, набіралі людзі сьведамасьці і вярталіся на Беларусь ужо сьведамымі беларусамі. Многія зь іх — сьведамымі дзеячамі, якія потым прымалі ўдзел у адраджэньні заходняй Беларусі.

А. Шукелойць: — Цяпер навука. Цікавы выпадак хацелі бы расказаць, як мне першы раз у галаву асела беларускасьць. Гэта выбары ў Віленскі Сойм, Соймік ці Сойм, які прыняў рашэньне аб ліквідацыі сярэдняй Літвы і далучэньні да Польшчы. І вось мой бацька і дзядзька паехалі ў Куцеўчы (гэта меісца нашае гміны) на такі мітынг у гэтай справе. Беларусы тады стаялі на пазыцыі байкоту выбараў. Байкатавалі. Тады ў Барунах быў адзін зь ведмых беларускіх дзеячоў, *ксьёндз Міхал Пятроўскі* такі. І вось гэты ксьёндз Пятроўскі, выступаючы, кажа: „Слухайце, у нас, дай Бог, каб каровы штогод цяліліся, якога тут уцяленьня гэтыя палякі хочучь ад нас“. А гэта справа йшла аб „вцеленні“* Віленшчыны да Польшчы. Ну, у нас усе рассьмяяліся, і мне гэта так села ў галаву.

Другая беларушчына такая, што мне засела ў сьведамасьці, гэта я, можа, гады чатыры меў. Да нас з суседняй вёсачкі прыходзіла заўсёды на нядзелю дачка аднаго з братоў бацькі, які загінуў у выпадку ў лесе. Яна ўжо пайшла ў школу, у польскую, зразумела. Ну і навучылася нейкага вершыка, прыйшла і ўсё дзеду хацела пахваліцца, што ўмее польскі верш. І пачынае гаварыць. А дзед мой: „У маёй хаце ня шышкаць! Тут трэба гаварыць папросту.“ Так што мы ўсе абеслі. На польскай мове у хаце нас больш ужо ніхто ня чуў.

Пачаў я вучыцца. Сарганізавалі дырэктарскую шkolку. На дырэктара прасілі такога Талочку, што закончыў у Ашмяне гарадское вучылішча. Вось ён там нас вучыў такім старым спосабам, значыць. Пацеры спачатку трэба было гаварыць, пасья пераходзілі на лемантар чытаць. Пісалі праўдзівымі пёрамі. Гэта значыць, трэба было навучыцца піра гэтае гусінае завастрыць. Такія пачаткі мае былі ў гэтай дырэктарскай школе.

Затым я пайшоў ужо ў Жупраны ў пачатковую польскую школу. Дырэктарская шkolка таксама, фактычна, была польская. Па-польску вучылі чытаць, а астатняе ўсё йшло па-беларуску: гутарка дырэктарская, прыклады і г.д.

* Wcielenie — уключэньне, далучэньне, інкарпацыя (польск.)

У Жупранах я трапіў у першы клас. Тут быў жу польскі настаўнік **Ян Сташыньскі**, які скончыў сёмінарыю. Ён з намі пачаў спачатку на скрышцы граць, кантраляваў, які ў нас слых, якія здольнасці музычныя. Пасля мы ляпілі з гліны. Так ён пачынаў гэтую асвѣту, згодна з тагачаснай польскай пачатковай метадыкай.

3. Пазыняк: — У якім годзе гэта было?

А. Шукелойць: — У дырэктарскую школку я пайшоў у 1923-м годзе, а ў польскую — ў 24-м.

Дык вось гэты настаўнік Ян доўга мяне там у першым класе не трымаў і перавёў у другі клас. Так што я за першы год скончыў два класы. Пасля ў трэці клас перайшоў. Там другі настаўнік быў, эмігрант, паходзіў з Полаччыны, **Антон Чарніцкі**. Там я ізноў да паўтуду быў у трэцім класе, потым перавялі мяне ў чацьвёрты. Так што я за два гады закончыў чатыры класы пачатковай школы.

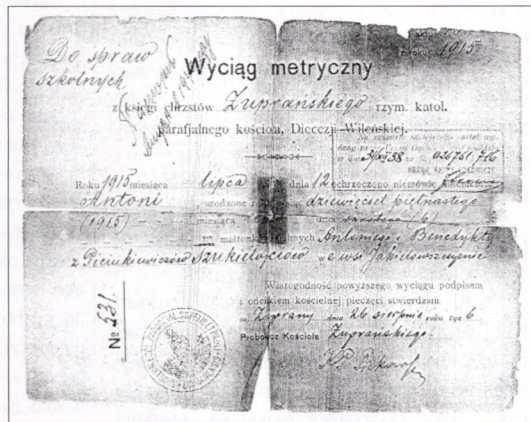
З гэтых школьных часоў ішчэ на адну рэч хачу звярнуць увагу, яна са мной таксама жыла доўгія гады. Гэта калі я быў у першым класе, недзе пад зіму ўжо, позьняй восенню, памерла графіня. Яна з дому была **Радзівілянка**. І вось школа вырашыла сарганізаваць хор, і ў гэты хор гэты самы настаўнік мой, Ян, паклікаў мяне. Так што я ад першай класы пачатковай школы і аж да заканчэння ўнівэрсітэту быў у хоры. (Пазней у Шырмы.)

3. Пазыняк: — Дык кажаце, графіня была з дому Радзівіляў?

А. Шукелойць: — Ага, графіня **Чапская** з дому **Радзівіляў**. У **Жупранах** іхны касцёл пабудаваны графам **Чапскім**, і там яны й пахаваныя.

Цяпер, як я трапіў у гімназію. Вырашыў я ісьці, як бацькі вырашылі, у 5-ы клас пачатковай школы. А потым пайду ў настаўніцкую сёмінарыю, буду настаўнікам. І ўжо дагаварыліся. Восень прыйшла, і я рыхтуюся ў гэты 5 клас. Дапамагаю бацьку гараць: ваджу коней, а бацька ходзе за плугам. Пагода прыгожая. Адна суботы

бацька падсунуў плуг пад карань (бо гаралі ў лесе пасеку, якую бацька вырабляў) і зламаў народ. Вырашыў пайсьці ў Жупраны да каваля, каб гэты народ паправіць і дакончыць работу да нядзелі. А мяне пакінуў коней пасыціць. Тым часам бацька, выйшаўшы на дарогу, спаткаў чалавека. Інтэлігентны спадар едзе маленькай павозчаккай, і ў яго папсавалася кола. Ён злез і мучыцца каля гэтага ваза. Бацька падышоў, яму дапамог і ў гэтым часе разгаварыўся. Аказываецца, што гэты чалавек — заступнік дырэктара гімназіі, прафэсар **Аляксандар Сікорскі**, які едзе з Ашмяны да сваіх бацькоў у Смаргоні. Там ягоны бацька фэльмар.

Выятак мэтрычнага запісу з кнігі хрышчэньняў **Жупранскага касцёла**.

Ну і бацька расказаў, што вось мае такога сына, які скончыў 4 класы за два гады. Гэты заступнік дырэктара кажа: „Нашто яго трымаць у пачатковай школе? Адавайце да нас у гімназію, ішчэ ёсьць пара мейсцаў. Вось у гэтым годзе, едзе, адразу ў панядзелак.” Ну і так напісаў ён запіску да дырэктара, а бацька, вярнуўшыся да коней, кажа мне: „Распрагай, трэба рыхтавацца ў гімназію.”

Ну і так мы. Гэта ж субота, у нядзелю трэба было мэтрыкі выбраць, дакуманты, фатаграфіі — усё. У панядзелак я паехаў у гімназію з запіскай, адразу на дадатковы іспыт. Здаў гэты іспыт, прынялі мяне ў гімназію ў 26-м годзе. І так я стаў вучнем польскай дзяржаўнай гімназіі ў Ашмяне і закончыў яе ў 1935 годзе.

Гімназія

3. Пазыняк: — Адносна гімназіі маю некалькі пытаньняў. Які ідэйны і палітычны ўплыў зрабіла гімназія на вашу асобу? Якая была там атмасфэра? Чаму яна спрыяла, хто былі гімназісты і пэдагогі, якая там была вучоба, што за жыцьцё, якое цяпер нам мала вядомае?

А. Шукелойць: — Гэта была польская дзяржаўная гімназія гуманістычнага тыпу (гэта значыць, з лацінай і мовамі). Дырэктарам гімназіі быў мыйсцовы ашмянскі шляхціц такі з Цялешышак — невялікай ваколіцы шляхецкай — *Антон Лакуцьеўскі*. Відаць, здольны чалавек быў, закончыў Пецярбургскі ўнівэрсітэт, матэматычна-фізічны факультэт. Ён жа быў выбраны маршалкам Віленскага Сойму, які далучыў Віленшчыну да Польшчы. Вось такое ягонае палітычнае крэда.

Бацька і дзядзькі мае, якія палітыкай займаліся ў тая бурныя часы Першай Сусьветнай вайны і рэвалюцыі, ведалі яго з ягоных выступленьняў як паляка і польскага патрыёта.

Людзі шляхецкага паходжаньня гэтакага ўзроўню, ці нават вышэйшага, многія лічылі сябе беларусамі, у тым ліку і чалавек, які зрабіў найбольшы ўплыў на мяне і на маё палітычнае крэда. Гэта *Аляксандар Барановіч*, шляхціц, таксама з гэрбам. Бацька ягоны быў кіраўніком (маршалкам) шляхты Ашмяншчыны (гэта „прадвядзіцель дваранства”, па-руску). Ён быў юрыст, закончыў Віленскую гімназію разам недзе там з Фэліксам Дзяржынскім. У гэтым часе належыў да гэтай самай партыі (гэта значыць, яшчэ *Літоўскай сацыялістычнай партыі*, на чале якой стаяў *Тамашэвіч*). Гэта йшчэ часы былі перад тым, як утварылася ППС і расейская сацыял-дэмакратыя. (Гэта такі ў мяне, як сказаць, ускок, бо пра гімназію я не забыўся.)

3. Пазыняк: — Таксама раскажыце пра структуру гімназіі, сацыяльны і нацыянальны склад гімназістаў.

А. Шукелойць: — Першыя гады ў гімназіі — гэта значыць 1-ы, 2-і, 3-і класы — былі вельмі цяжкія, бо ж трэба было добра апанавець

польскую мову. Польская мова была для мяне чужой: у хаце беларуская мова, усюды беларуская мова. І вось тут польскую мову трэба было добра ведаць. І таму першыя тры гады даліся мне ў знакі. Кватараваў я ў беднай такой сям’і, у знаёмых бацькі з часоў нямецкай акупацыі, тады, калі бацька загадваў вялікім маёнткам Латавічы графа Чапскага. А ягоным памагатым быў там адзін такі работнік. Дык вось я ў іх уладзіўся жывь першыя гады, у такой беднай хаце, дзе нас усё ж аж трох вучняў жыло ў адным пакоі. І гаспадыня гэта варыла нам такую сыціплую сялянскую яду.

Чацьвёрты клас гімназіі — гэта ўжо, ведаецца, пэрыяд дасьпяваньня чалавека. Тут прыходзіла лаціна, апроча французскай і нямецкай моваў, якія ў гімназіі вывучалі. Яна вельмі шмат давала ня толькі як мова, але й як гісторыя старыны, як азначэньне класьцінай культуры. Потым прыходзіў 5-ы клас, ізноў з лацінай, зь літаратурай сусьветнай і польскай. У 5-м класе вучням дазвалялася ўступіць у розныя арганізацыі, якія былі ў гімназіі. І там, сярод гэтых арганізацыяў, у нас была вельмі цікавая. Гэта „Кола філярэтаў”, на ўзор васьмі тых знакамітых філярэтаў Віленскага ўнівэрсітэту. Кожную нядзелю вучні збіраліся, нехта з вучняў чытаў рэфэрат, дыскусія была. Гэтае *Кола філярэтаў* дапамагала, дапаўняла выхаваньне вучняў гімназіі.

Настаўнікі, якія таксама прымалі ўдзел у *Кале філярэтаў*, часта выступалі з дакладамі. Былі апроча гэтага розныя сэкцыі, сэкцыя прыгожай мовы, якую веў ксёндз, бо ж тады гучнамоўцаў не было, — трэба было ўмець валодаць голасам, каб выступаць, і горлам валодаць. І тая, што мелі намеры і думалі выступаць, яны гэтай тэхніцы вучыліся. У *Кале філярэтаў* вучыў нас гэтаму ксёндз *Грамс*. Выдатны прамоўца, патрапіў у вялікім касьцёле гаварыць, а чуць ягоную мову было ўсюды.

З гэтага *Колы філярэтаў* выходзілі ўжо людзі палітычна падрыхтаваныя. Сярод іх з нашай гімназіі выйшаў адзін з найвыдатнейшых вучняў, найвыбітнейшы з палітычных дзеячоў Віленскага ўнівэрсітэту — *Гэрык Дэмбінскі*, левага кірунку чалавек, які ў час народных фронтаў

(Фота А. Сташэрова)

Ашмяны, цэнтар. 2002 год.

прымкнуў да бальшавікоў. Здабыў вялікаю асьвету, быў доктар права, здаецца, ці не ў Італію вучыцца ездзіў. Яго забілі немцы ў час акупацыі ў першых недзе месяцах ў Ганцавічах.

З. Пазыняк: — Ці былі якія-небудзь непаразуменьні паміж гімназістамі адносна нацыянальнай арыентацыі, адносна ідэясыці, адносна ацэнкі нейкіх падзеяў маральнага ці палітычнага кшталту? Ці былі спрэчкі, дыскусіі, канфлікты?

А. Шукелойць: — Я мушу сказаць, што на працягу ўсяго майго бывання ў гімназіі ніхто мне не звярнуў увагу, ніколі не сказаў, што якой я нацыянальнасьці ці якога я паходжаньня. Фактычна, польская гімназія з’арыентаваная была на шляхту, яна рыхтавала людзей аднолькавага ўзроўню, абапіралася на гэтую спаланізаваную шляхту.

З. Пазыняк: — Ці гаварылі беларусы са шляхты ў гімназіі па-беларуску, значыцца, у сьценах гімназіі?

А. Шукелойць: — Тыя, што пачуваліся беларусамі, так. А потым мы, ужо група цэлая, недзе ў 6-м, 7-м класе гаварылі па-беларуску між сабой.

З. Пазыняк: — А калі чулі гэты пэдагогі альбо людзі, з’арыентаваныя на польскія шавіністычныя ідэі, ці не выяўлялі яны якога-небудзь незадавальненьня, ці рабілі якія-небудзь заўвагі?

А. Шукелойць: — Не было такіх заўвагаў, але адносна нашага палітычнага становішча ў гімназіі — гэта я буду гаварыць асобна.

Вось у гэтым самым *Кале філярэтаў* у выніку дыскусіяў, рэфэратаў, абмену думак, ужо выяўляліся погляды вучняў. І, скажам, недзе ў 6-м, 7-м класе ўжо былі вучні акрэсьленага палітычнага пагляду. У асноўным вызначаліся, гэта выразна, на сацыялістычны кірунак. Я мушу сказаць, што ў Польшчы сацыялістычны кірунак — гэта ППС, гэта не камуністычны кірунак, а патрыятычны, які ў вялікай меры прычыніўся да здабыцьця незалежнасьці Польшчы. Так што кірунак сацыялістычны выразна вылучаўся. І таксама кірунак такі нацыяналістычны, з’арыентаваны з каталіцкім касьцёлам і каталіцкім клерам. Гэтыя два кірункі вельмі выразна ўжо выяўляліся. У старэйшых класах ужо хлопцы выказвалі свае думкі, грамадзкія сімпатыі і бралі нават ўдзел у палітычным руху (нелегальна).

Што да нас, беларусаў, то група такая выявілася

ў нашым клясе, чалавек пяць. Гэта *Барановіч* сын, я, такі *Шчэпаковіч* быў (сын гаспадара вялікага фальварку), йшчэ пара асобаў, якія выразна сталі на грунт беларускага змаганьня за незалежнасьць Беларусі, навязалі кантакт з Вільняй і зь вільenskімі арганізацыямі.

Першая такая мая паездка ў Вільню была ў Беларускай музэй (гэта ў сувязі з тым, што мы хацелі арганізаваць угодкі Слуцкага паўстаньня).

3. Пазьняк: — У гімназіі хацелі арганізаваць?

А. Шукелойць: — Не, ужо нагонкі з сваёй моладдзю, не ў гімназіі. Я шмат чытаў, цікавіўся, пастараўся ўвайсьці ў добрыя дачыненні з настаўнікам польскай мовы. А ён сам некалі быў акторам. Я някпеска дэклімаваў, так што ў яго добрую меў рэпутацыю. Улез у бібліятэку гімназіяльную, бо ён быў кіраўніком бібліятэкі і там заўсёды некалькі вучняў яму ў помач было. Гэта дало мне магчымасьць карыстацца ня толькі звычайнай той лектурай для вучняў, а таксама той, што ў бібліятэцы была (ад васьмай тысячы там уверх настаўніцкая бібліятэка). І там я ўжо тады чытаў і Маркса, і Розэнбэрга, і гэтых, анархістых усялякіх, і іншых. На гэнай аснове вырабляліся мае пагляды.

3. Пазьняк: — Якая літаратура ў гімназіі вас найбольш цікавіла? Якую вы найбольш чыталі?

А. Шукелойць: — Па-першае, зь літаратуры польскай, мастацкай, то, безумоўна, галоўную ўвагу маю прыцягваў *Стэфан Жэрэмскі*. Пра Жэрэмскага я некалькі рэфэратаў рабіў. А потым чытаў *Шышкова* таксама. Менш прыцягвала паэзія, скажам, XIX стагоддзя. Але Жэрэмскі зрабіў, думаю, найбольшы ўплыў.

3. Пазьняк: — А палітычная, філясофская літаратура якога накірунку больш цікавіла?

А. Шукелойць: — Усе левыя кірункі, пачынаючы ад анархістаў. Бакуніна чытаў, Маркса „Капітал” прачытаў у 5-м клясе гімназіі недзе, першы том яго, бо там гэтая эканамічная частка мяне мала цікавіла.

3. Пазьняк: — Я ўважаю, што сацыялістычныя перакананьні ў вас ужо складваліся ў гімназіі. Што найбольш паўплывала на такі накірунак вашых перакананьняў у той час?

А. Шукелойць: — Безумоўна, што Барановіч, у

якога мы часта бывалі. Вельмі цікавы чалавек. Мова ў яго беларуская была вельмі добрая, ён меў дом у Ашмяне і вялікі пляц. У час таргоў шляхта зьязджалася, усе гэта ў яго там затрымліваліся. Ён даставаў беларускую літаратуру, асабліва Багдановіча, а потым Арсеньеву, і чытаў. Во, калі ласка вам, кажа, беларуская літаратура, у параўнаньні да польскай, нічым не ўступае.

3. Пазьняк: — А сам ён належыў да якой партыі?

А. Шукелойць: — Ён быў сацыялісты, як я ўжо казаў, у гэтай *Літоўскай сацыял-дэмакратычнай партыі*. Сядзеў. Адбыў ссылку яшчэ перад 1905 годам. А потым у Ашмяншчыне ён ведамы быў, з увагі за свайго бацьку, як чырвоны шляхціц.

3. Пазьняк: — Якія, вы ўважаеце, стасункі былі паміж сацыялізмам і нацыянальна-вызвольным рухам, нацыянальна-вызвольнымі ідэямі? Бо ў расейскім кшталце (у бальшавіцкім) сацыялізм і нацыянальныя рухі амаль не сумяшчаюцца.

А. Шукелойць: — Я прыйшоў у палітыку сьведымым, стаю на аснове таго, што становішча беларускага народа такое цяжкае, што варта для яго вызваленьня пасьвяціць жыцьцё. І дзеля гэтага, чытаючы пра ўсе гэтыя кірункі палітычнага руху, для мяне найбліжэйшы быў сялянскі сацыялізм. І ён меў, паводле нас, традыцыю. Гэта Каліноўскі, браты Луцкевічы, Грамада і гэтак далей. І нашая эсэраўшчына, якая была вельмі актыўнай у 1-ю Сусьветную вайну. Фактычна, ўсе гэтыя рухі рэвалюцыйныя, усе паўстаньні былі эсэраўскага кірунку. Ён мне найбольш імпававаў. І таму, скончыўшы гімназію, мы прыйшлі адразу да групы доктара *Міколы Чарніцкага* ў Вільні, які выдаваў часопіс *Золак*. І зь ім засталіся.

У нас усіх (у гэтай групы беларусаў 5 чалавек з аднаго клясу) былі пэўныя непаразуменьні з польскай палітычнай паліцыяй. Першы такі выпадак — гэта польскі перапіс насельніцтва ў 1930, здаецца, годзе. Я тады быў вучнем 5-га кляса. І нас з клясу ўжо некалькі хлопцаў зарганізавалі да перапісу. Адбылі мы курс перапісчыкаў. Я гэты курс здаў на „выдатна” і мне далі раён, недалёка Ашмяны.

У гэтым раёне запісалася 90% беларусаў. Асабліва цікава было ў шляхоцкім фальварку такога пана Окрасо (ён, па-мойму, нейкага ня польскага і не беларускага паходжання), але жонка ягоная мясцовая беларуска, шляхцічка. Яе якрэз не было. Фальварак доволі вялікі. Ён кажа: „Што вы будзеце хадзіць па гэтых чвараках. Гэта ўсё беларусы.“ Ён іх усіх запісаў (чалавек сто-сто пяцьдзесят) беларусамі. Але пабачыў, што я троху спалохаўся, кажа: „Няхай стараста да мяне прыздзе, я яму скажу, якой нацыянальнасці гэтыя людзі.“

3. Пазыняк: — Чаму ён назваў іх „чваракамі“?

А. Шукелойц: — Таму што гэтыя парабкі ягоныя жылі ў такіх спецыяльных дамох, якія ва ўсіх мястках называліся „чваракі“. Там чатыры кватэры былі для чатырох парабкоў з сям’ямі. Дык вось ён сабраў гэтых людзей да сябе, каб я бачыў іх, а потым запісаў іх усіх беларусамі.

Тады пачаў думаць і кажа так: „Вы запішыце мяне палякам, жонку (яна мясцовая шляхцічка) — беларускай. І дзяцей таксама.“

Гэтыя дакуманты пайшлі ў староства. Там чыноўнік нейкі пераглянуў. А загадана было запісваць так: каталік, гаворыш пацеры па-польску — паляк. Мова ня важная. Ня мае значэння, на якой ты мове гаворыш. Гэта была афіцыйная польская ўстаноўка. Яна прадоўжваецца, дарэчы, і цяпер у нас, у заходняй Беларусі. Там жа некаторыя польскія косяндзы кажуць: „Як ты гаворыш пацеры па-польску, значыць паляк.“

Наваг, ведаецце, гэты ваш консул польскі ў Горадні, што сядзіць, ён такой самай старамоднай думкі. Тут ёсьць у мяне артыкул з польскай газеты, дзе пра гэтага консула акурат пішуць.

Адным словам, пабачылі, ў старостве мае лісты перапісу і перарабілі так, як „трэба“ (у іх гэта было проста). Мне нічога не казалі, але дырэктару казалі. І вось аднога разу дырэктар прышоў у наш кляс. Прафэсар захварэў, і ён яго замяняў. Пераглядае журнал усіх дзяцей і кажа: „Ведаецце што, я маю непрыемнасць з староствам. Паслаў, здаецца, самых інтэлігентных хлопцаў з вашага кляса на перапіс, а стараста мне кажа: „Ты што за дурняў мне прыслаў?“

І ўсё. А дырэктар у мой бок не глядзіць, там, дзе я сяджу. Мне не прыйшло ў галаву, што гэта гутарка ідзе пра мяне. А думаў я наадварот, што гэта нехта ня даў сабе рады.

Калі ўжо прыйшлі бальшавікі ў 1939-м годзе, я працаваў настаўнікам гімназіі гэтай самай, што скончыў. І вось выбары ў першы Часовы савет Ашмяны. Мяне выбіраюць і выбіраюць аднаго з чыноўнікаў гэтага староства, які быў камуністам з 20-х гадоў, але так ціха сядзеў. Знаёмімся пасля

(Фота 3. Пазыняк)

Умоўная (сымвалічная) магіла братоў Луцкевічаў на Росах у Вільні.

выбраў гэтых. Афіцыйная частка скончылася. Ён падходзе да мяне. Я падаю руку, называю сваё прозьвішча, ён гаворыць: „Товажышчу, знам вас ешчэ учнем гімназіі, паправялім ваш сьпісовы тэн аркуш, — кажа. — Староста жуціў на стол і кажа: „Відзецце, яке гадзіны выховуён се в наших школах?“

Вось тады я зразумеў, што дырэктар, калі казаў, што ён паслаў добрых хлопцаў на перапіс, а стараста яму звярнуў увагу, што дурняў напрысылаў, то гэта ён меў на ўвазе гэты мамэнт.

3. Пазыняк: — Але ў іх праблемаў не было: перапісалі па-свойму і ўсё?

А. Шукелойц: — І ўсё. І нічога не гаварылі, бо ім не выпадала падмаць справу пра беларускае на беларускай тэрыторыі. А то зараз паслы (ішчэ

беларускія тады ў Сойме былі) падоймуць пытаньне. Так што гэта ўсё ціха было.

З. Пазыняк: — Маглі і перапіс не праводзіць, самі напісаць, і ўсё. Лішні клопат.

А. Шукелойць: — Ага. Ну, але ж перапіс.

Другі выпадак — 1933 год, па-мойму, выбары мяйсцовых уладаў. (У Ашмянскі гарадзкі Савет.) Мы, вучні, гэтых нашых старшых беларусаў падштурхнулі: трэба, кажам, стварыць лісту на выбары.

Іван Луцкевіч, 1905 г.

Гэтыя старыя кажуць, што нічога ня будзе, ну але калі вы маеце вялікую ахвоту, то рабеце. І вось стварылі лісту мяйсцовых рамеснікаў, сялянаў і рабочых. Ліста пайшла.

Цяпер збіраем мы подпісы на гэтую лісту, бо трэба там, каб сто зь нечым было, ці што. Вучні пайшлі. Гэты Шчэпановіч, самы багаты з нашых хлопцаў, таксама лісту ўзяў. А ён сярэдні вучань быў, слабейшы, дык ён з гэтымі вартаўнікамі гімназіі быў у добрых дачыненнях, бо яму трэба было заўсёды паглядзец, як ягоная праца выйшла, можа паправіць нешта трэба, ці што. Ён ім грошай даваў, гарэлку. Словам, ён упісаў у гэтую лісту двух вартаўнікоў з гімназіі. Потым

йшчэ там недзе нейкіх знайшоў. Словам, людзей такіх паўпісаў, што ня трэба было. Стварылі лісту, падалі, і ўсё ў парадку. Тады паліцыя і гэты палітычны адзел староства ўзяўся пераглядаць, што гэта за ліста і скуль бяруцца гэтыя людзі. Пачалі апытваць, знайшлі, што вартаўнікі гімназіі падпісалі. Стараста выклікаў дырэктара. І так дырэктар меў бяду, што рабіць з гэтым усім?

Словам, усё пачало валицца. Зь лісты паздымалі подпісы — ужо не хапае.

Тады мы пачалі шукаць паправы. Я пайшоў да жыдоўскай арганізацыі, каб зь імі разам яшчэ злучыцца. Прыходжу, там іхны начальнік трымае падобныя лісты. Быў такі *Саладуха*, кравец. Я прыходжу ў такім вучнёўскім мундзіры і прадстаўляюся, што я прадстаўнік гэтай групы, што лісту беларускую выставіла. Нам цяперака яе ваяць, дык мы хацелі б разам з вамі.

Гэты жыд паглядзеў на мяне і кажа: „Слухай, я цябе ведаю, бацька з табой прыходзіў кожнага году ўвосень і шыў касцюм вучнёўскі ў гімназію, а тут раптам ты — палітычны дзеяч такога кірунку? Нешта несамавітае.”

Ну і словам, гэта вось першая палітычная місія была для мяне з гэтымі жыдамі. Нічога ня выйшла ўсяроўна. Праваліліся.

З. Пазыняк: — Жыды не падтрымалі?

А. Шукелойць: — Не падтрымалі, так, але і іх, і нас правалілі ўсяроўна, а лісту зыклівадалі.

Але аб гэтым зноў — маўчок, нічога абсалютна, дырэктар нічога нам не сказаў.

З. Пазыняк: — І ўлады маўчалі, лісту правалілі і маўчалі?

А. Шукелойць: — Маўчалі. Але выйшла іншая справа. Даволі новай тады была. Гэта Рэмарк „На Заходзе без зьмян”, калі вы памятаеце?

З. Пазыняк: — Так, „На заходнім фронце без пераменаў”.

А. Шукелойць: — Але. Потым падобны йшчэ раман „Далоў вайну!” і інш. Пачалі зьяўляцца гэтыя пацыфістычныя раманы. І мы, іх начытаўшыся, карыстаючы з таго, што на клясную працу давалася 2 гадзіны і можна было пісаць любую тэму (там тры тэмы былі), бралі гэтыя вольныя тэмы і шырылі там, ведаеце, свае погляды.

Тым часам палякі пачалі тварыць так званы „эканамічны цэнтар” у сярэдзіне Польшчы. Апрача гэтага вырашлілі разбудоўваць Гдыню (порт).

Мы пачалі пісаць: „Нашто грошы выдаваць на выбудову гэтага порту? Польшча і так ёсьць слабая дзяржава. Лепш грошы даць сельскай гаспадарцы, узяняць сельскую гаспадарку і гэтак далей. І вось атрымаем гэтыя працы, а там напісана „добра”, альбо „вельмі добра”, а на баку — брат, чырвоным сьпісана — „палітычны погляд няправільны”. І тады паклікалі нашых бацькоў. (Гэта была падстава паклікаць бацькоў і сказаць, што вось ім нехта ўпраўляе мазгі, і яны выступаюць з антыдзяржаўнымі поглядамі, адкрыта выказваюць антыдзяржаўныя думкі ў зададзеных працах.)

Дырэктар сказаў бацькам: „Слухайце, могуць нашу гімназію зачыніць за такія погляды. Бо вось ужо там той Дэмбінскі выйшаў, аказаўся камуністам, а тут, брат ты мой, цэлая група расьце. І таму вы ім скажыце, што погляды іхныя палітычныя мы паважаем (гэта іхная справа — як скончаць гімназію). Але тут, у гімназіі, яны мусяць пісаць працу так, як вымагае школа. І ўсё. Бо йнакш, — кажа, — наша гімназія ўжо й так ледзь трывае. Бо павыпускалі усялякіх галаварэзаў.”

Ну і бацькі тады нас паклікалі... Нам паставілі „тройкі” за паводзіны. Але не на гэтым канец. Прыходзе 8 ы клас. Я якраз восеняй захварэў, так што ў выніку прастуды вока адно пачало сьлепнуць. Мяне паслалі ў Вільню ў клініку ўнівэрсітэцкую, там зрабілі апэрацыю. Я даволі шмаг прапусьціў гадзінаў. Але я быў сярэднім вучнем.

Затое во гэтыя некаторыя мае сябры, напрыклад, **Барановіч**, вельмі добра вучыліся. Тым часам прыходзе канец году 8-га класу (1934 год). Раптам нас не дапускаюць да „матуры”. Нешта, 9 чалавек, сярод гэтых — пяць нас, беларусаў. Неж усіх здзівіла, асабліва мяне. Я думаю: якога ж прадмету я не дабраў? Лаціну — я адзін з лепшых, найлепш дэклямую лацінскія вершы, польскую мову — таксама, гісторыю — ня можна затрымаць з гісторыі. У чым справа?

Можа, я сярэдні вучань з матэматыкі, і матэматык, во гэты самы прафэсар, які намовіў бацьку, каб аддаць мяне ў гімназію, Сікорскі. Я да Сікорскага адразу. „Пане прафэсэжэ, які я мам стопень з матэматыкі?”

— А які мысліш?

— Я мысьле, жэ „двау”, бо да матуры не дапушчаён.

— А хто тобе поведзял, — прафэсар кажа, — жэ я тобе „двау” паставілі? Ты ж шпэцеж не заслугуеш?

(выкладружэ)

Аляксандар Барановіч. 1938 г.

Значыць, не з матэматыкі „двойку” паставілі. Я пайшоў да дырэктара. Пытаю дырэктара: „Я хацеў бы ведаць, па чым я атрымаў „двойку”, што мяне не дапусьцілі да матуры?”

А дырэктар кажа: „Ты зашмат гадзінаў прапусьціў. Усё, сядзі другі год.”

3. Пазьняк: — Дык гімназіста нават не папярэдзвалі, за што яму ставяць „двойкі”, яны што, ніякіх правоў ня мелі?

А. Шукелойць: — Не дапусьцілі, і ўсё. Значыць, пяць чалавек. Словам, нас пяціх гэтых во, што ў выбарах прымалі актыўны ўдзел, вырашлілі пакараць гэтакім спосабам: пакінуць на другі год і здаваць матуру ўжо ў наступным годзе.

(Фота 3. Пазьякс)

Антон Шукелойць. 2001 г.

Але зноў, ніхто нічога не сказаў, што гэта была палітычная справа. Ціха. Толькі потым гэты самы Барановіч, бацька, „чырвоны шляхціч“, нам растлумачыў: „Слухайце, гэта невялікае йшчэ пакараньне, — кажа, — пакінулі вас йшчэ на адзін год. Маглі пасадзіць у турму і, — кажа, — выпусьціць з воўчым білетам”.

Вось такія гісторыі з палітыкай былі ў гімназіі. Затое на другі год мы ўжо нармальна здалі матуру, і першы раз дырэктар гімназіі, гэты самы *Антон Лакуцькеўскі*, прывітаў нас: „В тым року выпусьчаны пеньцо бялорусіну з аднай нашай класы, і я жычэ ім усяго найлепшага і думаю, што яны будуць супрацоўнічаць з польскім урадам... і гэтак далей — на карысьць нашай дзяржавы.”

А гэты Аляксандар Барановіч таксама з прававай выступіў, падзякаў за навуку і апеку на працягу нашага бываньня ў гімназіі і заявіў, што мы — беларусы. Так што першы раз пяць чалавек выходзіла з такім шумам.

З. Пазыняк: — Што яшчэ можна сказаць пра дырэктара гімназіі?

А. Шукелойць: — Дырэктар гімназіі, як я ўжо гаварыў, гэта такі шляхціч з ваколіцы Цялешышкі (вельмі цікавы назоў такі сьмешны, таму нашыя бацькі сьмяяліся зь яго). Ён быў пілсудчык, такога сацыялістычна-лібэральнага кірунку. І думаю, што, мусіць, быў масонам. Таму што ў нас у гімназіі вельмі высока цаніўся арганізатар польскай масанэрыі *Валер'ян Лукасінскі*, маёр, які падрыхтаваў паўстаньне 1831-га году ў Варшаве. Вельмі цікавая, моцная фігура. Яго засудзілі на ссылку, прыкулі да тачкі. Ён, здаецца, трыццаць гадоў быў на ссылцы. І там памёр. Дырэктар якраз скаўцкаю арганізацыю назваў ягоным імем. Віленская масонская лёжа мела такі лібэральны дух майсцовай інтэлігенцыі; сьіным кіраўніком нейкі час быў рэктар Віленскага ўнівэрсітэту, таксама шляхціч зь Лідчыны *Вітальд Станевіч*. Вельмі прыхільны да беларусаў, між іншым. Так што думаю, што і нас гэты Лакуцькеўскі паважаў. (Я ніякай крыўды да яго ня маю, абсалютна і да нікога, бо гэта не ён шкодзіў, а староства — палітычная агура ў Ашмяне).

З. Пазыняк: — Між іншым, сын Вітальда Станевіча *Рэцітут Станевіч* цяпер у Познані

ўзначальвае „*Коло мілосьнікув Літвы*”. Вельмі прыхільны да беларусаў чалавек. Я быў двойчы ў Познані па ягоньм запрашэньні, выступаў там у асяроддзі людзей, поўных сантымэнтаў да Беларусі. І вось касыцёл у Познані маліўся тады за Беларусь. Пан Рэцітут адмысловую малітву разам з ксяндзамі склаў.

А ўпершыню, яшчэ ў 1997 г., была запрошана мая жонка Галіна, выступала там з дакладам пра Беларусь. Цікава назіраць людзей, якія падыходзяць, бяруцца за гузік і кажуць, што „Беларусь – гэта Літва, а „вы” ёсьць ліцьвіны, і мова беларуская ёсьць ліцьвінская, прошэ пана”, што „тэрас на Літве жондзі Жмудзь” і г.д.

Так што Віленшчына ў Польшчы жыве. Існуе як бы ў двух культурах – польскай і беларускай. (Напрыклад, такія вядомыя асобы, як *Тадэвуш Канвіцкі*, *Чэслаў Сэннох*.)

А. Шукелойць: — Вельмі, між іншым, цікавая тэма. Добра б было да яе потым вярнуцца. Але скончу пра гімназію.

Настаўнікам гімназіі быў такі *Ётка Наркевіч*. Вядомая асоба. Ён быў рэвалюцыянер, належыў да польскай рэвалюцыйнай арганізацыі ў Летуве, гэта значыць у Коўне. Яны думалі зрабіць паўстаньне, чатырох чалавек. Там іх раскрылі і засудзілі на сьмерць. Сярод іх гэты Ётка Наркевіч. Ён мясцовы шляхціц, але ведамае такое прозьвішча у беларускай рэвалюцыйнай гісторыі.

З. Пазыняк: — І што яны хацелі зрабіць?

А. Шукелойць: — Далучыць Летува да Польшчы.

З. Пазыняк: — І за гэта засудзілі на сьмерць, за змову чатырох і нерэальныя намеры?

А. Шукелойць: — Змову раскрылі і засудзілі. Тады палякі праз Лігу Нацыяў іх высьцягнулі зь Летувы. Дык васьм гэта Наркевіч быў настаўнікам гімнастыкі ў нас. Мяне ён недалюбіваў з увагі на прозьвішча, і вечна гэтае прозьвішча перакручваў на летувіскі лад. Але, калі трэба было недзе выступаць спартоўцам у Вільні, то ён тады ўжо мяне клікаў: „Слухай, ты паездзеш у групе саколаў (гэта польская гімнастычная арганізацыя Сокол такая). Пайдзі да краўца, ён табе прымерае касьцюм (бо там яны мелі чырвоныя кашулі і зялёную такую марынарку).

ВІЛЬНЯ. ЗМАГАНАЕ ЖЫЦЦЁ

Віленскі ўніверсітэт

3. *Пазыняк*: — Цяперака пра Віленскі ўніверсітэт. Таксама пра асяроддзе, атмасферу, палітычнае жыццё ў Вільні ў той час.

А. *Шукелойц*: — Скончыўшы гімназію, я на меў магчымасці трапіць ані аднаго году, бо з маёй „апініяй”, пратэрмінаваўшы адзін год пасля сканчэння гімназіі, я не атрымаў бы пасведчання аб маральнасці, аб палітычнай надзейнасці. І дзеля гэтага я мусіў адразу паступаць на ўніверсітэт, хаця ў нас становішча ў доме было вельмі цяжкае. Якраз у гэтым годзе памёр мой бацька, незадоўга перад матурай.

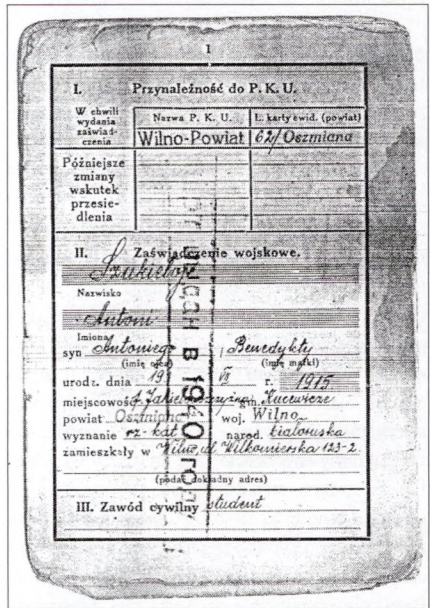
3. *Пазыняк*: — Колькі ў вас было зямлі ў сям’і?

А. *Шукелойц*: — Недзе каля 20-ці гактараў усіх разам, зь лесам і пашай. Я мусіў ісці адразу на ўніверсітэт. Мае гэтыя палітычныя настаўнікі хацелі, каб я ішоў на юрыдычны факультэт і рыхтаваўся на прафесійнага палітыка ці прафесійнага рэвалюцыянера. Але мяне неяк туды не цягнула, і я пайшоў на гуманітарны, гуманістычны факультэт, на адзел філялёгіі, з думкай, што я буду вывучаць этналогію.

Калі я вучыўся ў гімназіі (недзе ў 7-м класе), ведамы прафэсар Кракаўскага ўніверсітэту *Казімір Мушыньскі* рассялаў апытальнікі, ня памятаю, у справе нейкага народнага свята, і гэты апытальнік мой яму вельмі спадабаўся. Ён напісаў ліст, што заклікае мяне на ўніверсітэт, каб быць ягоным студэнтам. Дык вось, паколькі Мушыньскі з Кракава пераязджаў у Вільню ў 1935-м годзе, каб прыняць тут катэдру этнаграфіі-этналогіі, дык я вырашыў запісацца на гуманітарны факультэт, і да гэтага прафэсара Мушыньскага. Паколькі адзін сэмэстар яго не было, дык я пайшоў на славянскую філялёгію да прафэсара *Эрвіна Каішмідара*. Гэта быў немец, спецыяльна запрошаны Віленскім ўніверсітэтам зь Нямеччыны, вялікі прыхільца беларусаў. Ён быў куратарам (гэта значыць, апекуном) Беларускага Студэнцкага Саюзу і Таварыства Прыхільцаў-беларусаў.

Такім парадкам я знайшоўся на ўніверсітэце. У справе кватэры і жылья, і нейкай магчымасці ўтрымацца мне адразу парадзілі зьварнуцца да *ксяндза Адама Станкевіча*, які шмат дапамагаў студэнтам. Станкевіч уладзіў мяне, паслаў да *Яна Пазыняка* — рэдактара газеты „Крыніца”.

Яны жылі тады ў доме на *Завальнай, 1*; займалі цэлы паверх (партэр дому). І там ў вялікай залі жылі студэнты. Гэта значыць, былі тапчаны пры сьценах такія з дошчак, прыгожа зробленыя. На тапчанох гэтых сядзелі людзі ў час розных там

Старонка з польскага вайсковага білету А. Шукелойца.

імпрэзаў, канцэртаў і сходаў. А ўноч, на вечар, зьяўляліся туды студэнты, даставалі з гэтых тапчаноў свае пасьцелі, раскладалі і там спалі. Гэтак там, у залі на *Завальнай, 1*, у гэны час спала каля дзесяці студэнтаў-беларусаў.

Гаспадаром гэтага ўсяго парадку быў Ян Пазыняк. Фактычна, тут была цэнтраля *Беларускай Хрысьціянскай Дэмакратыі*. (Перад

гэтым яна была на вуліцы *Людвісарскай, 9*, дзе знаходзілася „*Крыніца*”, друкарня і жылі тады Пазынякі. Гэты дом захаваўся.)

Дом на Завальнай, 1 быў уласнасьцю, здаецца, парафіі касцёлу, што знаходзіўся на Завальнай вуліцы. Гэта — кальвінаў.

На партэры былі два вялікія памешканьні. З адной стараны была вялікая зала (тут месціўся Беларускі Інстытут Гаспадаркі і Культуры); меншая зала аддавалася для Беларускага Студэнцкага Саюзу. Было памешканьне для рэдактара „*Крыніцы*”, і там жа — рэдакцыя „*Крыніцы*” — гэта Яна Пазыняка.

З другога боку (гэта як бы вялікая хата, другі канец) была друкарня імя Скарыны. Там таксама знаходзіліся рэдакцыі „*Шляху моладзі*”, „*Калосья*”. Была таксама кнігарня, а фактычна гэта быў кніжны склад, адкуль высылаліся на правільна беларускія кнігі.

З гэтых студэнтаў яшчэ (сярод нас, жывых) ёсьць доктар *Мацэвей (Мітрафан) Смаршчок* (паэт *Бярозка*), якога ўсе ведаюць на эміграцыі з увагі на ягоную актыўнасьць і асабліва грашовую дапамогу розным выданням і розным праектам. Так што ў гэтым памешканьні на *Завальнай, 1* я прабыў два гады. Дом гэты цяпер не існуе. Там пляц і нейкі помнік, па-мойму, летувіскаму паэту.

Вечарам заўсёды, пасля таго, як мы, студэнты, ўжо вярнуліся ў гэтую залу, Ян Пазыняк заканчваў працу ў рэдакцыйным сваім кабінэце, прыходзіў да нас і любіў расказваць цікавыя анімэты пра палітычных дзеячоў.

Ян Пазыняк, як ведама, быў сябрам Беларускай Хрысьціянскай Дэмакратыі і, тым больш, займаў кіруючае становішча ў гэтай партыі, і таму ягоныя анімэты тычыліся пераважна розных дзеячоў сацыялістычнага кірунку. Вось адзін з такіх анімэдаў, што я хачу расказаць, гэта — як выдатнага нашага дзеяча, ведамага *Канстанціна Езавітава*, за адну ноч сацыялістычны ўрад ў Менску паднёс з паручніка да палкоўніка.

Як ведама, Езавітаў прыняў актыўны ўдзел у стварэньні Рады БНР, быў заслужаным афіцэрам. Вельмі прыгожы ягоны нарыс ёсьць, як ён выгнаў бальшавікоў зь Менску ў 1918 годзе. Ну і паколькі такі высоказаслужаны чалавек, то васьм гэты

першы ўрад Беларускай Народнай Рэспублікі вырашыў яго падняць да генэрала. Ноч цэлую сядзелі, згодна з вымогамі ваеннага Статуту, заўсёды падымалі яго на адзін чын вышэй, тады казалі тост і выпівалі. (Як ведама, сацыялісты, асабліва эсэры, любілі выпіць.) Так вялі яго паступова: штаб-капітан, капітан, маёр, падпалкоўнік, палкоўнік. Ужо пачало сьвітаць. Давялі яго да палкоўніка, выпілі. Гарэлкі болей не было — скончылася, і Езавітаў застаўся палкоўнікам. Генэралам ужо яго не маглі менаваць: не хапіла гарэлкі. І сонца ўзьійшло, разьвіднела.

(выкапуюца)

Прафэсар Эрвін Кашмідар

Вось такога тыпу анімэты пра кожнага з гэтых палітычных дзеячоў (асабліва *Тамаша Грыба*, *Мамоньку* (быў такі), *Палуту Бадуюву*) любіў расказваць Ян Пазыняк.

У гэтым часе, калі я быў студэнтам (з 1935-га па 1939-ы год), ужо большыня ці ўсе палітычныя арганізацыі беларускія былі амаль што зьліквідаваныя. Ужо не было „Грамады”, ані тых іншых арганізацыяў левага кірунку, з выняткам толькі (у падполлі была) КПЗБ. І тая ў нейкім часе была зачынена па распараджэньні Сталіна. Адзінай арганізацыяй у гэтым часе ў заходняй

(Фота З. Пазьянса)

Вільня. 2000 г. Кatedральны пляц

(Фота 3. Пазьянка)

Вільня. 2000 г. Вострая Брама

Ян Пазыяк. 1938 г. (фотаграфіка). Замардаваны рускімі бальшавікамі ў 1939 г. Верагодна – у Курапатах.

Беларусі (сапраўды дзеючай, на паверхні) — гэта была Беларуская Хрысціянская Дэмакратыя з сваімі рознымі падарганізацыямі, як напрыклад, Беларускай Інстытут гаспадаркі і культуры. Там было таксама беларускае выдавецтва. Словам, Ян Пазыняк у тым часе быў старшынём Хадэцыі. Таму што недзе (думаю, можа ў 1926-м ці ў каторым годзе) была забарона біскупа Ялбжыкоўскага, што ксяндзы каталіцкія ня могуць належыць да палітычных партыяў. Ці гэта адносілася да польскіх палітычных партыяў, я ня ведаю. Але на аснове гэтага распараджэння, беларускія ксяндзы мусілі выступіць зь Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі.

Так што ў гэтым часе Ян Пазыняк быў старшынём цэлай гэтай групы арганізацыяў, звязаных зь Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыяй — Хадэцыяй, у скарачаныні.

Да Хадэцыі, апрача Інстытуту, належыў і друкаваны орган Хадэцыі „Крыніца” ці „Беларуская крыніца”, таксама часопіс моладзі „Шлях моладзі”. У заходняй Беларусі палякі не далі дазволу сарганізаваць арганізацыю моладзі. І таму арганізацыяў моладзі не было. Затое вось гэты „Шлях моладзі” поўніў такую функцыю нібы цэнтралі моладзі, бяз розніцы палітычных перакананняў. Там змяшчалі свае артыкулы, вершы, прозу, паэты розных кірункаў.

Другой такой арганізацыяй была кааператыўная Самапомач, выходзіў часопіс. І потым яшчэ ў гэтым часе да Хадэцыі належыла і „Калосье” — літаратурна-мастацкі часопіс. Усе гэтыя часопісы, якія былі ў падпарадкаванні Хадэцыі, вызначаліся тым, што выходзілі стала, без перабоў (і „Крыніца”, і „Шлях моладзі”, і „Калосье”).

У гэтым часе ціск быў даволі моцны, вельмі часта былі канфіскацы „Крыніцы”, а пасля канфіскацыяў заўсёды быў суд. Гэтых судоў набралася на Яна Пазыняка так шмат, што ў канцы, здаецца, яго ці ні пасадзілі, ня памятаю.

3. Пазыняк: — На ім вісела 35 судовых справаў.
А. Шукелойць: — І на ягонае меісца прышоў малады, толькі што закончыўшы ўнівэрсітэт **Адам Дасюкевіч**, інжэнер аграноміі. Дарэчы, сваяк ксяндза Станкевіча. За часоў нямецкай

акупацыі быў расстраляны немцамі недзе ў Вялейшчыне, там, дзе ён поўніў функцыю, здаецца, старшыні раёну.

Другой асобай, што ў Вільні была з групы Хадэцыі — гэта таксама інжэнер-аграном **Адольф Клімовіч**, які займаўся гаспадарчымі справамі, кааператывамі, выдаваў гаспадарчы часопіс.

Трэцяй асобай — магістар права **Янка Шутовіч**, які быў рэдактарам „Калосья”.

Апрача гэтага ў Вільні Хадэцыя мела шмат маладых людзей сярод студэнтаў Беларускага Студэнцкага Саюзу. Быў у нейкім часе старшынём Беларускага Студэнцкага Саюзу **Адам Дасюкевіч**.

За маіх часоў адзін раз Хадэцыя (па-мойму, у 1937-м годзе) рабіла вялікі Зьезд. Аднак паліцыя даведалася, і гэты Зьезд разганалі. Ён меў адбыцца ў вялікай залі на Завальнай, 1. Але потым сабраліся пасля разгону дэлегаты з правінцыі і адбылі свой зьезд. На гэтым зьездзе адбылася зьмена назова: Беларуская Хрысціянская Дэмакратыя змяніла назоў на Беларускае Народнае Аб’яднанне. І ў гэтым часе ад БХД адкалолася правая частка з ксяндзом **Гадлеўскім** і **Шкялёнкам** і сарганізавалі новы часопіс „Беларускі фронт”.

3. Пазыняк: — І партыю „Беларускі Народны фронт”.

А. Шукелойць: — Трэба сказаць яшчэ, што недзе ў 38-м годзе ўсе гэтыя арганізацыі былі зачыненыя.

Цяпер яшчэ аб жыцці Яна Пазыняка. Вось у гэтым доме, у якім ён быў гаспадаром і ў якім знаходзіліся гэтыя арганізацыі, ён меў і сваю кватэру. Кватэра была вельмі сціплай. Гэта адзін пакой — ягоная рэдакцыя, даволі вузкі, у канцы дома. Другі пакой большы — гэта спальня. І шчы быў трэці пакой.

Апрача гэтага была вялікая кухня, зь якой карысталіся і Пазынякі, і мы, усе студэнты, што жылі ў вялікай залі (дзе стаялі па баках гэтыя дзераўляныя, прыгожа зробленыя тапчаны). У залі (я ўжо казаў) нешта жыло каля дзесяці студэнтаў і двух студэнтаў такіх старэйшых і ўжо заслужаных для Хадэцыі, жыло ў памешканні

Пазьняка. Гэта быў абсалвэнт медыцыны, пазьней доктар **Язэп Малецкі** і другі **Станіслаў Нарушэвіч**. Малецкі і Нарушэвіч апынуліся на эміграцыі, выехалі ў Аўстралію. Доктар Малецкі ўжо там памёр, а Нарушэвіч, здаецца, яшчэ жыве.

Пазьнякі мелі трое дзяцей. Гэта старшы сын Стась, Станіслаў, тады меў гадоў 14 ці 15, хадзіў у беларускую гімназію. Малодшай ад яго на некалькі гадоў была дачка Галіна, і трэці

друкарня, быў яшчэ адзін пакой, што адпаведнік таго першага памешканья, кухні, дзе жыло яшчэ чацьвёрох, здаецца, студэнтаў. Між іншымі там быў студэнт права **Вацлаў Пануцэвіч**, ведамы дзеяч на эміграцыі.

Пазьнякі жылі вельмі сьціпла. Ян Пазьняк працаваў цэлы дзень, бо ж усю гэтую карэспандэнцыю трэба было чытаць, рэдагаваць, рабіць карэктуру.

*Янка Пазьняк, ягоная жонка Марыя і малодшая дачка Галіна ў рэдакцыі „Беларускай Крыніцы”.
Вільня, сярэдзіна 1930-х гг.*

наймалодшы хлопчык Ясь, хадзіў у пачатковую школу. Нехта з гэтых дзяцей (ня памятаю, магчыма, Галіна), спалі ў кухні. Так што Пазьняковае памешканьне цалкам было акупаванае праз студэнтаў — усюды былі студэнты.

Пасля Зьезду Хадэцыі і тых назіраньняў паліцыі нас, студэнтаў, з гэтай залі выкінулі. Мы мусілі разыйсціся, шукаць прыватных памешканьняў па горадзе.

З. Пазьняк: — Паліцыя патрабавала?

А. Шукелойць: — Так, паліцыя забараніла. Толькі ў другім памешканьні, дзе месцілася

„Крыніца” выходзіла раз на тыдзень, рэгулярна, працы было шмат. Так што скончыўшы працу вечарам, ён часта, я ўжо казаў, выходзіў на вялікую залю, для адпачынку іграў на піяніне, бо Ян Пазьняк па сваёй першай прафэсіі быў арганісты. Тады часта вёў з намі розныя гутаркі, дыскусіі. І так вечарам разыходзіліся ізноў.

Стась — гэта ваш бацька — нараніцы адным з першых уставаў і кіпяціў ваду, гэта значыць гарбаты. Кожны з нас прыносіў нешта там, што ён меў, пераважна нейкія сухары, што студэнты-палешукі мелі цэлымі мяхамі (прывозілі заўсёды). Найлепшым такім сьнеданьнем гэта

быў смачны хлеб (з такой пяркарні *Турана*) з маслам. Гэта самае вялікае было дасягненне, калі яно было штодня. Прыгтым многія з нас мелі магчымасць карыстацца з студэнцкай сталюўкі. А там на сталах стаяла дастаткова хлеба. Так што заўсёды ішчэ, зьеўшы абед, пару лустаў гэтага хлеба забіралі з сабой.

Вось такія цяжкія ўмовы былі. Бальшыня студэнтаў працавала фізічна, асабліва першыя гады. Пасля альбо атрымоўвалі стыпэндыі, альбо ўладжваліся пры ўнівэрсітэце недзе асістэнтамі.

З гэтай групы, дзе я жыў тады, быў яшчэ доктар Смаршчок, які на трэцім годзе быў пакліканы асістэнтам пры катэдры фізіялёгіі, а таксама другі студэнт медыцыны Махонька, які таксама працаваў пры ўнівэрсітэце. Я перайшоў на працу ў музей пасля другога году. І вось так людзі разыходзіліся.

Абое Пазьнякі былі людзьмі музыкальнымі. Я ўжо гаварыў, што сам Ян Пазьняк па першай сваёй прафэсіі быў арганістым. Ён меў закончаную тады ў Вільні музычную адукацыю. Была адзіная такая добрая прафэсійная школа арганістых імя *Монтвіла*. (Вядомы філянтроп і мецэнат — *З.П.*). Так, ведамы віленскі грамадзкі дзеяч. Так што ён гэтую школу заснаваў. Яна выпускала пасля 4-х гадоў (па-мойму) арганістых, якія валодалі добра і арганами, і патрафілі арганізаваць хор.

Пры Беларускім Інстытуце Гаспадаркі і Культуры быў хор, які належыў да Хадэцыі. У нядзелю заўсёды, пасля службы Божай у касцёле сьвятога Мікалая, збіралася вялікая грамада беларусаў, што жылі ў Вільні, і тут заўсёды была падрыхтаваная нейкая праграма. Чыталі невялікі рэфэрат, былі дэжыямашы, і потым сыпяваў хор. Пры Беларускім Інстытуце Гаспадаркі і Культуры быў таксама нейкі час драматычны гурток. Гэта раней, я яго

ўжо не застаў. На правінцыі яны (хадэкі) мелі некалькі прыватных беларускіх школаў.

Жонка Пазьняка Марыся (Марыя) належыла да студэнцкага хору, якім кіраваў *Шырма*. Да апошняга часу (да 1939-га году), на колькі я памятаю, яна была сталай сыпявачкай у хоры.

3. Пазьняк: — У хоры сыпявала яшчэ малодшая сястра Яна Пазьняка Вікторыя.

Кастыус Езавітаў

А. Шукелойць: — Апрача гэтага, Ян Пазьняк у нядзелю заўсёды ў касцёле іграў на арганах і таксама кіраваў музычнай часткай у час каталіцкай Божай службы, якую правіў пераважна ксёндз Адам Станкевіч у касцёле сьвятога Мікалая. Гэта адзіны касцёл (здаецца, найстарэйшы касцёл у Вільні), які належыў да летувісаў і ў якім беларусы таксама мелі права на Божую службу ў нядзелю.

З. Пазыняк: — У беларускай мове была служба?

А. Шукелойць: — Служба была ў лацінскай мове, але ўсе так званыя дадатковыя набажэнствы былі ў беларускай мове.

Апрача гэтага ксёндз Станкевіч заўсёды вясной арганізоўваў беларускую пілігрымку ў Кальварыю. На гэтую пілігрымку прыходзілі людзі (беларусы-каталікі) таксама з правінцыі, адусюль. Тады адбывалася заўсёды вялікая

дзеячамі Хадэцыі быў у вельмі добрых дачыненнях. Па-першае, ён амаль кожны вечар прыходзіў на зборкі Беларускага Студэнцкага Саюзу на Завальнай, 1. І вечарамі студэнты заўсёды туды прыходзілі. Па-другое, Танк належыў да часопісу „*Калосысе*”. Там заўсёды друкавалі вершы Танка.

Я цяпер знаходжу фатаграфіі Танка з рознымі дзеячамі (вось, напрыклад, з Станіславам Станкевічам) і прашу, каб перафатаграфавалі ня

Прафэсар Казімір Мушыньскі (справа) у час этнаграфічнай экспедыцыі са студэнтамі на Беларусі.

каталіцкая беларуская дэманстрацыя ў горадзе Вільні. Бывала некалькі святароў: ксёндз Адам Станкевіч, ксёндз Гадлеўскі, ксёндз Шутовіч часта прыязджаў ксёндз *Татарыновіч*, з правінцыі звычайна ксяндзы былі. Апрача таго йшчэ таксама быў ксёндз *Глякоўскі*, які стала жыў у Вільні і правіў службу пры касцёле святога Яна (гэта той унівэрсітэцкі касцёл).

З. Пазыняк: — А ці памятаеце ў гэтым асяроддзі *Максіма Танка*? Ці зьяўляўся ён там?

А. Шукелойць: — Максім Танк быў (дзіўна, што зусім інакш пішуць пра Танка). Танк з

толькі фота, але і адварот. Там заўсёды вельмі такія патрыятычныя прысвячэнны Танкавыя.

Таму ня дзіва, што карыстаючы з тых пераменаў на Беларусі, якія Танка засталі ўжо зусім хворым, ён папрасіў, каб пахавалі яго пад *Бел-Чырвона-Бельм Сыргам*.

Аднойчы, дарэчы ўспомніць пры гэтай нагодзе, што ўдзень нежак быў вольны і сядзеў у зале Беларускага Студэнцкага Саюзу, аж прышоў Танк. Мы з ім даўжэйшы час гаварылі, а потым я сказаў, што вось мой далёкі сваяк Мар'ян Пецокевіч працуе загадчыкам аддзелу саветыкі ў

бібліятэцы ўрублёўскіх і што я гатовы яго зь ім пазнаёміць, каб ён меў магчымасьць карыстацца з той мастацкай літаратуры, якая выходзіць у БССР. Я яго завёў у бібліятэку і пазнаёміў з Пешкокевічам.

Яшчэ я хачу звярнуць увагу (таксама ўсё гэта прамоўчаецца) на папрытычны настрой Максіма Танка. Танк бываў таксама ў ксяндза *Германовіча*. Айцец Германовіч у гэтым часе быў настацелем Дому марыянаў, што знаходзіўся над Вяльлёй.

3. Пазыняк: — Цяперака вуліца Жыгімонта, 12.

А. Шукелойць: — Тады, магчыма, называлася Зыгмунтоўская. Там якраз два ці тры дамкі такія, у вельмі прыгожым мейсцы, былі купленыя за дар княгіні Магдалены Радзівіл. І там была такая залька вялікая, дзе жылі студэнты-марыяне. Дарэчы, сярод гэтых студэнтаў быў пазнейшы ведамы дзеяч на эміграцыі біскуп *Чэслаў Сіповіч*.

Я быў там на адным літаратурным вечары, дзе Танк чытаў свае вершы, а айцец Германовіч быў кіраўніком таго вечару. Так што пра дачыненні Танка і пра ягоныя сустрэчы зь беларускімі дзеячамі, ня толькі камуністычнымі, стараюцца прамоўчваць.

А наогул Танк меў магутны талент. Вялікія пэрспэктывы. І вось як сталася. Гістарычна яму не пашанцавала. Большавізм падрэзаў яму крылы. Ён не разьвіўся, як належыць, як мог бы выявіцца ў іншых варунках.

3. Пазыняк: — Дарэчы, Танк мне добра дапамог у 1967 г., калі праз КГБ мяне другі раз рэпрэсавалі (выключылі з інстытута за „нацыяналізм“ пасля сканчэння 5-га курсу і не дазволілі абараняць дыплём). Танк дапамагаў змагацца, „замаўляў слова“ ў маю абарону. Тады я неаднаразова бываў у яго дома. Памятаю, што нават сфатаграфаваў яго разам з маці (цяпер гэтае фота блукае па друку).

Гэта была своеасабіўвая постаць. Максім Танк

быў на вяршыні савецкіх уганараваньняў і пры гэтым здолеў захаваць аблічча.

А. Шукелойць: — Так. З гэтым можна пагадзіцца.

Дык вось пра ўнівэрсітэт. Першы сэмэстр у мяне вельмі цяжкі быў на гэтай філіялэці, бо я ж царкоўна-славянскай мовы ня ведаў як каталік. А

(выкладрука)

Мітрафан (Мацвей) Смаршчок (Бярозка). 1938 г.

там мяне адразу вызначылі сакратаром. Гэта значыць, што трэба было сэмінары рыхтаваць і з розных старадрукаў царкоўных лісты для студэнтаў. Так што я мучыўся моцна. Потым прыехаў на наступны сэмэстар прафэсар Мушыньскі, я пры ім застаўся.

Я адразу ж запісаўся ў Беларускі Студэнцкі Саюз (каб у яго ўступіць, былі даволі вострыя вымогі: трэба было мець гарантыю двух сяброў). За мяне загарантавалі Тумаш і Войтэнка (два студэнты медыцыны, потым — ведамыя дзеячы:

доктар *Вітаўт Тумаі* і доктар *Войтэнка*, які памёр таксама тут, у Амэрыцы, як сьвятар Беларускай Праваслаўнай Аўтакефальнай царквы, адзін зь яе арганізатараў. Вучоба мая праходзіла даволі нармальна. На хлеб мусяў зарабляць розна. Вось група наша ўладзілася

Максім Танк. 1937 г.

працаваць пры будовах. Адзін з тэхнікаў, відась беларускага паходжаньня, быў такі, што браў на розныя будовы (дарогі, то зноў нейкае іншае будаўніцтва). Ён любіў паклікаць студэнтаў. З адной стараны даць ім добра зарабіць, а з другой — быў задаволены, што студэнты ня п'яніцы, дык яны заўсёды добра выконваюць працу. Так што два першыя гады я працаваў фізічна.

Наступныя два гады я ў характары музычнага працаўніка працаваў ва ўнівэрсітэцкім Этнаграфічным музэі на Замкавай вуліцы. Заўсёды быў у кантакце з прафэсарам Мушыньскім, разам зь ім часта езьдзілі ў падвіленскія вёскі. Яго тады цікавіла праблема літоўска-беларускага памежжа, пераплеценых гэтых вёсак балтышкамоўных і беларускамоўных, і культура, матэрыяльная і духовая.

Палітычная дзейнасьць

3. Пазьняк: — Як адбівалася палітычнае жыцьцё Вільні на студэнцкім жыцьці, на ўнівэрсітэце?

А. Шукелойць: — У тэя часы (гэта 1935-39-я гады), паводле афіцыйнай статыстыкі, у Вільніскім унівэрсітэце навучалася больш за сто беларусаў. Шмат хто зь іх не належылі да Беларускага Студэнцкага Саюзу.

Беларускі Студэнцкі Саюз меў такую рэпутацыю наагул радыкальнай беларускай арганізацыі, і нават левага кірунку (хаця гэта й не была праўда, бо ў Студэнцкім Саюзе былі і нацыяналісты, і хадэкі, і людзі наагул зацікаўленьня навукай, а не палітыкай), але палякі былі стварылі такую для Беларускага Студэнцкага Саюзу агульную думку. Так што Беларускі Студэнцкі Саюз заўсёды стараўся дастаць памешканьне ў нейкіх унівэрсітэцкіх будынках і ніколі не дастаў, ня гледзячы на тое, што, скажам, такі Саюз сацыялістак ці Саюз дэмакратаў левага кірунку (блізкі да анархізму) мелі памешканьне ва ўнівэрсітэцкіх будынках. Мы (Беларускі Студэнцкі Саюз) карысталіся памешканьнем, зноў жа, на *Завальнай, 1*, якое давала нам Беларуская Хрысьціянская Дэмакратыя, на чале якой неафіцыйна стаяў ксьёндз Станкевіч, а афіцыйна стаяў Ян Пазьняк, які быў гаспадаром гэтага памешканьня. Пра гэта ўжо гаварылася.

У тэя гады (гэта значыць 1935-1939) беларускія арганізацыі амаль усе былі ўжо зачыненыя, альбо зачыняліся. У гэты самы час ужо было цалкам зачыненае *Таварыства Беларускай Школы, Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры*, зачыняліся беларускія выдавецтвы, вельмі часта беларускія газеты выходзілі зь бэльмі плямамі (гэта значыць — „канфіскаты“). Пасья „канфіскатаў“ выклікалі заўсёды рэдактары ў суд. У сувязі з гэтым на долю Беларускага Студэнцкага Саюзу выпала несцьці грамадзкую працу. Ня можна было ўжо ладзіць беларускіх канцэртаў (забаронена было), і таму толькі Беларускі Студэнцкі Саюз мог даваць

канцэрты ў вялікіх залах унівэрсітэту, у залі Сьнядэцкага пераважна. Там адбываліся канцэрты беларускага хору пад кіраўніцтвам *Шыры*, выступы *Забэіды-Суміцкага*, там адбываўся літаратурны *Зьезд беларускіх пісьменьнікаў*, арганізаваны Беларускім Студэнцкім Саюзам.

3. Пазыняк: — Ці былі якія выкладчыкі, якія б спрыялі беларушчыне?

А. Шукелойць: — Трэба сказаць, што на Віленскім унівэрсітэце абавязвала (ня ведаю, афіцыйна ці не афіцыйна) так зваана „абмежаваньне” для паступленьня беларусаў і іншых няпольскіх нацыянальнасьцяў. Гэта адносілася да беларусаў, што паступалі на медыцыну (на медыцыну магло паступіць толькі 5 чалавек беларусаў). Гэта называлася „нумэрус кляўзус” (на латэне, ведама). І другое (аб тым ніхто ня піша і не гавораць) — йшчэ быў „нумэрус нулос”. Гэта абзначала, што ніхто ня мог паступіць наагул, калі ён выявіў сябе беларусам (на Багаслоўе, на тэалёгію, напрыклад).

На Багаслоўе не прымалі нікога, хто напісаўся беларусам. Вось як, напрыклад, *Пануцэвіч* (такі ведамы дзеяч), ці як тут у Амэрыцы — *Пануцэвіч*. Ён два гады быў на тэалёгіі, вельмі добра скончыў філясофію, але выявіў сябе беларусам і пачаў хадзіць па зборках студэнцкіх, гаварыць з гэтымі студэнтамі, хто яны па нацыянальнасьці і г.д. Яго рэктар сэмінарыі паклікаў і кажа: „Ты гэтага рабіць ня можаш. Калі хочаш, мы ня маем для цябе ніякіх засьцярог, пераносься ў Цэнтральную Польшчу і там будзеш мець магчымасьць стаць сьвятаром”.

Такім парадкам Пануцэвіч пайшоў да ксяндза Станкевіча пытацца, што яму рабіць.

Ксёндз Станкевіч кажа: „Гэта зьява вельмі часовая, пакідай тэалёгію, пераходзь на нейкі іншы факультэт”. Пануцэвіч перайшоў на праўны факультэт і за 4 гады скончыў „права”.

Ведама, ён мог бы пайсьці на унівэрсітэт у Цэнтральнай Польшчы і там закончыць тэалёгію. І так не аднаго беларуса выставілі з гэтай сэмінарыі, з тэалёгіі. Такі *Бабок* быў, таксама *Гадунец*. Так што за час існаваньня пад Польшчай

Вежа касьцёла сьвятога Яна на унівэрсітэце.
Вільня. 2001 г.

(Фота З. Пазыняка)

(Фота А. Славяновіча)

Са сьцягам у руках.

Віленскага ўнівэрсітэту тэалёгічны факультэт ня выпускаў, фактычна, ніводнага беларуса.

З. Пазыняк: — Калі б такі студэнт тэалёгіі пайшоў бы на цэнтральна-польскі ўнівэрсітэт, то па заканчэньні ён меў бы права вярнуцца на Віленшчыну, ці не?

А. Шуклойць: — Ён мусіў бы працаваць там, бо гэта ўжо такі звычай, што ксяндзы працуюць у той біскупскай дыяцэзіі, у якой атрымалі духоўную адукацыю.

Я, ў кожным разе, ня ведаю ніводнага студэнта-беларуса, які б закончыў у нас тэалёгію ў часы Польшчы. Аб гэтым не гаворыцца, але факт ёсьць фактам. Мала таго, рэктар унівэрсітэту тады, калі я паступаў, быў **Вітальд Станевіч** — дробны шляхціц з Лідчыны. Сам эканаміст, і ягоная праца дактарская таксама на тэму гаспадаркі заходняй Беларусі. Ён быў, як я ўжо казаў, вельмі прыхільным чалавекам, зь вялікай прыемнасьцю заўсёды даваў стыпэндыі для беларусаў ці розныя дапамогі. Але пасля яго былі іншыя рэктары. Нездзе ў 1937 годзе выбралі рэктарам ксяндза, такі **Вуіцінскі** з тэалёгічнага факультэту. І ён вельмі ж быў варожы да беларусаў. Ён забараніў якраз апошні наш канцэрт хору Шырмы. Сказаў, што „вы можаце атрымаць залю Сьнядзкіх на канцэрт у тым выпадку, калі вам дазволіць паліцыя”. Ну, зразумела, што паліцыя дазволіць у гэным часе ўжо не магла. І так наш апошні плянаваны канцэрт хору Шырмы не адбыўся.

З. Пазыняк: — Унівэрсітэт у Вільні меў тады сваю тэрытарыяльную і адміністрацыйную аўтаномію, ці не?

А. Шуклойць: — Унівэрсітэты ў Польшчы мелі аўтаномію тэрытарыяльную і адміністрацыйную. Але з ростам дыктатуры змяняліся і дачыненні да ўнівэрсітэтаў. Абмяжоўвалася аўтаномія ўнівэрсітэтаў. Беларусы на гэтым таксама пацярпелі. Быў загад, што ўнівэрсітэцкія арганізацыі могуць быць толькі тэрытарыяльнага характару. Гэта значыць арганізацыя толькі на гэтым унівэрсітэце. І дзеля гэтага тады Беларускі Студэнцкі Саюз, які быў сябрам Аб'яднаньня беларускіх студэнцкіх арганізацыяў у Празе (у Чэхіі), мусіў выступіць з гэтага аб'яднаньня.

Так што гэтыя правы паступова ліквідавалі. Але ўсё ж да самага канца ішчэ некаторыя правы заставаліся, і рэктары іх прытрымліваліся. Гэты ж ксёндз Вуйціцкі якраз быў супраць і не выконваў іх.

3. Пазыняк: — Таму ён, відаць, і прапаноўваў, каб звярталіся да паліцыі, хаця паліцыя не магла ўмешвацца ва ўнівэрсітэцкія справы?

А. Шукелойць: — Наагул, аб ксяндзы Вуйціцкім як рэктары ўнівэрсітэту палякі стараюцца не гаварыць, таму што ён якраз увёў асобныя лаўкі для габрэйскай моладзі на ўнівэрсітэце. Восенняй заўсёды ўзьнікалі між габрэямі і польскімі нацыяналістамі сваркі, якія адбіваліся на ходзе заняткаў на ўнівэрсітэце. Іншыя рэктары стараліся гэта нейкім спосабам лагодзіць. Быў такі з медыцыны рэктарам выбраны, які ў выніку гэтых сварак зрокся рэктарату. А Вуйціцкі гэты ўвёў асобныя лаўкі. І таму на ўнівэрсітэцкіх аўдыторыях габрэйская моладзь павінна была сядзець з левага боку, на асобных лаўках.

Супраць гэтага рашуча выступілі Беларускі Студэнцкі Саюз і іншыя ўнівэрсітэцкія арганізацыі, сябры якіх дэманстравалі сядалі разам з габрэямі ў адных лаўках.

У нас асаблівай рашучасьцю вызначыўся апошні старшыня Беларускага Студэнцкага Саюзу *Ўсевалод Кароль* — студэнт медыцыны, які дэманстравалі заўсёды сядзеў у левыя лаўкі з габрэямі. Іх потым шавіністы цягалі за рукавы. Так што вельмі цікавыя выпадкі былі. Матка Караля адзін раз пытае: „Слухайце, хлопцы, скажэце мне, што гэта мой Воўка робя на ўнівэрсітэце, што прыходзя заўсёды з абдзёртымі рукавамі?”

А ён такі таўставаты быў, дык яго як за рукі цягнуць, то ледзь ні сарвуць і рукавы.

3. Пазыняк: — А хто яго цягнуў?

А. Шукелойць: — Ну, гэтыя студэнты, палякі, якія шавіністы. Цягнулі яго з мейсцаў жыдоўскіх, каб ён там не сядзеў між імі. Але ў нас, у Беларускага Студэнцкага Саюзу, сход быў. Адчыталі рэфэрат на гэтую тэму, і была пастанова, што беларусы маюць падтрымоўваць гэтых габрэяў на ўнівэрсітэце і сядзець у тых самых лаўкі.

3. Пазыняк: — Хто яшчэ ва ўнівэрсітэце са студэнцкіх арганізацыяў падтрымаў габрэяў?

А. Шукелойць: — Падтрымалі шмат хто. Гэта Літоўскі Студэнцкі Саюз, Украінскі Студэнцкі Саюз. З польскіх арганізацыяў — Саюз незалежнай сацыялістычнай моладзі, некаторыя ішчэ дэмакратычныя арганізацыі таксама. Але гэта была мяншыня, усё ж. Мяншыня была супраць. Габрэі мелі вельмі абмежаваныя магчымасці на ўнівэрсітэце, і асабліва вельмі дрэнна, што шавіністы проста фізічна іх збівалі.

3. Пазыняк: — І хто гэтым займаўся?

А. Шукелойць: — Гэта польскія нацыяналістычныя арганізацыі. Така тады была польская моладзь, розныя арганізацыі шавіністычнага характару.

3. Пазыняк: — Як да гэтага адносіўся рэктар і кіраўніштва ўнівэрсітэту?

А. Шукелойць: — Розныя рэктары па-рознаму адносіліся. Вельмі нэгатыўна ставіўся да гэтага *Станевіч*, рэктар *Якавіцкі* (Якавіцкі — гэта прозьвішча беларускае, тыповае). Гэта быў прафэсар медыцыны. Ён зрокся ўнівэрсітэту і рэктарства.

Цэлы шэраг прафэсараў былі супраць. Напрыклад, многія прафэсары ў выніку гэтага беспарадку перанеслі свае лекцыі з аўдыторыяў ўнівэрсітэту ў свае сэмінары. Скажам, мой прафэсар, ведамы паляк з Кракаўскага ўнівэрсітэту прафэсар этнаграфіі і этналёгіі *Казімір Мушыньскі*. Ён перанёс свае лекцыі ў сэмінар. Такі ведамы прафэсар *Крыдль*, прафэсар літаратуры — таксама перанёс.

3. Пазыняк: — А там ужо не дзяліліся па лаўках?

А. Шукелойць: — Не, там прафэсар меў большае права, чым у аўдыторыі. Бо гэта ж сэмінар. Гэта ёсьць мейсца, дзе бібліятэка аддадзена прадмету, дзе ёсьць асістэнты, дзе студэнты працуюць, дзе больш вольна можна было захоўвацца. І гэта зачыненае мейсца. Там іншы студэнт ня мае права зайсці, а толькі той, што звязаны прафэсіяй. Былі выпадкі. Адзін габрэй, студэнт з нашага сэмінару, працаваў над магістарскай працай, *Яўхім Хаес*. Прыгожы мужчына, але з тыпова габрэйскім выглядам. То

яго раз шавіністы моцна пабілі на вуліцы, разьбілі акуллары. Нейкі час не прыходзіў на лекцыі. Прафэсар потым выслаў асістэнтку даведацца, што зь ім. Ён зьявіўся з пабітым тварам. Так што прафэсору была супраць. Ня ўся, але частка дэмакратычнае прафэсору.

Вельмі нэгатыўна ставіўся таксама прафэсар *Эрнкройц*. Але былі вядома і прыхільнікі, такія, як гэты прафэсар Вуйціцкі. Гэтае прозьвішча, я кажу, кампрамэтуе палякаў, цяпер ніхто ня хоча яго ўспамінаць.

Пры Вуйціцкім унівэрсітэцкую аўтаномію паступова (з зьменай ўраду ў кірунку фашызму) ліквідавалі. У канцы да таго дайшло, што студэнтам-беларусам у сьценнае унівэрсітэту не дазвалялі сьпяваць па-беларуску.

3. Пазьняк: — Гэта шакуе. Цяперашняя Польшча мае зусім іншы дэмакратычны выгляд.

А. Шукелойць: — Так, вядома. На ўнівэрсітэце былі яшчэ дзеве беларускія арганізацыі. Гэта памянёная ўжо карпарацыя „Скарынія”, на чале якой стаяў *Кастусь Глінскі* (яна адлучылася ад унівэрсітэту), і другая арганізацыя кразнаўча-навуковага характару — *Таварыства прыхільцаў „Беларусаведы”* (так яно па-беларуску называлася). На ўнівэрсітэце былі арганізацыі розных тыпаў. Былі „звёнкі” (саюзы) ідэалагічна пераважна характару: Саюз сацыялістычнай моладзі, Дэмакратычнай моладзі, Беларускі Студэнцкі Саюз. І былі „колы” (колы — гэта ёсьць кружкі прафэсійнай моладзі: кола палянстаў, кола гісторыкаў, кола медыкаў). І нашае гэта арганізацыя *Таварыства прыхільцаў „Беларусаведы”* падходзіла ва ўнівэрсітэцкай сістэме пад групу гэтых колаў. Старшынём „кола” *Таварыства прыхільцаў „Беларусаведы”* быў *доктар Станіслаў Станкевіч*, пасля быў *Вітаўт Тумаш*, пасля Тумаша зьмяніў я. Я быў два гады (1937 і 1938-ы). А пасля мяне зьмяніла (калі я ўжо быў на чацьвертым годзе) студэнтка геаграфіі (прозьвішча не прыпомню).

Пры *Беларускім Студэнцкім Саюзе* таксама яшчэ лічыўся хор Шырмы. Ён, фактычна, мусіў бы быць як самастойная арганізацыя. Але з увагі на тое, што шоў прасьледуе беларускай польскай паліцыяй, дык яму выгадней было пры

ўнівэрсітэце (з увагі на тое, што ўнівэрсітэт яшчэ ўсё ж захоўваў некаторыя традыцыі унівэрсітэцкіх рэспублікаў). І таму хор Шырмы быў пры ўнівэрсітэце. Называўся ён *Хор Беларускага Студэнцкага Саюзу пад кіраўніцтвам Рыгора Шырмы*. Бальшыня ў хоры былі ўсё ж студэнты, хаця некаторых Шырма прыцягваў (ведамых добрымі галасамі) і зь беларускай гімназіі, нават і зь нейкіх школаў.

Мне вельмі прыемна было (як сябру гэтага хору) прачытаць у адным з артыкулаў (па-мойму, ведамага дасьледніка віленскіх беларускіх арганізацыяў *Арсена Ліса*), што наш хор Шырмы лічыўся найлепшым хорам. Я, прачытаўшы гэты артыкул, пачаў сабе раздумываць, як гэта сапраўды было. І сапраўды, палякі добрага хору ня мелі, адзіны добры хор такі польскі быў вялікі — гэта хор касьцёлу айцоў Бернардынаў, але ён меў вельмі спэцыфічны характар касьцельнага хору.

3. Пазьняк: — Некалі ў канцы 1960-х гадоў я здымаў фотаальбом „Браслаўшчына”, зайшоў у браслаўскі шпіталь (каб сфатаграфавачь апэрацыю) і спаткаў там лекара-хірурга Фэрдынанда Ляўшу, які закончыў Віленскі ўнівэрсітэт і быў сябрам Беларускага Студэнцкага Саюзу (дарэчы, бываў у доме Пазьнякоў). Гэты Ляўша казаў мне, што хор Рыгора Шырмы быў тады найлепшым у заходняй Беларусі.

А. Шукелойць: — Ад нас мог быць лепшым хорам — гэта хіба што габрэйскі хор. Яны мелі кансэваторыю і сваіх здольных музыкаў і сьпевакоў. Наш хор цешыўся вельмі добрай рэпутацыяй у Вільні, выступаў пры розных нагодах, скажам, у Бернардынскім садзе, выступаў у такой вялікай залі на Коньскай вуліцы (заля Віленскай кансэваторыі). Ён вызначаўся яшчэ тым, што меў багаты рэпэртуар, сьпяваў ня толькі беларускія песні, але, згодна вымогі, царкоўна-славянскія творы. Вось, скажам, рабілі спэцыяльныя канцэрты калядак. Апрача гэтага ён часта выступаў таксама ў віленскім радыё.

Прыемна было, што беларускае музычнае мастацтва чуе цэлая Польшча, бо тады, калі выступаў хор Беларускага Студэнцкага Саюзу ў віленскім радыё, то гэта перадача йшла на цэлую

Польшчу, ці транслявалася іншымі радыёстанцыямі.

ТБШ — гэта старая беларуская арганізацыя, закладзеная яшчэ ў 20-х гадах. Старшынямі яе былі людзі розных палітычных перакананняў. Быў нейкі час *Тарашкевіч*, быў нейкі час *ксьёндз Адам Станкевіч*, здаецца, *Астроўскі*. Словам, у рэзультатце росту *Грамады*, ТБШ (якое ў *Грамадзе*

мела сваімі старшынямі такіх выдатных людзей, як *Тарашкевіч*, *ксьёндз Станкевіч*, ня можна страціць. Зьвярнуліся да Беларускага Студэнцкага Саюзу, і Саюз выслаў групу студэнтаў (гэта **Шчорс**, **Войтанка**, **Аўген Аніска**). Гэтыя студэнты ўвайшлі ў галоўную ўправу (значыць прынялі ўдзел у выбарах) і аднавілі ТБШ, надалі яму зноў нацыянальны характар, бо яна ўжо мела

Група студэнтаў гуманістычнага факультэту Віленскага ўнівэрсітэту (1936—1938 гг.), што належылі да „Беларускага Студэнцкага Саюзу”. Зьлева направа 1-ы рад: Валяціна Пашкевіч (Жукоўская), Марыя Мілюць, прафэсар Эрвін Каішмідар, Эма Залкінд (гісторык, габрэйка), доктар Янка Станкевіч (лектар беларускай мовы), 2-гі рад: Антон Шуклейць, Марыя Войтанка, Янка Хвораст (філэляг), Анэля Каткевіч (гісторык), Станіслаў Станкевіч, Мар’ян Пяцкокевіч (этнограф).

прадстаўляла культурную частку *Грамады*, школьніцтва, перадусім) разраслося самавіта, і тады, калі ліквідавалі Грамаду, ліквідавалі адначасна і ТБШ. Тады ТБШ зайшло зусім у тупік, асабліва ў 30-я гады. Ня ведаю, бо гэта яшчэ перада мной было (як я паступіў на ўнівэрсітэт), але нехта зь дзеячоў ТБШ, магчыма, нават і Шырма, зьвярнуўся да Беларускага Студэнцкага Саюзу, каб яны ім дапамаглі. Таму ў некага там думка паўстала, што такую заслужаную арганізацыю, якая ў розныя часы

такі характар пра-бальшавіцкай арганізацыі. Абнавілі арганізацыю і выбралі на старшыню вельмі такога саліднага адваката **Стэцкевіча** (стары дзеяч, яшчэ з „нашаніўскіх” часоў, які карыстаўся павагай усіх беларусаў). Заступнікам старшынні быў **Тумаш**.

Часта Вітаўту Тумашу закідалі, што ён нібыта быў з бальшавікамі, што ён быў радыкальна левы чалавек. Гэта няпраўда. Ён ніколі ня быў радыкалам. Сакратаром ТБШ, дарэчы, стаў Шырма.

Перамены засьведчылі, што ТБШ нібы працягвае старыя традыцыі беларускай культурніцкай арганізацыі, а з другога боку, што нібы не адарвалася ад *Грамады*; што яно, у параўнанні зь Беларускамі Інстытутам Гаспадаркі і Культуры (створанага хаджамі), на чале якога стаяў ксёндз Галлеўскі, ёсьць арганізацыяй такой лявейшай.

Яны пачалі працу сваю вельмі актыўна. Выдалі адмысловы ліст у змаганні за беларускую школу, які падпісала ТБШ і Беларускі Інстытут Гаспадаркі і Культуры. Гэты ліст разышоўся шырока па ўсёй заходняй Беларусі. Зь ім ішлі ў старосты з змаганьнем за беларускае школьніцтва. Гэта апошняя моцная акцыя была дзвёх заслужаных беларускіх культурніцкіх арганізацыяў. У выніку гэтага ўсяго іх потым палякі абедзьве разам і зачынілі (па-мойму, у 1937 годзе).

Пасля гэтага на беларускім грунце з культурных навуковых арганізацыяў заставалася *Беларускае Навуковае Таварыства*, якім кіраваў *Антон Луцкевіч*, і якое таксама на гвалт палякі нахেলі зачыніць. Знакаміты Беларускі Музей (які належыў да Беларускага Навуковага Таварыства) імкнуўся уліць у створаны новы Гістарычны музей у Вільні.

Але ўжо настала вайна, і гэты праект у палякаў не прайшоў. Ішчэ засталіся не зачыненыя (дзякуючы аўтаноміям унівэрсітэтаў) *Беларускі Студэнцкі Саюз* і *Таварыства прыяцеляў „Беларусаведы“*. Пра арганізацыю Таварыства прыяцеляў „Беларусаведы“ мала пішуць. А шкада. Яна выдала друкам два цікавыя апытальнікі, адзін *Мар’яна Пецкевіча „Этнаграфічны апытальнік“*, а другі доктара *Янкі Станкевіча „Моўны апытальнік“*. Прытым ейныя архівы былі на ўнівэрсітэце, тэчка нашага „*Коло пшывяцол белорусознавства*“ знаходзілася ў прафэсара *Каімідара* ў ягонаў выкладоў залі. І там яна засталася. Цікава, дзе гэты архіў падзеўся? Гэта трэба было б спраўдзіць, таму што там ёсьць адказы, асабліва вельмі прыгожы моўны адказ на апытальнік Янкі Станкевіча, доктара Вітаўта Тумаша (тады студэнта медыцыны) зь вёскі Спягліцы ў

Вялейскім раёне. Там усе асаблівасьці іхняй мовы. Ёсьць і другія адказы на апытальнікі. Архіў гэны добра б было знайсці.

Таварыства прыяцеляў „Беларусаведы“ вяло беларусаведную акцыю сярод студэнтаў. Паколькі абедзьве беларускія гімназіі былі ўжо зачыненыя, то на ўнівэрсітэце беларусы-студэнты прыходзілі з польскіх гімназіяў. З польскіх гімназіяў яны прыходзілі з польскай мовай, гісторыяй і г.д., і толькі з сьведамасьцяй беларускай. І вось каб надаць ім беларускае „Я“ — трэба было весці курс „Беларусаведы“, у якім за майго старшынства літаратуру вёў *Антон Луцкевіч*, мову *Янка Станкевіч*, гісторыю Беларусі *Шкялёнак* (гэта малады адвакат ў Вільні, але ён адначасна й добры гісторык; ва ўнівэрсітэце спэцыяльна вывучаў часы Вялікага Княства Літоўскага), курс пра беларускае мастацтва, архітэктурную вёў *Лявон Дубейкоўскі*. Гэтыя студэнты з польскіх гімназіяў прыходзілі часта зь беларускай мовай сваёй мясцовасьці, дыялектамі, і тут яны здабывалі тады беларускую літаратурную мову, даведваліся, ці правільна асьвятлялі гісторыю Беларусі, усьведамлялі значэньне беларускага мастацтва і г.д.

3. Пазьняк: — Ці ведалі вы ксяндза Адама Станкевіча?

А. Шукелойц: — А як жа, ведаў. Вось жа ў Вільні жыла мая цётка. Гэта родная сястра маёй маці. У яе двое дзяцей (дачка на ўнівэрсітэце была на гісторыі і сын быў на тэалёгіі, вучыўся за ксяндза). Кожнага году ў час гімназійных вакацыяў я прыязджаў у Вільню адведваць гэту маю цётку. Замужам яна была нібы за літоўцам, Сьрбевіч прозьвішча. Бышчам быў шляхоцкага такога паходжаньня. Гэты дзядзька мяне вельмі любіў і заўсёды ён абводзіў па Вільні, паказваў Вільню. У першую чаргу ішлі мы ў касцёл сьвятога Мікалая, гэта на службу Божую, дзе служыў ксёндз Адам Станкевіч. Там я і ўбачыў першы раз ксяндза Станкевіча, а пасля службы пайшоў з гэтым сваім дзядзькам зь ім пазнаёміцца, дзе ён мяне прадставіў, тады ішчэ вучня гімназіі.

Калі я быў студэнтам, жыў на Завальнай, 1, часта меў нагоду бачыць ксяндза Станкевіча, які

прыходзіў у рэдакцыю да Яна Пазыняка абмярковаць розныя публікацыі ды прыносіў свае артыкулы. Ён вельмі свабодна валодаў пяром, і артыкулы ягоныя былі заўсёды цікавыя. Апрача гэтага кожную нядзелю мы ішлі на службу Божую ў касцёл сьвятога Мікалая, дзе Ян Пазыняк заўсёды іграў на арганах для службы Божай і разам са студэнтамі сьпяваў духоўныя беларускія песьні. Так што з ксяндзом Станкевічам спатыкаліся вельмі часта.

3. Пазыняк: — Ці не прыходзілася зь ім размаўляць, на якую тэму, якое ўражаньне ён рабіў?

А. Шукелойць: — Мне прыходзілася часта бываць у ягоным працоўным кабінэце, там жа, пры касцёле сьвятога Мікалая. Бо апрача гэтага ён яшчэ ўтрымоўваў вялікую кватэру на Зарэччы, і на Зарэччы там гаспадыняй была такая *Шутовіч, Шутовічанка*, сястра ксяндза *Янкі Шутовіча*. Яе звалі Марыся. Другая сястра — Вэрця, па-мойму, была замужам за Клімовічам. Я ня ўпэўнены. Так што я бываў у ксяндза Станкевіча, бачыў яго пры працы. Заўсёды ён у вельмі такім фартуку быў на сутану надзетым. Аграмадную бібліятэку меў, багатую.

На другой кватэры я таксама ў яго часта бываў. Там у яго таксама пару студэнтаў жыло, з тых дзеячоў хадэцкіх. Былі там, між іншым, *Дасюкевіч* (старшыня Беларускага Студэнцкага Саюзу) і *Ермалковіч* (другі блізкі чалавек, студэнт хадэцкага кірунку). Там заўсёды, як прыязджаў у Вільню, затрымоўваўся *Міхась Забэйда-Суміцкі* (у Станкевіча на Зарэччы). І я меў шчасьце якраз першы раз, калі прыхаў Забэйда-Суміцкі, забраць яго і з Зарэчча завезьці на пробу ў залю Апольлё (так званая, у Вільні найпрыгажэйшая заля Апольлё была ў літоўскай гімназіі). Там, хіба ў 1936-м годзе, арганізаваны быў вельмі ж на высокім узроўні канцэрт. Сярод гасцей на гэтым канцэрце былі паслы Сэйму, украінцы, іншыя госьці. Так што я адвёз Забэйду-Суміцкага, завёў яго ў залю і там у гэтую суботу перад канцэртамі ён рабіў першую пробу, першы раз я чуў ягоны голас.

Мы ўжо так былі прывыкшы да ксяндза Станкевіча, бачылі яго кожную нядзелю, чулі

ягоныя пропаведзі. Прамовы ягоныя былі моцныя.

Курья ксяндза Станкевіча выкінула зь Вільні (па-мойму, у 38-м годзе, а можа ў 37-м). Выкінулі яго зь Вільні пад такім меркаваньнем, што Вільня, маўляў, ёсьць блізка мякы і што яму як такога ўзроўню дзеячу ня можна тут жыць. І перавалі яго ў Слонім.

У Слоніме ён быў прэфэктам у польскай жаночай гімназіі. І вось, рыхтуючы магэрыял да сваёй працы па народным ткапце, якую прапанаваў мне прафэсар Мушыньскі, я езьдзіў па цэлай заходняй Беларусі (гэта значыць Віленска-Наваградзкім ваяводзтвах), заезджаў спачатку ў ваяводзтва, выбіраў дазвол, потым у староствах выбіраў дазвол і потым шукаў недзе нейкай вёскі ў гміне і там ужо працаваў тады з гэтымі ткалямі на сваю тэму. І там тады я ў нядзелю вырашыў пайсьці на службу Божую, дзе правіў яе ксёндз Станкевіч. На гэтую службу прыходзілі тады (апрача вучнёўскай моладзі) пераважна інтэлігенцыя. Ксёндз меў казаньне, зразумела, на польскай мове. Але на мяне яно зрабіла вельмі моцнае ўражаньне. Станкевіч быў выдатны прамоўца.

Пасля службы Божай я зайшоў спэцыяльна йшчэ яго адведаў. Там даволі доўга гутарылі пра сітуацыю ў Вільні, пра зьмест маёй працы, пра паездку і інш. Гэта было апошняе маё спатканьне з ксяндзом Станкевічам.

* * *

Недзе, відаць ў 1933-м годзе, мы (група вучняў беларусаў Ашмянскай польскай гімназіі) вырашылі рабіць угодкі паўстаньня Случчыны (Случкі Збройны Чын). Паколькі я найлепш Вільню ведаў, дык мяне выправілі туды, каб знайсці адпаведных магэр'ялаў і фатаграфію. Ну й вось я прыйшоў у музэй з гэтым сваім дзядзькам. Ён пазнаёміў мяне з *Антанам Луцкевічам*. Там быў яшчэ *Сяргей Бусет* такі, інжэнер, удзельнік Случкага паўстаньня (я вельмі задаволены, што мінулага году выпягнулі гэтае прозьвішча). Быў там *Краўцоў Макар* — вельмі моцная фігура, афіцэр, аўтар гімну „*Мы выйдзем шчыльнямі радамі*“. Там было йшчэ, па-мойму, нейкіх пара асобаў, сядзелі у Луцкевіча.

(Фота 3. Пільніца)

Вільня. 2001 г. Базылянскія муры

Я кажу, што вась прыехаў, мы задумалі ўславіць угодкі Слуцкага паўстання, хацелі б мець партрэт кіраўніка Слуцкага паўстання, апроча гэтага — матэрыялы. Я гляджу, Бусел і Краўцоў Макар пераглынуліся так, усміхнуліся між сабой. Луцкевіч мне кажа: „Слухай, у нас, у беларусаў, трох а інш, як у палякаў. Гэта вы хацелі б мець партрэт такога Пілсудзкага, а ў нас такога няма. Героём Слуцкага паўстання ёсць Слуцкі народ. Вось як.”

беларусы і патрыёты, то гэта ня тое, што яны арганізавалі гэтае паўстаньне. Бо паўстаньне Слуцкае арганізаваў слуцкі народ. І таму фатаграфіі адпаведнай, як у палякаў Пілсудзкага, няма.

Вось і прыклаў лёду да галавы. Далей кажа: „Вось пазнаёмся, гэта ёсць афіцэры Слуцкага паўстання. А гэты — *Косцьевіч*, ён быў афіцэрам, а інжэнер Бусел быў старшынёй такой арганізацыі моладзі, што называлася „Папараш-

(Фота З. Пазыняка)

Вільня. 2001 г. Вулачка

І тады пачынае мне тлумачыць, што Слуцкіна, знайшоўшыся ў такім палажэнні (а яна была проціў бальшавікоў настроена) вырашыла падняць паўстаньне. Зрабіла *Зьезд Слуцкіны*, і Зьезд Слуцкіны выбраў старшыню Зьезду Слуцкіны, гэта *Васілья Русака*. Чалавек выбраны. Зьезд Слуцкіны пастанавіў весці паўстаньне і выбраў *Раду Слуцкіны*. І на чале Рады Слуцкіны стаў *Пракулевіч*, выбраны Пракулевіча. Чалавек выбраны. Пракулевіч зноў, як выканаўца волі слуцкаю, народу, пачаў наймаць афіцэраў, і таму слуцкія афіцэры ўсе, ня гледзячы, што яны

кветка”. Ён, вучань гімназіі, увайшоў як прадстаўнік гэтай моладзі ў Раду Слуцкіны, і таму ён адзін з гэтых кіраўнікоў Слуцкага паўстання.” І кажа далей Луцкевіч: „Шчэ час за малы. Магчыма, што недзе некалі нехта выявіць некага, хто будзе, чый партрэт можна павешаць, ладзячы ўгодкі Слуцкага паўстання. А пакуль што палажэнне вась гэтакае.” Такім было маё першае спатканьне з Луцкевічам.

Пра *Васілья Русака* самыя слуцкія гаварылі, што быццам бы гэта чалавек вельмі мала пісьменны, але ён быў з харызмай, і таму яго

народ Случчыны выбраў на старшыню Вязду Случчыны. А сам па сабе ён, здаецца, быў ці старшыня нейкай воласьці на Случчыне, ці старшыня, можа, нейкай сельскай грамады. Словам, чалавек зь невялікай асьветай. Але аказаўшыся на эміграцыі, ён такі з добрым сялянскім розумам быў, закончыў сярэднюю

Ксёндз Адам Станкевіч

асьвету, а потым закончыў агранамічны факультэт (нейкай палітэхнікі) і быў інжэнер і аграном. Жаніўся з чэшкай, яна мела бізнэс і, па-мойму, ці ня толькі краму. Яны ў краме гэтай жылі. Ён меў вельмі прыгожую бібліятэку. Грошай не шкадаваў, купляў кніжкі, апраўляў іх. Тады, калі прыйшлі бальшавікі, яго адразу арыштавалі і ня ведама, ці расстралялі, ці саслалі. Словам, ён выявіўся як прыгожая постаць лідара Случчыны.

3. Пазьняк: — Бальшавікі, кажаце, арыш-

тавалі. Дык гэта маюцца на ўвазе тэя бальшавікі, якія ў 1944-м прыйшлі?

А. Шукелойць: — Так, у 44-м годзе. Пракулевіч жа (адвакат, па-мойму, юрыст з асьветы) таксама апынуўся на эміграцыі (ці ня толькі ў Бэрліне). Потым з часткай дзеячоў БНР вярнуўся ў БССР, і там яго саслалі.

З пункту гледжаньня *Антон Адамовіча*, ён дзяліў беларускіх герояў заўсёды на дзьве групы: гэта герой чыстай вады і трагічны герой. Трагічныя героі, гэта тэя, што паехалі назад, у БССР да бальшавікоў, будаваць Беларускі Дом, а там іх потым саслалі і расстралялі. Адным з такіх герояў быў *Сьмон Рак-Міхайлоўскі*, які паехаў туды і якога саслалі на Далёкую Поўнач. Адзін украінец зь ім там разам жыў у лягеры. Той украінец потым дзіўным тропам прыехаў на Ўкраіну, а потым аказаўся на эміграцыі (удзёк разам зь немцамі). Ён напісаў успамін, там ён вельмі цікава згадвае пра Рак-Міхайлоўскага, які казаў: „Нам так і трэба. Ня шкодзіць, правільна бальшавікі зрабілі. Так нам і трэба, на гэта мы й заслужылі.”

3. Пазьняк: — Гэта была іронія?

А. Шукелойць: — Так, прызнаньне Рак-Міхайлоўскага.

3. Пазьняк: — Што зрабілі памылку і заслужылі такой кары за свае ілюзіі.

А. Шукелойць: — Так. Другі, аб кім трэба сказаць — гэта *Сяргей Бусел*. Я маю ў сваім архіве кароценькі ліст, калі яго саслалі на Далёкую Поўнач і ён там піша да сваіх сяброў (даслоўна): „Ня будзем плакаць і ня будзем каляцца за няўмела пастаўлены крок.” Вось як прыйшлі бальшавікі ў 39-м годзе, то там цэлая група беларускіх дзеячоў у Вільні пайшла зь імі на супрацоўніцтва. Яны думалі, што гэта будзе так, як калісь у БССР, будзе НЭП. Гэты НЭП яны патрапяць выкарыстаць і ў гэтым часе выхаваць беларускую інтэлігенцыю. А там ідзе вайна, чым

вайна скончыцца, — няведама, магчыма, большавікоў разаб'юць, а мы будзем мець інтэлігенцыю. Вось гэта крок быў пастаўлены няправільны.

Інжэнер Сяргей Бусел быў вельмі цікавым чалавекам. Ён таксама са Слуцкчыны, скончыў у Празе аграномію. У Вільні ён (вельмі дзіўна) працаваў на габрэйскіх фермах, выхоўваў маладых жыдоўскіх хлопцаў і дзяўчат, што паехалі будаваць Ізраіль. Дзеля таго, што гэтыя фермы і гэтую моладзь, якую ў Польшчы габрэі рыхтавалі на выезд у Палестыну, тады на будову свайго дому вяла арганізацыя Паалей Сьён. Гэта палітычная арганізацыя, якая паўстала на Беларусі, яна была адпаведнікам нашай эсэраўшчыны (гэта значыць, народніцкага такога сацыялізму). І вось Бусел у іх працаваў, рыхтаваў дзяцей на выезд.

З. Пазыняк: — Цікава, як жа яны дазволілі негабрэю выхоўваць сваіх піянераў?

А. Шукелойць: — Ён вучыў іх земляробчай спецыяльнасці.

У час майго старшынства ў *Таварыстве прыяцеляў „Беларусаведы“* я сарганізаваў беларусаведны курс і запрасіў на выкладчыка літаратуры *Антона Луцкевіча*. Ён у заходняй Беларусі ў тыя часы быў найвыдатнейшым літаратуразнаўцам і літаратурным крытыкам. Хаця ў дачыненні да Луцкевіча тады беларускае грамадства мела вялікія

засцярогі з увагі на тое, што ў час грамадаўскага працэсу Луцкевіч там выказаў выразна па польскай старане. Пасля гэтага быў звольнены ён, Астроўскі, Акінчыц, а іншых грамадаўцаў засудзілі на многія гады турмы. Для нас, для тых, што прыходзілі з польскіх гімназіяў, гэтыя сваркі між групамі беларускага грамадства ці беларускіх дзячоў ня мелі значэння. Мы арыентаваліся ў асноўным на людзей, якія ў дадзеным выпадку былі нам патрэбныя і якія вызначаліся ведай у

патрэбных нам кірунках беларусаведы. І таму Луцкевіч у нас быў вельмі паважаным лектарам. Лекцыі ён веў на ўніверсітэце, цэлы курс па беларускай літаратуры, на высокім узроўні, цікавым для ўсіх нас.

З. Пазыняк: — Ці былі яшчэ ў Вас якія асабістыя з ім кантакты, цікавыя размовы?

(выкладрука)

Мікола Чарнецкі. 1938 г.

А. Шукелойць: — Неяк восенню Вільня арганізавала такі тыдзень музыі. Таму віленчукі і розныя наведвальнікі Вільні ў гэтым часе стараліся адведваць віленскія музыі. Беларусы ў першую чаргу цікавіў *Беларускі Музей імя Луцкевіча*. І таму студэнты дапамагалі Луцкевічу, былі праваднікамі па залях музыі. Я там таксама бываў, хаця я ў гэтым часе ўжо працаваў у Віленскім этнаграфічным музыі і мусіў адбываць тыя гадзіны, калі наш універсітэцкі музыі быў

адчынены. Цяпер экспанаты, якія я прывозіў зь вёсак, я стараўся перадаць у музей Луцкевіча. З такіх цікавых экспанатаў была там іконка, вышытая пацеркамі, бісерам вышытая, якую я перадаў. Некаторыя паясы перадаў. Рэчы былі невялікага фармату, але вялікай каштоўнасці,

Антон Луцкевіч

дзеля таго, што музей хоць быў багаты па колькасці сваіх калекцыяў, але ня меў магчымасці ўсё размясціць на тых плошчах у базальянскіх мурах, якія выдзеліў горад.

Пасля з Антанам Луцкевічам часта прыходзілася спатыкацца ў музеі, абводзячы людзей, якія прыязджалі ў Вільню. У сэнсе палітычным, як ведама, Луцкевіч быў адным зь лідараў сацыялістычнай Грамады, і ён у такіх сацыялістычных перакананнях заставаўся да канца.

Я б хацеў яшчэ расказаць адзін жарт, паколькі мы раней гаварылі пра ксяндза Станкевіча. Гэта адзін з тых вечаровых жартаў, якія расказваў Ян Пазыняк вечарам для нас, студэнтаў. Антон Луцкевіч, як ведама, быў масонам і належыў да масонскай лёжы ў Вільні. Адзін раз ён вырашыў зацягнуць у лёжу ксяндза Станкевіча, бо гэта ж выдатны дзеяч, і там, відаць, у лёжы, вельмі хацелі б яго мець. І вось ён ужо дамовіўся зь ім, і яны пайшлі. Але ён ня кажа ксяндзу Станкевічу, куды яны ідуць. Вось, маўляў, ідуць адведаць там некага, ня памятаю ўжо каго, магчыма, што рэктара ўнівэрсітэту Станкевіча. Ну і прыйшлі ўжо, і падымаюцца па сходах перад дзвярыма лёжы. Луцкевіч кажа: „Ведаеш, мы з табой прыйшлі ў лёжу масонаў”. І тут ксёндз Станкевіч даў драла. Адроз, адмовіўся ісьці туды і сыйшоў назад. Так што такая няўдача была Луцкевіча ў ягоным супрацоўніцтве з масонскай лёжай.

3. Пазыняк: — Ці гэта было звязана з сацыялізмам?

А. Шуклойць: — Не. Лёжы масонскія былі самыя сабе. І Тарашкевіч належыў да масонскай лёжы; ня ведаю, хто там яшчэ. Але наагул сацыялізм з масонствам не хадзіў у пары. Масонства — гэта такі лібэралізм у шырокім маштабе.

Польскія ўлады стараліся ліквідаваць усе беларускія арганізацыі. Іх, практычна, былі ўжо зьліквідавалі. Заставаўся йшчэ Беларускі музей у Вільні. Гэты музей, як я ўжо казаў, яны думалі далучыць да новатворанага гістарычнага музея горада Вільні, які меў знаходзіцца ў новым будынку. Гэта апошняе, за што Луцкевіч і беларусы змагаліся, каб утрымаць незалежнасць музея. Але пачалася вайна, і ўся гэтая справа скончылася.

З прыходам большавікоў (я тады ў Вільні ня быў) сабраўся там віленскі беларускі актыв (і ў тым — Луцкевіч), сацыялісты гэтыя розных кірункаў, і вырашылі, што ня ведама, ці гэты большавізм тут утрымаецца і як доўга, але трэба выкарыстаць магчымасці, якія цяпер ёсць, так, як калісь выкарыстоўвалі ў цэнтральнай Беларусі ў час НЭПу. І таму трэба ісьці

працаваць ў іхныя арганізацыі і там праводзіць сваю работу. Крок памылковы, пра які мы толькі што гаварылі.

І вось Луцкевіч тады, пасля гэтага ўсяго, на іншым сходзе віленскай інтэлігенцыі выступаў з прывітаньнем бальшавікоў. Гэта было

памерлі. Я заўсёды гаварыў, што, відаць, яны загінулі адразу ў Вільні, загінулі, бо ніхто з іх нідзе не спатыкаўся на гэтых дарогах ссылак ды турмаў.

Тым часам беларусаў там (у Вільні і Менску) нехта пераканаў, што Антон Луцкевіч памёр у

Група беларускіх эсэраў. 1938 г. Зьлева направа: Аляксандар (Аляксандравіч) Барановіч (студэнт права), інжэнер Сяргей Бусел, Антон Шукелойць, Аўген Аніська (студэнт права, рэдактар „Золату“), доктар Мікола Чарыцкі (доктар гісторыі Карлаўскага ўніверсітэту ў Празе; пасля Тамаша Грыба – лідэр беларускіх эсэраў і ідэоляг), доктар Мітрафан (Мацэвей) Смаршчок (на эміграцыі – пэнт Анатоль Бярэзка; жыве ў ЗША ў штаце Мініапіс).

перададзена на радыё. Але потым іх пачалі арыштоўваць. Арыштавалі Луцкевіча, інжэнера Бусла (які ўжо кіраваў сельскай гаспадаркай), тады арыштавалі Яна Пазыняка, сэнатара Вячаслава Багдановіча, Аляксандра Ўласава, словам, цэлы шэраг беларускіх дзеячоў. І сьлед па іх згінуў. Цяпер іх расшукваюць і мяняюць даты, дзе і калі яны

1946-м годзе, і гэтую дату яны напісалі на помніку Луцкевіча на Росах. Цяпер у гэтым годзе нядаўна прышоў ліст тут да сям’і Луцкевічаў, да Яніны Шабуні-Кахановскай, што быццам бы знайшлі нейкі дакумант, што на ссыльцы недзе памёр ён у 1942-м годзе. І ўсё думаюць змяняць там гэтую дату на помніку на Росах. Так што лёс яго няведзены.

Пра нашых дзеячоў, што загінулі задарма, я асабіста маю толькі маленькую заметку, тую зацёмку ад Сяргея Бусла, дзе ён з горыччу піша пра расплату за ілюзіі і памылкі.

3. Пазыняк: — Яны не з’арыентаваліся, што бальшавікі прыйшлі, каб іх знішчыць.

А. Шуклейц: — Так. Але калі мы ўжо пры тэме аб знішчэннях, якія тварылі бальшавікі, то я раскажу яшчэ пра аднаго моцнага беларуса.

У Вільні быў выдатны дзеяч, надзвычайны прамоўца, можа нават з цывільных прамоўцаў найлепшы, гэта *доктар Франук Грышкевіч*. Ён сам з каталіцкай сям’і. Першыя гады недзе ў гімназіі ён выявіўся як паэт, блізка быў да хадэцыі. А потым, пасля вучобы ў Празе і пасля кантактаў там, ён стаў на адкрыта камуністычную ідэалёгію. Калі ён прыехаў у заходнюю Беларусь, яму вельмі цяжка было: нідзе не працаваў. Праўда ажаніўся з дзяўчынай з выдатнай беларускай сям’і, з дачкой *Кэця*. Гэта такі віленскі беларус, быў апекуном беларускай гімназіі.

Так што мы міма волі знайшліся каля асобы доктара *Францішка Грышкевіча*. У заходняй Беларусі гэта выдатны дзеяч камуністычнага кірунку, які ў выніку 2-й Сусветнай вайны і тых пераменаў, якія адбываліся на Беларусі,

перайшоў на нацыянальныя пазыцыі. За часы нямецкай акупацыі ён быў дырэктарам адноўленай беларускай гімназіі ў Вільні. І на гэтай пазыцыі заставаўся да канца. З прыходам бальшавікоў быў арыштаваны і скончыў самагабствам.

3. Пазыняк: — Гэта 1944-ы год?

А. Шуклейц: — Так, 44-ы. Гэта быў усё ж выдатны дзеяч, добры знарок беларускай літаратуры, добры пэдагог, асабліва выдатны прамоўца. Я першы раз чуў ягоную прамову ў нас на сьвяткаванні 15-х угодкаў Беларускага Студэнцкага Саюзу ў залі Сьнядзкіх, дзе ягоны выступ вельмі часта перабівалі апладысмантамі прысутныя ў залі. Потым унівэрсітэцкая адміністрацыя папрасіла, каб гэтага прамоўцу не запрашаць на нашыя ўрачыстасці, бо гэта вельмі „дэмагагічныя”, моцныя антыпольскія выступленьні.

Вось такім я ведаў Грышкевіча. У тыя часы я часта з ім спатыкаўся, бо я быў у кантакце з тымі, што вучыліся ў Празе, асабліва з доктарам *Чарніцкім* і з гэтым інжэнерам Буслам. Грышкевіч быў клясычным прыкладам таго трагічнага героя, якога акрэсьліў Антон Адамовіч. Супрацоўнічаў з бальшавікамі на 100 працэнтаў, і яны яго — зьліквідалі. ■

Панарама Вільні. 2001 г.

(Фота 3. Пазыняк)

ПЕРШЫЯ САВЕТЫ (1939-1941)

А. Шукелойць: — Канец Польшчы і пачатак Беларусі я праседзеў у гумне ў свайго дзядзькі Вінцука ў сваёй вёсцы. Баяўся вылазіць, бо пачуў, што ў Вільні арыштоўваюць і высылаюць у Бярозу Каргузкую, у тым ліку і студэнтаў. Для мяне лепш было б абмінуць тых арышты.

У вёсцы ўжо гаварылі: вось прыдуць большавікі. Што яны сабой ўяўляюць? Палякамі людзі былі настрашаныя, таму гэты мой дзядзька Вінцук, які быў у Першую Сусветную вайну і ў рэвалюцыю ў Маскве і бачыў іх бліжэй, займаў некаторае становішча там, кажа: „Э, слухай, няма чаго баяцца, гэта ж нашыя людзі прыходзяць!”

Ну вось, прыйшлі большавікі. Мы чулі, што ўжо рыхтуюцца іх спатыкаць у Жупранх. Як ужо большавікі гэтыя прыйшлі, я адразу падаўся ў Вільню. Прыехаў у Вільню, каб даведацца, што чуваць і што рабіць. І там мне сказалі, што ўжо розныя гэтыя пасаджанні былі, і што пастанавілі ўключацца ў работу, выкарыстоўваць гэты мамэнт вайны і рабіць беларускую справу. Такая пастанова была беларускай інтэлігенцыі з Луцкевічам, а потым такую ж самую пастанову прыняла і наша група „Золак”. (Гэта значыць, з гэтых беларускіх сацыялістых, тыпу эсэраў, з доктарам Чарнэцкім на чале.) І на аснове гэтых пастановаў інтэлігенцыя пайшла працаваць перад усім у школьніцтва: трэба было падняць школьніцтва, а потым — згодна з рознымі прафэсіямі людзей, — іншыя дзялянкі жыцця. (Другой галоўнай дзялянкай была для нас сельская гаспадарка.)

На школьнай ніве

У Вільні я не паказваўся нідзе, нават на сваю кватэру не заехаў (там, дзе я жыў), а спаткаўся з маімі прыяцелямі габрэямі. Гэта *Якаў Сукержыс*, сын ашмянскага настаўніка, закончыў матэматычна-прыродаведны факультэт, спецыяліст па тэалёгіі, які быў 6 гадоў настаўнікам габрэйскай сямінарыі ў Вільні, выдатны пэдагог, з добрым

веданнем беларускай мовы; і другі — гэта *Яўхім Хаес*, мой калега па этнаграфіі, які працаваў у Габрэйскім Інстытуце ў Вільні. Гэта ў тых часы была некаранаваная Акадэмія Навук усяго жыдоўства ў сьвеце, таму што Ізраіль у той час ішчэ не існаваў, а былі там невялікія групкі моладзі, якія выкуплялі ад арабаў фермы, арганізавалі фабрыкі і будавалі першую сваю сталіцу Тэль-Авіў. Я забраў гэтага другога майго прыяцеля Хаеса (ён камуніст па сваіх перакананьнях, даўжэйшы час, шэсьць гадоў, здаецца, сядзеў у турмах, там спатыкаўся зь беларусамі, беларускую справу добра ведаў).

Вось мы з ім і прыехалі ў Ашмяны. Так што *Сукержыс* адразу, як прафэсійны настаўнік, пайшоў працаваць у гімназію, сказаў, што ён настаўнік, пераязджае сюды, прыміце яго на работу. Ну і дырэктар (ішчэ польская тады гімназія) яго прыняў.

А з Хаесам мы пачалі арганізоўваць першую беларускую вячэрнюю сярэдняю школу дзеля таго, што ў горадзе тады і ў раёне патрэбныя былі людзі, якія ведалі беларускую мову і канцэлярскую працу.

Гэтых дзяўчатаў і хлопцаў, што прыйшлі працаваць у гарадскую ўправу, у раённую ўправу (некаторыя зь іх мелі польскія сямігодкі скончыўшы, некаторыя крыху нейкіх іншых школаў ці некалькі класаў гімназіі) — усіх гэта мы сабралі і арганізавалі вячэрнюю *Першую беларускую сярэднюю школу*. (Гімназія, як я ўжо казаў, была ішчэ польская.) Тады, недзе пасля нейкага часу, у гімназію пайшоў і я. Паколькі тут усталявалася Беларускае дзяржава, то патрэбная была ў школе беларуская мова.

Тады, калі я прайшоў у гімназію, дырэктара гімназіі ўжо не было. Яго большавікі арыштавалі, відаць, у тым самым часе прыблізна, як і беларускіх дзеячоў. Было яшчэ чатырох настаўнікаў, што памяталі мяне з Ашмянскай гімназіі. Я пераехаў зь Вільні тады адразу разам з тымі габрэямі, згодна з пастановай, што „разьязджацца і працаваць на арганізаваньне”.

Я прышоў у гэтую гімназію як настаўнік на першы настаўніцкі курс. Калі вырашылі пераводзіць школы на беларускую мову, то паклікалі першую групу настаўнікаў з польскіх школаў. Многія з іх ведалі беларускую мову, бо йшчэ ў сёмінары нейкі час выкладалася беларуская мова. З гэтай групы было чалавек 50 першых настаўнікаў. Я ў тым самым класе, у якім некалі здаваў іспыт, правёў першую лекцыю

Савецкі прафсаюзны білет А. Шукелойца.

беларускай мовы. І потым цэлы час на працягу месяца.

Прышлі каляды, калядныя канікулы, і мы паклікалі зноў другую групу настаўнікаў. І так паступова школы пачалі пераходзіць на беларускую мову.

У гэтым часе адбываліся ў горадзе таксама розныя адміністрацыйныя выбары. У выніку першых выбараў я быў выбраны у Гарадзкі Савет. Мне даручылі аддзел асветы і культуры.

Наступны курс настаўнікаў падрыхтавалі, і пачалася арганізацыя школьніцтва. Тады пасля калядаў я пайшоў настаўнікам беларускай мовы ў

гімназію. (Ужо гімназія стала беларускай сярэдняй школай.) Усе прадметы, з выняткам толькі матэматыкі, якую выкладаў цяпер парасейску той прафэсар, які намовіў майго бацьку, каб аддаць мяне ў гімназію. А так усе прадметы ўжо выкладалі на беларускай мове.

Пшла адбудова школьніцтва. Тады, пасля Новага году, усюды, па ўсёй заходняй Беларусі, быў загад арганізаваць настаўніцкія 6-месячныя курсы. На гэтых 6-месячных курсах вымагалася мінімальна асвета (польская сямігодка). Паступалі людзі з рознай асветай: былі толькі з сямігодкай, былі тыя, што мелі пару курсаў універсітэту (так прынамсі ў нас, у Ашмяншчыне было).

Хлопец ці дзяўчына, калі прышлі з закончанай польскай сямігодкай, то ад іх не вымагалася алгебры ведаць, геамэтрыі ці трыганамэтрыі, але арыентавацца ў межах арыфмэтыкі. Перадусім націск быў на мэтодыку, каб умелі выкладаць, вучыць. Гэта вельмі вялікая справа. Так некаму здаецца, што як ён мае вялікую асвету, дык ён можа вучыць дзяцей, скажам, у пачатковай школе ці сярэдняй. Не, тут трэба ведаць, як вучыць. Націск быў на пэдагогіку, там выкладчыкамі былі найлепшыя пэдагогі з нашага раёну.

Выпусцілі тады гэты 6-месячны курс хлопцаў і дзяўчат. Да вясны яны здалі іспыты. Некаторыя з тых, што слабейшыя былі, у школу пайсці не маглі, то іх накіравалі ў бібліятэкі, альбо ў так званыя хаты-чытальні. А ў аснаўным у нас ў Ашмяне, падрыхтавалі, можа, нейкіх больш сотні настаўнікаў новага выпуску гэтых 6-месячных курсаў.

Пачатак 40-га году. Новыя настаўнікі ўжо разышліся па школах. Прафэсійных польскіх настаўнікаў не звальнялі, яны заставаліся. Прайшлі курс беларускай мовы і заставаліся. Сярод іх было вельмі шмат прыхільных да беларускай справы. Як ведама, польскае настаўніцтва міжваеннай Польшчы было левае, і таму для іх праца ў беларускай школе не рабіла вялікай розніцы. А тыя, што былі афіцэры ці нацыяналісты, то яны паўцякалі.

3. Пазыяк: — Які быў склад польскага настаўніцтва па нацыянальнасці?

А. Шукелойць: — Па нацыянальнасці шмат зь іх было палякаў і прысланых з Польшчы. Але былі і беларусы. Былі й такія палякі, што пратрывалі на Беларусі ад пачатку незалежнасці Польшчы, гэта па 18, 19 гадоў. Так што для іх мова беларуская была ведамая: у вясковых школах яны ж працавалі з нашымі людзьмі.

Цікавыя былі выпадкі ў школьніцтве. З аднаго боку паляк настаўнік з добрым веданнем педагогікі, і з другога — малады гэты 6-месячны настаўнік. Гэты 6-месячны настаўнік у беларускай кнізе ставіў націскі над словамі. У малодшых клясах пачатковай школы атэруецца невялікай колькасцю слоў. Там, ведаючы пару сот слоў, зусім добра можна весці лекцыю. Так што школы былі ў добрым выглядзе.

Гэта 1939-1940 навучальны год. У гэтым годзе зрабілі йшчэ адзін вялікі курс настаўнікаў. Тры групы былі. Адна група, што добра ведалі мову (выкладаў нейкі лектар, зь Менску прыехаўшы). Другая група з сярэднім веданнем мовы. Трэцяя група, што беларускай мовы ня ведалі і якую я веў, выкладаў беларускую мову па-польску (беларускую граматыку).

Пасля гэтага мяне паслалі ў Менск, у камуністычны інстытут журналістыкі КІЖ. Там вяліся курсы для савецкай мясцовай адміністрацыі, што ўжо ўключылася ў працу ў заходняй Беларусі. Ну й пасля месяца, закончыўшы гэты курс, я вярнуўся ўжо пад восень, і тут мне запрапанавалі альбо старшынёй горада Ашмяны, альбо школьным інспектарам. Ну, зразумела, я пайшоў на школьнага інспектара.

Яны вельмі хацелі, тым больш, што там у райкоме партыі быў такі прыяцель беларусаў даволі вялікі — *Галушчанка*. Ён беларус з Гомельшчыны, паляшук. Гэтак я пачаў інспектарскую працу. Пачаў ездзіць па школах, глядзець, як уключыліся гэтыя нашыя з 6-месячных курсаў настаўнікі ў аднаўленьне беларускіх школаў.

У выніку ўсяго паўстала шмат новых беларускіх школаў там, дзе яны калісь былі, скажам, асабліва ў Смаргоншчыне, каля Крэва. У

Крэве пачаў дзеяць у школьніцтве *Юльян Саковіч* (вышаўшы з турмы), пасля ведамы дзеяць у час нямецкай акупацыі ў Менску. У нас было, здаецца, 99 школаў, 92 школы паводле сьпісу, на якія нам давалі грошы, згодна школьнага бюджэту. У гэтым ліку былі дзьве расейскія школы (адна ў Ашмяне, якую сарганізавалі яшчэ перад тым, як я прыехаў зь Вільні), для адміністрацыі і дзяцей вайскоўцаў. Другую школу сарганізавалі, русафільскага характару людзі ў Гальшанах (гістарычны такі гарадок, мястэчка). І былі дзьве польскія сямігодкі. Адна з гэтых сямігодак улілася ў беларускую гімназію, і такім парадкам стварылася дзесяцігодка (згодна з сістэмай арганізацыі школьніцтва ў СССР). А другая стварылася для тых дзяцей палякаў, якія засталіся ў выніку вайсковых пераменаў. Яшчэ адна польская школа была ў мясцовасці, між Жупранамі і Смаргонямі, дзе быў лес і неўжытковая зямля, на якую пры Польшчы перавезлі высяленцаў-палякаў. Гэта тады граф Чапскі даў такую зямлю, бо на пачатку паўставала пытаньне парцэляцыі маэнткаў і вялікіх царкоўных гаспадарак. (Асабліва прываслаўная царква захапіла вялікія землі.) У сувязі з парцэляцыяй гэты граф Чапскі аддаў для ўраду польскага няўдобицу, а тыя там перавезлі з Польшчы беднату і пасадзілі яе на гэтую зямлю. Такая ў іх была палітыка.

Гэта бедната там сядзела. Яны нікуды не ўцякалі, нікуды не пераязджалі, не належылі да польскіх арганізацыяў (гэтых „патрыятычных“) і г.д. І таму бальшавіцкая ўлада вырашыла даць ім польскую школу (4-хгадовую, па-мойму).

У Ашмянах былі дзьве габрэйскія школы, адна на ідыш, а другая на іўрыце. У выніку савецкіх парадкаў школа з габрэйскай мовай мусіла зьліквідавацца. Зьліквідавалі і стварылі адну школу з мовай ідыш. Дырэктарам школы там быў такі *Дзуплез*, а гэты мой калега Яўхім Хаес быў заступнікам.

Вось так выглядала школьніцтва ў гэты час у заходняй Беларусі (першыя два гады). На другім годзе была тэндэнцыя сарганізаваць больш расейскіх школаў, і я вось ездзіў тады з адным

чыноўнікам былой Вілейскай вобласці ў стараверскую вёску *Гай*, дзе стараверы катэгарычна адмовіліся ад расейскай школы, папрасілі, каб у іх захавалася беларуская школа.

3. Паэзія: — Нагадайце гісторыю зь вёскай *Гай*.

А. Шукелойц: — Мяне выклікалі ў райкам партыі, гэты самы Галушчанка, сакратар, і кажа, што вось тут прыязджае з вобласці заступнік, здаецца, сакратар партыі, ці што, і хоча паехаць з вамі ў стараверскую вёску, дзе насельніцтва ёсць расейскае. Мы зь ім паехалі ў гэтую вёску *Гай*, склікалі там сход. Гэты самы чыноўнік з вобласці раскажаў, што яны маюць магчымасць, калі хочуць, арганізаваць тут расейскую школу. (Бо ў іх да гэтага часу беларуская школа была). Яны тады выслухалі гэта, адзін зь іх спытаў: „А якая гэта дзяржава?”

Сакратар кажа, што гэта ёсць Беларусь, БССР. „Ну, як Беларусь, — кажа старавер, — дык мы папрабуем беларускай школы.” І на гэтым скончылася. Партыец з нічым і паехаў.

Выпадак быў такі, што вырашылі ў час канікулаў ўсе школы распусьціць і даць свабоду выбіраць, якую яны хочуць школу (бо ў райкам партыі хадзілі розныя людзі прарасейскага характару, магчыма, жонкі тых афіцэраў НКВД). У Ашмяне адчынілі да гэтага часу жыдоўскую, польскую, беларускую, расейскую школы. І таму, значыць, распусьціць іх. Школьнікі куды яны хочуць — няхай ідуць.

У выніку гэтага найбольш пацярпела жыдоўская школа, таму што многія бацькі рэлігійна настроеных і з’арыентаваных на будучыню габрэяў вырашылі паслаць дзяцей у расейскую школу. Габрэйская школа вельмі зменшылася. А наша, беларуская, ўсяроўна моцная была, бо паралельныя былі класы першыя, а старэйшыя класы (гэта была гімназія), яны таксама засталіся. Гэты самы Хаес намовіў мяне, і мы пашлі ў райкам партыі на гутарку ў гэтай справе. Там нас прыняў другі сакратар райкаму, па-мойму, габрэй, чарнявы такі, гадоў 50 чалавек. Ну і — „В чём дело?”

Гэты Хаес пачынае раскадваць, што вось вы загадалі распусьціць школы, у выніку ў нас

некаторыя школы, асабліва габрэйская, знаходзяцца ў стане ліквідацыі. А расейская школа пухне.

Ён нас выслухаў, падумаў і кажа: „А вы што, проців рускаго языка, языка, на каком пісал Пушкін, пісал Ленін, гаваріт Сталін?” Мы і прыціхлі тады.

Але гэты Хаес кажа: „Слухайце, я камуніст, я адседзеў за камунізм 6 гадоў. Мой сябра сацыяліст таксама. Мы марксізм добра ведаем. Скажыце, дзе ёсць сказана ў Маркса, ці ягога іншага клясіка сацыялізму, што калі ўлада пераходзе ў рукі рабочых, школьніцтва павінна перайсці на расейскую мову?”

Тады так заціхла ўсё, ціха стала, а той і кажа: „Слушайце, ребята, вы лучше ухадіте с тем, с чем вы прішли”. І на гэтым скончылася. Так мы зь ім і пайшлі.

Інспэктар

1940-вы год. Вестка прыйшла з Гроўжышак. Паслалі туды дырэктарам такога, што прыехаў з БССР, закончыўшы недзе Аршанскі, ці што, двухгадовы настаўніцкі тэхнікум. Ён любіў гарэлку. Сяляне за яго ўзяліся, распаілі яго, ну і рабілі ўсялякія штукі. Напояць яго, пасадзяць на каня тварам да хваста і ганяюць па выгане. Гэтак выглядаў дырэктар школы. Тады прыйшла зіма, не назапасілі дроў, сьнегу наваліла, і ў школу зайсці ня можна, і там холад сабачы. Заняткі затрымалі, школа спыніла дзейнасць.

Гэты самы Галушчанка выклікае мяне і кажа: „Вось табе заданьне: пусьціць гэтую школу ў рух. Выкарыстоўвай усе магчымасці, якія можаш. Хочаш, звальняй, каго хочаш сам, хочаш, набірай новых і гэтак далей.

Школа-сямігодка, не працуе ўжо месяц. Да яе ехаць, трэба ж рыхтавацца. Не паедзеш жа так, абы як. І таму я спачатку засеў вывучаць у інспэктараце дакуманты (польскія йшчэ), што гэта была за школа, што там за настаўнікі і гэтак далей. Трэба навесці „бальшавіцкі парадак”. (Яшчэ як нас выпускалі з КДЖу, то такі **Клімаў Фрол Іванавіч** нам казаў: „Мы вам далі веды,

якія даюць вам магчымасьць навесці балышавіцкі парадак на лобом прайздольстве”). Ну дык з такой сілай ведаў я мусіў ехаць у гэту школу і навесці парадак. Але жарты малыя, дык я сеў рыхтавацца. Перагледзеў усіх настаўнікаў, пагаварыў з некаторымі сваімі знаёмымі, пайшоў да майго гэтага прыяцеля прафэсара Сікорскага і кажу, што вось такая справа, мяне пасылаюць у тую школу, я мушу зрабіць там парадак. Якая ваша рада?

Ён кажа: „Там ёсьць былы дырэктар гімназіі з Дзісны. Ён уцёк з Дзісны і там схаваўся, выкладае матэматыку. Гэта мой калега. Калі ты папраціш угаварыць яго, каб ён узяў гэтую школу, то ўсё будзе ў парадку. Але май на ўвазе, што гэта ёсьць чалавек, які быў дырэктарам гімназіі і ўцёк, схаваўся.”

Я яму падзякаў за гэту парадку. Прышоў час, і я туды прыехаў. Адразу — у сельсавет. Кажу: „Што ж гэта вы так падбалі, што дроў не навалілі і школа затрымалася? Што вы чакаеце, што сюды прыйдзе Польшча зноў, ці што? Вы ж бачаце, што тут няма чаго чакаць, што трэба карыстацца з таго, што тут ёсьць. Так што, братцы вы мае, збірайце вы талаку і вязіце дровы ў школу.”

Сабралі людзей, раскапалі дарогу ў школу. Людзі бачаць, што нешта каля школы робіцца. Тады наведзілі троха дроў, падпалілі печы, нагрэлася школа. Тады я склікаў гэтых настаўнікаў, а ўжо перад гэтым пагаварыў з гэтым былым дырэктарам польскай гімназіі. (З п’яніцам я не размаўляў нават.) Кажу: „Мне прафэсар Сікорскі казаў, што вы маглі б гэтую школу пусьціць у рух. Знаеце, гэта ж паршывая справа, сьмярдзіць.” Ён кажа: „Але ведаеш, маё палажэньне якое, я ж схаваны”.

Я склікаў настаўнікаў, сказаў ім, каб яны падрыхтавалі свае пляны, дзе яны затрымаліся ў гэтай школе ў выконваньні школьнай праграмы, і каб паказалі, як яны думалі ўсё дагнаць.

Так што ў школе было ўжо цэпла, настаўнікі прыйшлі, зрабілі першае паседжаньне. Я ім даў заданьні, што яны маюць падрыхтаваць на наступны дзень. Будзем збірацца кажнага дня, аж пакуль школу пусьцім у ход. Тады я паклікаў

гэтага дырэктара і кажу: „Слухай, што ты тут нарабіў!”

Ён кажа: „Я малады чалавек, яны мяне паставілі на гэтую работу такую, што я зусім да яе не гатовы.”

Я кажу: „Далей ты тут быць ня можаш, едзь у Ашмяню. Там зьявіся да Галушчанкі ў райкам партыі, ён табе скажа, што рабіць. А тут я ўжо гэтую школу пушчу.”

Настаўнікі падрыхтавалі свае пляны, як яны збіраюцца закончыць прадметы. Некаторыя прадметы прыходзілася прыпыніць.

Тут я хачу зрабіць кароткую дэгрэсію. Інспэктарскія мае здольнасьці аказаліся невялікія, але ў час нямецкай акупацыі таксама, як недзе парвалася школа, дык пасылалі, каб навесці парадак. Дык туды я прыязджаў. У ваенных умовах, каб школа функцыянавала на ўзроўні, прыходзілася затрымаць такія прадметы, як гісторыя, географія. У сё, што ў школе, у кніжках можна вычытаць, прыходзілася апусьціць, а матэматыку, фізіку, хімію, аснаўныя прадметы, на падставе якіх вучань заканчвае сярэдняю школу і мае магчымасьць паступіць у вышэйшую навучальную ўстанову — пакінуць. Прыходзілася затрымоўваць, з выняткам беларускай мовы, усе гуманітарныя прадметы, а пакідаць толькі матэматычна-фізічныя веды. Такі парадак быў на Палессі, у Ганцавіцкім раёне гэтак у пару школах я рабіў у час вайны.

Гэта я такое адступленьне зрабіў, каб паказаць, як трэба ўтрымоўваць узровень адукацыі. А тут тады падрыхтавалі настаўнікі праграму, як яны думалі канчаць школьны год, калі ня будзе перабояў. Я запэўніў, што перабояў ня будзе. Таксама зьявілі частку прадметаў гуманітарнага характару і пусьцілі школу. Гэты самы дырэктар з Дзісны стаў новым кіраўніком школы.

А я адгэтуль паехаў яшчэ ў іншыя школы, у тым раёне, нешта чатыры школы. Клявіца там, йшчэ нейкая вёска каля Клявіцы. Дык я прыехаў у Ашмяню аж пасля 2-х тыдняў, нешта. А ўжо гэты новы дырэктар быў выкліканы ў Ашмяню, Галушчанка з ім гаварыў, запэўніў яго. Бо, кажа, гэта школа для нас сьмярдзіць, для іх значыць, для райкама партыі.

Далей каля Клявіцы я заехаў у адну школу, дзе мой калега быў настаўнікам. А там ужо такая пайшла пагалоска, што едзе інспэктар суровы. Дык гэты калега потым, знаеце, мне штучку адкалоў. Дзяцей абўў у анучы і ўсё напаказ гэта сядзіць у школе. Значыць, наведваньне школы 98%. Найвышэйшае, якое можа быць. Мороз, холад, зіма, а дзеці ўсе ў школу ходзяць, але абутыя ў гэтыя анучы. (Ён паказаў: вось ты бачаш, савецкая ўлада да чаго давяла школьніцтва, дзетвару, во, зрабі парадак!)

Я сказаў яму, што ўсе дзеці будуць абутыя. Добра, кажу, што ты тут гэтую школу вядзеш, не спыніў, як той.

Вярнуўся ў Ашмяну. А гэты мой прафэсар Сікорскі кажа пра дырэктара школы, якога я прызначыў, што калі ён там возьмецца, то давядзе да ладу. Словам, канец быў такі, што ў 41-м годзе з пачаткам вайны мяне арыштавалі, а дырэктар школы там застаўся, ня глядзячы на тое, што ён быў дырэктарам польскай школы, што ён удёк і схавалася, але ён быў вельмі патрэбнай асобай.

Я тады паехаў ішчэ ў іншыя школы. Вечарам пайшлі мы з маім сябрам *Барановічам* адвезаць маю адну сяброўку (там таксама недалёка жыла). Прыязджаем (гэта кілёмэтраў нейкіх шэсьць ад Клявіцы), аж гляджу — сын работніка памежнага НКВД. Гэта тып, якога я ўжо ведаў з Ашмяны. Значыць выглядае, ходзіць па маіх сьлядох.

Паслалі мяне ішчэ адзін раз (школьных інспэктараў было, нешта, трох ці чатырох) у адну школу. Дырэктар прысланы з БССР. Малады чалавек. Школа працавала з перабоямі, поўны балаган у гэтай школе. Дырэктар географ.

Я заходжу ў клас, зайшоў ззаду, сеў сабе. Ён вядзе лекцыю ў сёмым класе. (Гэта вельмі цяжкі такі пэрыяд у моладзі.) Мэтодыкі ня ведае, і таму лекцыя ў яго скончылася за 20 минут (а вымагаецца ж 50). Тады ён апытвае. Адна дзяўчына наперадзе сядзіць. Ён выклікае. Тая дзяўчына не пайшла. Ён кажа: „Устань!” Тая ня ўстала. Тады ён прыходзе да мяне і кажа: „Таварыш інспэктар, вы папрасіце, каб яна выйшла з класа.”

Я кажу: „Слухай, мяне тут няма, ты вядзеш лекцыю, я тут нічога казаць не магу, потым,

пасля твайго лекцыі магу гаварыць з табой і зь ёй. А цяпер — не”.

Скончылася лекцыя, я яго паклікаў, кажу: „У цябе слабая справа з мэтодыкай. Ты можа ня ўмееш выкладаць. Ты зьвярніся лепш у райана, каб цябе перавялі ў звычайную школу, не дырэктарам школы, а звычайным настаўнікам, каб ты там меў магчымасьць паходзіць на лекцыі, паглядзець, як людзі вядуць.” На гэтым скончылася.

Наступны выпадак. У нашай сярэдняй школе адзін раз я йду па калідоры зь лекцыі. Аж ідзе настаўніца хіміі і плача. (Я яе ведаў, яшчэ калі быў вучнем гімназіі.) „Што з вамі? Чаго вы плачаце?”

Яна кажа: „Вось у гэтым класе такі паршывы вучань ёсьць адзін, сын афіцэра, і ён вырабляе, што хоча, і я з ім нічога зрабіць не магу.” „Добра, — кажу, — я пастанюся вам дапамагчы.”

Прыходжу на сваю лекцыю беларускай мовы, граматыка. Лекцыя ў асноўным ідзе пры табліцы. Там пішучы. Я стаю ззаду класа. Гэты вучань сядзіць недзе на другой лаўцы ад табліцы і валяе дурня. Я адзін раз зьвярнуў увагу яму — ён нічога, пакруціўся. Кажу: „Устань!” Ён памаленьку ўстаў. „Выйдзі з класа, ты перашкаджаеш.”

Стаць. Я падыйшоў да дзвярэй, адчыніў, вучня ўзяў за вуха і выкінуў з класу. (Але я думаў, ну, чорт бяры, кар’ера мая, відаць, скончыцца, але ўсё ж такі я пагляджу. І за вуха ўзяў.) А сам вярнуўся назад, дзвяверы зачыніў. Прадаўжаю лекцыю. У класе ціха, усё замерла.

Канчаецца лекцыя. Я адразу пайшоў да дырэктара (*Бружак* прозьвішча) і расказаў гэты выпадак, што настаўніца плакала, бо гэты новы вучань зусім не дысцыплінаваны, зь ім няма як працаваць, таму я яго мусіў выкінуць з класа.”

Дырэктар паклікаў гэтага афіцэра, усьпеў яму (а гэты дырэктар партыец, зь вялікім стажам партыйным, з 1922 ці 1923 года). Кажа: „Ты што тут сына прысылаеш зусім недысцыплінаванага, гэта ж заходзя Беларусь, мы тут сядом чужога „общаства”, чужога грамадзтва жывём. Тут нам трэба паказаць, што мы сабой прадстаўляем!” І гэты афіцэр прыйшоў, мяне перапрасіў.

„Прайдзёмце з намі“

У Ашмяне (паколькі я там з дзіцячых гадоў) мяне шырока ведалі і работнікі, і рамеснікі ашмянскія, габрэі ведалі добра. І вось першыя выбары шырока ў Беларусі. Мяне выставілі кандыдатам у Ашмянскі гарадзкі Савет. Я прайшоў цэлюю гэту сістэму савецкіх выбараў. Памятаю маю фатаграфію на ўвесь рост на выбарчым участку, і, зразумела, прайшоў па блёку камуністых і беспартыйных, 98% — „за“. ГАРАНА (Гарадзкога аддзелу народнай асьветы) ў нас у Ашмяне не было, а быў раённы, і таму там я веў працу па пытаннях асьветы і культуры (у Гарадзкоў Радзе).

Вельмі часта мне прыходзілася выступаць. Пераважна ў таварыстве з выдатнымі прамоўцамі, камісарамі вайсковых адзінак. Я адзіны тады заўсёды выступаў толькі ў беларускай мове. А так вельмі часта выступалі там усё па-расейску. І вось пачатак вайны, нядзеля, здаецца. На пляц ашмянскі сагналі масу народу і вайсковыя адзінкі. Паставілі трыбуну так, што гаварыць трэба было ўдоўж. Гэтак вельмі цяжка гаварыць, бо тады ваш голас ляціць у паветра далёка. Заўсёды звычайна ставілі трыбуну упоперак пляцу так, што як вы гаворыце, то ваш голас адбіваецца ад сьценаў мураваных дамоў. Тады і гаварыць лягчэй, і чуваць добра. А тут вось гэтак зрабілі. Выступаюць розныя выдатнасці вайсковага рангу (нейкі перада мной выступаў камісар „энскай воінскай часці“). Потым я па-беларуску ад імя гарадзкой Рады горада Ашмяны. Ляйтматыў майго выступленьня — што гэта пачатак вайны, вайна ідзе далей, чым яна скончыцца — няведама, але тыя здабыткі, якія мы здабылі (гэта беларускае школьніцтва, асьвету) мы ўтрымаем!

3. Пазыняк: — Вы зрабілі „вялікую ідэалагічную

памылку“. Тут трэ’ было сказаць: „Пабеда будзет за намі!“

А. Шукелойць: — Ну, так, „пабеда будзе за намі, вораг будзет разбіт“. (Сьмяецца.)

Гаварыць было цяжка, гэта маё найцяжэйшае выступленьне было (бо і трыбуна пастаўлена паршыва). Я злажу з трыбуны, аж да мяне падходзе ў цывільным двух чалавек і адзін кажа: „А ну, галубчык, прайдзёмце з намі“.

А я ўжо бачу, што няма што з імі па-беларуску, перайшоў на „обшчэпанятны“ і гавару: „А в чом дзело?“

І так пачаўся мой арышт. Але ва ўсіх гэтых пэраплетях я меў вялікае шчасьце.

3. Пазыняк: — Куды яны вас павялі?

А. Шукелойць: — Завялі ў НКВД адразу, усё, арыштавалі. Ужо больш я ня выйшаў. У камэру і на допыты. Там прыпомнілі мой нацыяналізм, і што я ў Студэнцкім Саюзе рабіў.

— А вот у вас свэр’ ў Беларускам Студэнцкім Саюзе былі ілі не?

— Былі.

— А вы можете фаміліі сказаць?

— Так, магу.

І вось так мне ад студэнцкіх часоў пайшла гэтая „справа“. Так і пайшло. Але шчасьце маё ў тым, што гэта ж пачатак вайны. Яны вырашылі турму эвакуаваць і перавезлі ў Вялейку. А я трапіў у групу, якую перавозілі ў Вялейку. А з Вялейкі — зноў далей, на ўсход. Ужо Менск

гарыць, нас вязуць далей, у Крупкі. А там чамусьці ськінулі ў НКВД (у Крупках, горад пад Воршай).

3. Пазыняк: — У Крупкі Вас вялі этапам?

А. Шукелойць: — Завезьлі.

3. Пазыняк: — Цягніком?

А. Шукелойць: — Не, машынай такой, што я думаў, ужо на расстрэл, відаць. Грузавіком. У Крупках замкнулі ў НКВД. А там, ну гэта ж час ішоў, гэта ня так адразу. Па дарозе яшчэ шмат допытаў усялякіх рабілі. ■

Савецкі ваенны білет А. Шукелойца

МЕНСК. НЯМЕЦКАЯ АКУПАЦЫЯ

Першыя дні вайны

А. Шукелойць: — Тым часам вайна ўжо ішла. Я там апынуўся ў групе афіцэраў, што ўцякалі з фронту. Вось са мною сядзеў адзін маёр, такі, што яго палічылі за шпіёна (так, як і мяне; ужо ня тое, што „нацыяналізм”, шпіянаж пшыюць). У таго маёра прызналі няправільныя пягліцы. А ён такі, відаць, фарсун, хацеў прыгожа выглядаць, касыцом вайсковы дастасаваў да сваёй фігуры, кравец прышыў яму пягліцы (не зусім той колер). І вось яго тут зараз жа й пасадзілі, казалі, што гэта нямецкі шпіён. І ён там даказвае, і я таксама даказваю. Словам, гэта „параша паршывая”. І допыты гэтыя цэлы час. Але я моцна трымаўся. Гэты там даказвае, стукнуў кулаком па стале — і я па стале. А ён мне ў морду, па пашчэмках і зламаў ськвіцу. Мяне забралі ў залю тады. Там нас сядзела 4-х чалавек (двух афіцэраў, а трэціці, відаць, ці ня толькі шпіён, сэжот быў, за намі глядзеў).

Так я там праседзеў. Немцы гналі, ўжо далёка пайшлі наперад. Дайшоў такі час, што на вечар нас пакінулі, а НКВД змыўся. Пачалі бамбаваць Крупкі, разбамбілі чыгуначную станцыю і, відаць, нанач рускія ўжо баяліся заставацца. НКВД уцёк. Нам адчынілі дзьверы, і мы ўсе паўцякалі. Хто адчыніў — я ня ведаю, відаць, жанчыны, ці што, бо ж там шмат хто ўцякаў.

З. Пазыняк: — Куды Вы ўцякалі?

А. Шукелойць: — Там плот вялікі быў. Я праз гэты плот скочыў, а тут гэтыя, што ахоўваюць кругом, неяк засталіся, бо ня толькі ўнутры ахоўвалі, але і наванкі. (Яны мелі нейкі свой назоў, ня памятаю, з камсамольцаў створаныя былі атрады аховы.)

— А ты што здесь паніку наводіш? — Як я зачэпаўся за гэты плот, пераскоквачуцы.

З. Пазыняк: — А Вы што кажаце?

А. Шукелойць: — Нічога, скарэй рваць.

З. Пазыняк: — Панікёр, маглі другі раз арыштаваць за „паніку”.

А. Шукелойць: — Другі раз ужо расстралялі б. (Сьмяецца.)

Ну і так я вырваўся адтуль у такую (між Крупкай і Барысавым) нейкую малочную ферму. Я ў гэтую ферму ўскочыў. Нейкі хлопец, што пільнаваў чыгушкі ці што (15-17-ці гадоў), мяне прывёў да сваёй маткі і цёткі, і яны мяне засунулі наверх нейкай такой будкі. Бок жа гэты баліць, і шчака баліць. Я назаўтра думаў пайсьці там ў шпіталь.

З. Пазыняк: — А шчака балела, бо сківіца была зламаныя?

А. Шукелойць: — Ага.

З. Пазыняк: — А бок чаму балёў?

А. Шукелойць: — А бок — тады энкавэдзіст нагамі біў, нагамі. І цяпер баліць бок гэты. Да сьмерці. Так. Словам, малака там, на ферме, было паддастаткам, хлеба — не, але малака паддастаткам. Так што я гэтае малако піў.

Назаўтра гэтыя жанчыны думалі, што трэба было б мяне ў шпіталь адправіць, да лекара паказаць, каб не памёр. Але пайшлі ў шпіталь, а там толькі адзін фэльдшар, усе лекары ўжо паўцякалі. Фэльдшар кажа: „Як ён жыве, то хай ён у вас будзе. Сюды трапіць, то тут яшчэ заб’юць, бо ішчэ мы чакаем, што будуць бамбаваць Крупкі.”

Потым я ішчэ прабыў там, у гэтых жанчынаў можа і тыдзень. А ішчэ савецкая ўлада ўноч прыходзіла. Уздзень уцякалі, а ўноч прыходзілі. Ішчэ немцы не прышлі. Немцаў я спаткаў, ўжо даходзячы да Барысава, фактычна, на Беразіне.

Яшчэ перад Барысавым я трапіў у нейкую вёску. Пайшоў пераначаваць. Мяне вельмі добра там прынялі, у хаце паслалі. Я кажу, што ў хаце не хачу (бо ж вэшэй поўна ў мяне, у турме набраўся). Я не хацеў у хаце спаць, кажу, што дайце мне недзе на салому ў нейкай стадоле ці нейкай адрынцы. А яны кажуць: „Не, ты заставайся ў хаце. Ты знаеш, што тут у нас. Вось мы ўцяклі з „краснай арміі” і з аружжам.” (Ужо паўцякалі, „красная армія” развальвалася. І гэтыя хлопцы з гэтай вёскі і з суседніх вёсак прыйшлі дахаты, як ёсьць: у вайскавай форме, з вінтоўкамі.) „І вось, — кажуць, — тут ішчэ

бальшавікі кругом, яны могуць напасці і на вёску, а мы ўжо пільнуем, каб не напалі.”

Так я мусіў праспаць гэтую ноч, а потым пайшоў далей. Па дарозе я начаваў у розных пасёлках. Там вялікі палігон за Крупкамі, прышчэпаўскія пасёлкі былі сарганізаваныя. Дык там і гэтыя пасёлкі пазносілі, але недзе йшчэ вішняк нейкі расьце, недзе грушка нейкая стаіць, нейкая адрынка, часта склеп (заставаліся па гэтых пасёлках). І людзі, што там жылі некалі, некаторыя вярнуліся. Вось так я ў адно гумно трапіў, адрынка такая стаяла. Дзядзька, гадоў 45. Я спытаў, ці можна будзе пераначаваць. Ён кажа: „Добра, пераначуй. Тут курыць ня можна, таму што агонь відаць з самалёта, могуць тады бамбіць. Так што ціха ляжы.”

Мы там зь ім гаворым. Ён хваліць Прышчэпава: „От Прышчэпаў* — гэта быў чалавек! Гэта ня тое, што Купала Сталіну песьні сьпяваў. А Прышчэпаў дзьвінуў лёзунг: „На сьвіньні — да сацыялізму!” І так мы ўсе й працявалі. Сьвіньня на стале мусіць ляжаць у кожнага гаспадара.”

3. Пазыяк: — У 1960-х гадах па дарозе на Івянец вісеў плякат: „Чтобы Родина была сильней, надо вырастить больше свиней”.

А. Шукелойць: — (Сьмяецца.) Го-о! Жарты? Сьвіньня – гэта, брат, аказваецца не абы што...

Словам, вайна пайшла далей. У гэтым часе ўжо многія ўцекачы зь Менску, якія ўцяклі ад бомбаў і пажараў, вярталіся ў Менск. І так са мной разам ішла адна сям’я (муж, жонка і двое дзяцей). Дзятчынка, гадоў 12, хлопчык — гадоў 6-8. Мы разам ішлі ў Менск. Яны нават мяне запрасілі да сябе. Жылі яны у раёне Менску, дзе невялікія хаткі тады былі (калі йсьці цяпер з праспэкту Скарыны па Даўгабродзкай, аж туды, далей за могілкі). Не даходзячы да Менску даведаліся, што ў горадзе сарганізаваны лягер для мужчын. І ўсіх мужчын, якія зьяўляюцца ў раёне Менску, забіраюць у гэты лягер. Таму нас апанаваў страх, што тут мы ўжо і ня вытрываем. Канец.

Дзеля гэтага мы вырашылі прачэкаваць так, аж даведаліся, што ўжо лягер гэты зьліквідаваны (лягер такі сапраўды быў, ў лягеры памерла шмат людзей. Ня мелі што есьці, ня мелі вады, хаця ён быў над рэчкай.)

Адтуль, з лягеру, бышчам, габрэяў ужо ня выпускалі. І пачалі арганізоўваць для габрэяў асобнае гета. Гэта мы ўжо даведаліся, ідучы ў Менск. У Менску ішлі па Даўгабродзкай вуліцы. Залатагорскі касьцёл яшчэ гарэў, дым ішоў, попелу поўна. На рагу Даўгабродзкай і Савецкай быў вялікі будынак спэцыялістаў. Ён быў разбіты, спалены, нічога не засталося. Многія менчане, што там жылі, вярнуліся, пабачылі, што іхных кватэраў няма.

Я зайшоў да тых людзей, маіх спадарожнікаў. Іхная хата ацалела. Гаспадыня менчанка, ён, памойму, украінец (словам, веручая сям’я, у хаце іконы ўжо паявіліся, старычкі выцягнулі). Там я ў іх пераначаваў і направиўся на другі канец Менску на Людамонты (гэта праз увесь горад трэба было прайсьці, праз так званыя „тагарскія агароды”. Там вуліцы — Саўтасная і Калтасная. І васьм там на адной з гэтых вуліц жыла сям’я майго знаёмага — *Пётры Станіславіча Такарэвіча*.

Гэта быў чалавек левага кірунку, грамадавец, які ў Ашмяне працаваў мулярам. Стары мой знаёмы ў савецкія часы ў Вільні. Ён да прыходу саветаў сядзеў у Лукішках, пасья вярнуўся ў Ашмяну, у Ашмяне нейкі час працаваў у мліцці, але потым бальшавікі з’арыентаваліся, што гэта ня іхны чалавек, і яго пасадзілі. Ён сядзеў, нешта, з год у турме ў Ашмяне, перад вайной яго выпускалі. І васьм ён меў ехаць да сябе ў Менск, да сваёй сям’і. Я меў ягоны адрас і туды накіраваўся.

Акрамя гэтага ў Менску ў мяне ўжо было шмат знаёмых з тых часоў, калі яны ў Ашмяну прыязджалі як розныя савецкія чыноўнікі (інспэктары, суддзя нават быў знаёмы). Апрача гэтага йшчэ з тых часоў, калі я там у Менску быў, меў магчымасьць з многімі людзьмі спаткацца. Так што я ў Менску чуўся нармальна, як у сябе дома, як у Вільні.

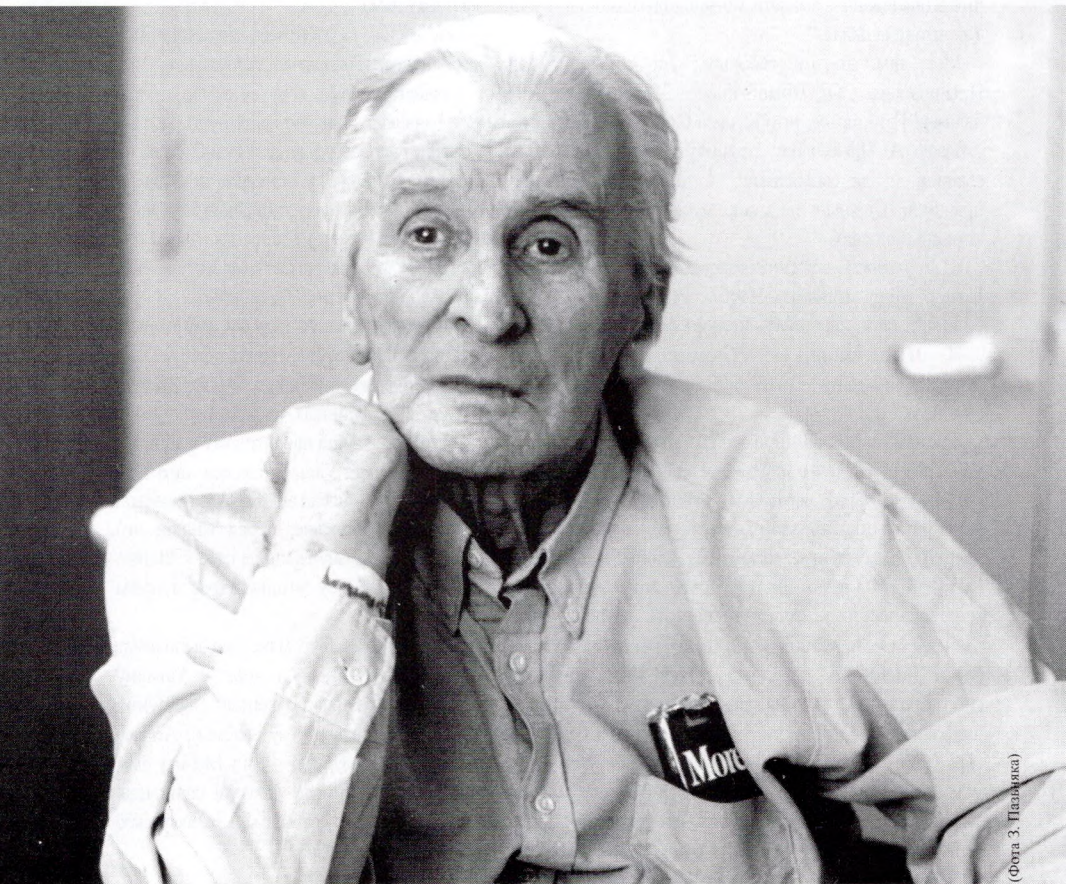
* Міністар земляробства БССР у 1920-я гады.

Нарада ў Антона Адамовіча

Я дайшоў да гэтых людзей. Мяне прынялі вельмі добра, брат ягоны йшчэ адзін быў і сястра малодшая. Так што я там ужо затрымаўся. У іх дзве каровы былі, я адпачываў там, хадзіў з гэтымі каровамі (пасвілі іх там, каля таго возера Менскага, штучна выкапанага). Там таксама я знаёміўся з многімі людзьмі.

У канцы пабачыў, што ў Менску паявіліся абвесткі зь беларускай прыгожай мовай і „тарашкевічаўскім” правапісам, і пайшоў у

гарадзкую ўправу. Старшынёй гарадзкой Управы там сядзеў мой калега, *доктар Тумаш*, той, што калісь падпісваў Дэкларацыю *Беларускага Студэнцкага Саюза*. Прышоў я да яго, здаецца, у суботу. Ён быў вельмі заняты і збыў мяне да *Антон Адамовіча*. Завёў адразу. „Вось тут, — кажа, — ведаеш, ёсьць адзін з лідараў *Узвышша*, Антон Адамовіч”. А *Узвышша* ў заходняй Беларусі вельмі высока цанілася, і асабліва ў колах лібэральна-сацыялістычнай моладзі, і найбольш лідар *Узвышша* — *Уладзімер Дубоўка*. Яго цяпер там папраўляюць, але ў нас, у заходняй Беларусі, яго высока цанілі камуністы, уважалі, што гэта чалавек на ўзроўні камуністаў-беларусаў

(Фота З. Пазняцка)

Антон Адамовіч, красавік 1991 г. Нью-Ёрк

заходняй Беларусі, камуніст-патрыёт, камуніст-нацыяналіст, нацыянал-камуніст, як казалі. Адамовіч быў адзін з найбліжэйшых супрацоўнікаў Тумаша.

Адамовіч сядзеў у вялікім кабінэце, цэлая зала. Ён быў загадчыкам жыллёвага аддзелу у гарадзкой Управе (гэта, па-мойму, недзе — унівэрсітэцкі гарадок, у гэтым раёне). Адамовіч мяне прыняў, сказаў, што незадоўга з гэтага жыллёвага аддзелу адыйдзе.

Як толькі прыйшлі немцы, яны звярнуліся з абвесткай, хто можа дапамагчы ўпарадкаваць горад і заняць розныя функцыі, і каб гэта былі спэцыялісты. „І таму я адным з першых прышоў, — кажа Адамовіч, — і мне даручылі жыллёвы аддзел. Цяпер я ўжо перайду ў выдавецтва. А пакуль што сядай. Да мяне зараз прыдуць людзі, некаторыя, напэўна, — вашае знаёмыя. Прыдзе Родзька, які пайфармуе аб цяперашнім палітычным палажэнні і нашым становішчы”.

Так што я там застаўся чакаць. Пачалі збірацца людзі. Прышоў *Лявон Савёнак*, *Алесь Матусевіч* (гэта зь людзей м'ягцовых), прышоў з нашых (заходняй Беларусі) *Алесь Сінкевіч*, потым судзья, што з Тумашам разам прыехаў.

Зь Вітаўтам Тумашам прыехаў цэлы шэраг асобаў з Варшавы, *Архва* (судзья), напрыклад. І так пачало збірацца людзей. Прышоў *Усевалад Родзька*. Адамовіч пра яго мне коротка ўжо расказаў, што гэта выпускнік Наваградзкай гімназіі, які як афіцэр польскай арміі быў у нямецкім палоне, там беларусы падбалі — яго выпусцілі. Ён сарганізаваў *Першыя штурмовыя беларускі Звязы*, які перайшоў нямецка-савецкую мяжу йшчэ перад вайной (перад пачаткам вайны) з Польшчы (тады ўжо зь Нямеччыны, бо Польшча была пад акупацыяй), каб зьнішчаць бальшавікоў. Гэта першыя атрады немцы арганізавалі такія. У нас Родзькаў Звязь быў, адпаведныя на ўкраіне былі, падпарадкаваныя іхнаму ОУН (Арганізацыі ўкраінскіх Нацыяналістаў).

Родзьку я ведаў. Скончыўшы гімназію, прыехалі ў Вільню паступаць на ўнівэрсітэт: ён, *Барыс Рагуля*, *Язэп Савічы*. Але тады закон у Польшчы правялі, што пасля сканчэння гімназіі трэба адбываць вайсковую службу. Яны, калі прыйшлі на ўнівэрсітэт, адведалі Студэнцкі Саюз. Можа, і на ўнівэрсітэт запісаліся, ня ведаю, але, відаць, склалі паперы і пайшлі ў войска. Там тады я пазнаёміўся з гэтым Родзькам.

У двары старога Менска. 1942 г. Зьезд „Самапомачы”. Рада „Самапомачы”

Францішак Кушалъ (здымак на эміграцыі)

Родзька выступіў перад грамадой з інфармацыяй, што ўжо месяц, як немцы тут, і вы бачыце (калі ня бачыце, дык пабачыце), што яны для нас ня ёсьць прыяцелямі. (Гэта ў Гарадзкой Управе так сказаў Вячаслаў Родзька ў Адамовіча ў кабінэце на гэтым сходзе). І пачынае расказваць, што робіцца ў Польшчы. „У Польшчы палажэньне такое, што могуць на вуліцы вас застрэліць знішто, альбо схопіць вас і паслаць у фабрыку альбо ў нейкі канцэнтрацыйны лягер. Становішча габрэў асаблівае, яны ня маюць права хадзіць па тратуарах, а мусяць ісьці вуліцай. Яны маюць спецыяльныя жоўтыя латкі на вопрадцы.”

Далей Родзька пачаў расказваць аб тым, што іх збіраюцца ліквідаваць. „Я бачыў, як у адным мястэчку перад выкапаным ровам стаялі габрэі, і п'яныя немцы з „цэкамаў”, ці як гэта называецца, стралялі ў беспарадку і крычалі. І гэтыя габрэі валіліся ў яму. Вось гэтакі абраз. І што нас далей чакае — няведама. У кожным разе мы, беларусы, славяне, частка з нас, будзе магчы ператварыцца (па іхных плянах) у немцаў, анямечыцца, а рэшту нас выкінуць у Сібір. Дзеля гэтага нашае супрацоўніцтва зь імі мусіць мець на ўвазе васьм гэтае весткі, якія я вам тут расказваю. І дзеля гэтага я вас сабраў і пытаюся: „Ці вы думаеце, што варта арганізаваць падпольную арганізацыю?” — гэта Родзька пытаецца. А мы ўсе сядзім, і Адамовіч старшыня за сваім сталом. І пачалася гутарка.

Я гэта коротка пераказваю, а ён прыклады даваў, цытаваў выказваньні аб адносінах немцаў да палякаў, асабліва да габрэў. „Яны будуць усе зьнішчаныя. Ці варта ствараць такую арганізацыю?”

Тут пачалі людзі выступаць, бо апытваць пачаў. Такі *Савёнак*, напрыклад, стары палітычны дзеяч (бацька *Зоры Кісель*): „Пэўне, — кажа, — трэба, а як жа. Я ведаю гэтую справу.”

Выказалі думку, што трэба арганізаваць падполье. Усё. Дакуманты ягоня — гэта дакуманты Абвэры (нямецкай разьведкі), бо ж яна арганізавала выхад праз граніцу Зьвязу ягонага, і цэлае групы людзей, што ськідалі на парашутах.

На гэтым разышліся. Тумаша там тады не

было, але ён аб гэтым усім, вядома ж, ведаў, бо нехта там з прысутных сказаў, што доктар Тумаш запрашае ўсіх нас на абед, і вось цяпер, маўляў, паездзем адсюль да доктара Тумаша. Мы ўсе паехалі на абед.

Тумаш жыў тады на вуліцы, паралельнай да праспэкту Скарыны (відаць, цяперашняя „Карла Маркса”). Гэта была кватэра галоўнакамандуючага Беларускай ваеннай акрутай генэрала *Паўлава*, па-мойму. Яго потым расстралялі большавікі. (Сталін даў загад яго расстраляць недзе каля Барысава ці каля Воршы, таму што ён, маўляў жа, не дагледзеў, што вайна пачалася; яго і ягоны штаб, чатырох, здаецца, афіцэраў высокіх расстралялі.) У гэтым доме тады жыў Тумаш і йшчэ два начальнікі паліцыі: *Зьміцер Касмовіч* і *Міхась Вітушка*. Потым яны ўжо пераходзілі на розныя кватэры. Але пакуль што гэта была нямецкая адміністрацыя гораду. І нашыя людзі там таксама напўлегальна жылі.

Гэтак пачалася падпольная арганізацыя. Родзька гаварыў на гэту тэму з рознымі людзьмі. Гэта было ў 1941-м годзе. Але затое ўжо на Зьезд (па-мойму, быў Зьезд Самапомачы) зьехалася многа такіх дзеячоў, што выявілі сябе патрыётамі, і тады на памешканыні Саковіча ў 1942-м ужо годзе была арганізаваная *Незалежніцкая партыя*, беларускае падполье, імя якому надаў Адамовіч — *Беларуская Незалежніцкая Партыя*.

Назоў гэты — гэта ня ёсьць тое, што пішучы цяпер на Беларусі ўсялякія пісакі, быццам партыя паўстала ў 1939-м годзе і называлася „незалежная партыя”. Гэта зусім іншыя назовы і іншы зьмест. Бо ж „незалежная” — гэта ня ёсьць незалежніцкая. Незалежніцкая ставіць незалежнасьць, а незалежная — значыць ад некага незалежная. Так што ўся гэтая пісаніна ёсьць няправільная. Я як адзін з тых, што быў ад самага пачатку, даю такую інфармацыю, што назоў гэты надаў партыі Адамовіч у выніку дыскусіі. Бо там ішчэ тая левая група з Саковічам (тыя, што прышлі выхаваньня ў большавіцкай сістэме з заходняй Беларусі) прапанавалі даць назоў „Грамада”. І ў бюлетэні Партыі (іх выйшла шэсьць нумароў) там гэныя другі назоў таксама ёсьць.

Наталья Арсеньева. 1943 г.

Так узнікла арганізацыя *Беларускай Незалежніцкай Партыі*. Яна вырасла ў магутную справу, дзякуючы афіцэрству, таму што *Кушалёў* выхваў сотні беларускіх маладых афіцэраў (такіх, як *Барыс Рагуля*, *Сажыч* і іншыя). Рагуля быў на закладзе Партыі. А Сажыча не было, ён пазней прыняты.

На ўсіх гэтых паседжаннях заўсёды быў *Міхась Рагуля*, інжнер. Ён найбліжэйшы сябра Родзкі, быў рэдактарам бюлетэна Незалежніцкай Партыі.

У Незалежніцкай Партыі, потым пачаліся розныя сваркі, асабліва на эміграцыі, якія мелі партыйны характар ці арыентацыйны (на Астроўскага ці на Ермачэнку). Яны скончыліся тады, калі выкінулі Рагулю і *Набагеза*. Тады Партыя перастала быць паважанай для ўсіх, у тым ліку і для мяне. Камандаваў, па-мойму, Зьміцер Касмовіч там і тая група зь ім. Яны ўжо іншы бюлетэнь выдавалі, іншыя арганізацыі пачалі тварыць і гэтак далей. Затое партыя жыла доўгі час на Беларусі, з той групай (так званай „Дальвіч“), якую ськінулі ў БССР і якая праіснавала да 1957 года. Так што змаганьне ў падпольлі шло доўга, больш 15-ці гадоў.

На гэтым паседжаньні ў Адамовіча адзін з пунктаў быў пра утварэньне падпольнага руху. Другі пункт быў вельмі важны. Абмяркоўвалі „беларугнізацыю“. Па-першае, самой гарадзкой Управы (у Гарадзкой управе на розных становішчах працавалі расейцы, абвесткі расейскія віселі на расейскай мове; гэтыя абвесткі здзіралі); беларугнізацыю тэатру (тэатр рыхтаваў спэктаклі па-расейску); беларугнізацыю школьніцтва і гэтак далей. Цэлую сістэму.

Трэцяя пастанова была — гэта справа дапамогі габрэям там, дзе толькі можна. Там тады было гэта пастаноўлена ў выніку выступленьня Родзкі і апісаньня таго рову, перад якім стаў той немец, напіўшыся, і страляў у беспарадку.

На першым паседжаньні была пастанова: усюды, дзе толькі можна, дапамагаць жыдам. Калі можна, дапамагаць ім пераходзіць на арыійскія дакуманты, дапамагаць дзецям, дзе ёсьць толькі можна, выцягваць з гэта і гэтак

далей. Усе магчымасьці, якія мы можам скарыстаць.

І чацьвёртае — дробязь такая, але немцы хацелі, каб арганізацыя дамы з прастыгнуткамі. Мы катэгарычна адмовіліся, казалі, што гэта не ляжыць у інтарэсе беларускай псіхалёгіі. Мы ў гэтым ніякага ўдзелу прымаць ня будзем.

І ў выніку гэтага ўсяго мы адразу прыступілі да выкананьня гэтых пастановаў. Так што гэта ня тое, што толькі задэкларавалі.

Адразу паслалі ў тэатр юрыста, які з тэатрам нічога ня меў супольнага, каб ён там расчысьціў ўсё. Паслалі мяне адразу таксама ў музэй, паслалі Гуцьку (*паэт Гуцька-Дудзіцкі*) на загадкава школьнага аддзелу Гарадзкой Управы (а там пагналі расейца, такі Прылежаеў быў, прафэсар). Усюды пачалі выконваць гэтыя пастановы, і выконвалі іх так, ня лёгка. Проста прыходзілі, гналі гэтых варожых нам людзей і пераймалі ўсё у свае рукі. Так што гэтакім парадкам. Гуцька гэты брутальна наўеў парадак.

3. Пазыняк: — Ці Родзка тлумачыў, чаму неабходна жыдоў абараняць і ім дапамагаць?

А. Шукелойць: — Добра ня памятаю. Але гэтае зьнішчэньне жыдоў рабіла страшэнна нялюдзкае ўражаньне. Страшэнна. Вось прачытайце верш (прыблізна ў гэтым духу Родзкі) у Натальі Арсеньневай, дзе яна апісвае выпадак зьнішчэньня габрэяў над ровам разгорнутым. За гэны верш Арсеньневу немцы цягалі потым. Яе шмат разоў цягалі, за рознае.

3. Пазыняк: — Вы Арсеньневу добра ведалі, бачыліся з ёй там у Менску?

А. Шукелойць: — Ну так, супрацоўнічалі, і з Кушалем (яе мужам) таксама.

3. Пазыняк: — На Беларусі мне раней прыходзілася чуць такую плётку, што бышчам бы Арсеньнева была расейкай.

А. Шукелойць: — Гэта няпраўда. Цікава сапраўды, адкуль гэта ўзялося, што пачалі казаць, бышчам Арсеньнева расейка. Я ў дакуманты не зазіраў, але бацька Арсеньневай быў усё ж, відаць, беларус. Так казалі. Хоць прозьвішча такое ёсьць і ў расейцаў, і сам ён быў дзяржаўным служачым. Маці ж яе была немка. І таму Арсеньнева выдатна ведала нямецкую мову. У сям’і гаварылі па-

беларуску, а матка яшчэ і па-нямецку. Арсеньнева сябе лічыла беларускай, была ёй па духу і ганарылася гэтым. Дастаткова пачытаць яе вершы.

3. Пазьняк: — Вернемся да паседжання ў Адамовіча.

А. Шукелойць: — Пасля гэтага паседжання і пасля абеду ў Тумаша (абед зацягнуўся даволі позна, і я застаўся ў Тумаша начаваць) на наступны дзень у нядзелю Тумаш паехаў адвешаць Кушалю і прывёз Кушала ў Менск. Адгэтуль пачалася тады беларуская вайсковая справа.

3. Пазьняк: — А Кушалі дзе тады жылі, на Валожынішчыне?

А. Шукелойць: — Так, у Дорах. Вечарам Тумаш прыехаў з Кушалею. Кушалі быў у цывільным адзенні, у доўгіх вайсковых ботах і такой шэрай спартовай марынарыцы.

3. Пазьняк: — Як далей складвалася ваша справа?

А. Шукелойць: — Спачатку даручылі мне (бо гэта вельмі важна было для горада) упарадкаваць архіў ЗАГСу. Таму што шмат людзей ня мела дакумантаў і была вялікая патрэба. Немцы маглі пасадзіць (у лепшым выпадку, у горшым — расстраляць). ЗАГС быў часткова разьбіты. Паколькі ён належыў да НКВД (быў у распараджэнні НКВД), то найбольш пацярпеў, але дакуманты засталіся. Знайшоўся адзін працаўнік, што калісь у ім працаваў, і я ўпарадкаваў гэты ЗАГС. Гэта першая мая работа была. А пасля пайшоў у музэй.

Музэй

Пра музэй трэба б было цэлую гісторыю распавесці. Пра той стан музэю, які быў пры часох савецкай улады і які засталі немцы, нямецкая акупацыя. Гэта быў такі невялікі музэй, арганізаваны па прынцыпу савецкага разуменьня гісторыі. Было 4 разьдзелы. Ён, фактычна, быў дапаможнікам гісторыі Шастакова (я таю гэты падручнік). Ён быў адзіным легальным падручнікам гісторыі, якім

карысталіся ў пачатковых, сярэдніх школах і на ўнівэрсітэце. Адзіным прызнаным, які не зьмяняўся. Вось па гэтых прынцыпах быў зьнішчаны колішні Беларускі Дзяржаўны музэй, дырэктарам якога быў **Вацлаў Ластоўскі** (пасля Ластоўскага потым быў Міхайлоўскі). Музэй быў зьнішчаны і пабудаваны на прынцыпах васьмі гэтакага выкладаньня гісторыі: даклясавае „общчэства“ (архэалёгія, фактычна), феадалізм (стаялі нейкія рыцары, макеты Радзівіла), капіталізм (фактычна, этнаграфічная частка, там дзе з адной стараны вялікія паны, двары і капіталісты, а з другога боку — бедната і эксплуатацыя), і чацьвёрты разьдзел — савецкае будаўніцтва камунізму.

Гэтакія 4 залі былі ў музэі. Найбольшая зала была (Дом мастацтва цяпер) — гэта будаўніцтва сацыялізму.

Калі саветы ліквідавалі Беларускі Дзяржаўны музэй, то тыя экспанаты (асабліва багаты збор іконаў) выкінулі ў прыбудаваны дрывотнік.

3. Пазьняк: — У якім годзе ліквідавалі Дзяржаўны музэй?

А. Шукелойць: — Пасля 1933-га году пачалі перабудоўваць пад Дом чырвонай арміі ці Дом афіцэраў цяпер. Тут ён быў, гэты музэй. І тады адтуль яго выкінулі, калі пачалі будаваць Дом чырвонай арміі, а музэй перанеслі ў Юбілейны дом, у той дом, дзе была створана Рада БНР (цяпер Дом мастацтва). А тыя дарагія экспанаты беларускай старыны выкінулі, як я ўжо казаў, ў дрывотнік, што быў між гэтым Юбілейным домам і тым домам, што стаіць цяпер на рагу праспэкта Скарыны і Чырвонаармейскай вуліцы.

3. Пазьняк: — Цяпер там ваенны музэй.

А. Шукелойць: — Што засталася ў гэтым музэі? У ім працавала, нешта, 11 чалавек (значыць, да прыходу немцаў) і дырэктарам яго быў такі **Геріанок**, партыйны чалавек. І ўсе былі партыйцы, з выняткам аднаго габрэя яшчэ не партыйца (Бэйлін такі), ён там займаўся старыной, не архэалёгіяй і не архітэктурай, а, відаць, гэтымі старымі друкамі. Ён быў загадчыкам у музэі так званых „фондаў“. Гэтыя ўсе супрацоўнікі (паколькі яны і партыйцы, і бальшынныя — габрэі) выехалі. Застаўся толькі

адзін мастак *Габрыель Віер*. Гэты Габрыель Віер жыў у тым доме спецыялістаў, што на рагу Даўгабродзкай вуліцы і праспэку Скарыны (будзем гаварыць цяперашняй мовай). Ён з сям'ёй выехаў за горад, калі тут разбамбілі і спалілі ўсё, але потым вярнуўся. Вярнуўся і ў музэй не паказаўся. Яго Тумаш адшукаў.

У музэй было ўсё развалена, дзьверы паламаньы, і нікога няма. І вось прыцягнулі гэтага Габрыеля Віера. Зь ім зноў была бяда. Ён мовы нямецкай ня ведаў, і таму там у яго рабаваў, хто хацеў. Прыходзілі немцы, забіралі, што ім падабалася, прыходзіў такі айцец Фінкоўскі, праваслаўны сьвятар, забіраў старыя друкі, іконы, і гэтак далей. Словам — беспарадак.

Пасья таго, як я упарадкаваў архіў ЗАГСу, мяне ўжо *Гуцька*, прызначаны тады ж старшынёй аддзелу асьветы і культуры, паслаў загадчыкам музэю. І туды я пайшоў. Зь веданьнем нямецкай мовы, выйшаўшы з турмы, з такімі даволі на той час моцнымі дадзенымі, якія мне дазвалялі свабодна чуцца сярод акупацыйных тых уладаў і сваіх розных царкоўнікаў і інш.

Мастак Віер быў яшчэ Ластоўскім спецыяльна падрыхтаваны для музэю. Ён сам па паходжаньні малдавец, ведаў дзьве мовы. Дзязька ягоны калісь быў праваслаўным ігуменам у Менску (памойму, і сцягнуў яго). Ён спецыяліст ад царкоўнага мастацтва, маляваў іконы. Паколькі гэты род мастацтва пры савецкай уладзе ня быў у пашане, дык Ластоўскі паслаў яго спецыяльна на курсы ў Маскву і рыхтаваў яго мастаком-кансэрватарам. Гэта і была найвыдатнейшая ягоная спецыяльнасьць як мастака. Таму ён усе гэтыя іконы XV-га, XVI-га, XVII-га стагодзьдзяў, што былі выкінутыя зь Беларускага Дзяржаўнага музэю і належылі да розных ведамых беларускіх школаў (Магілёўскай, Віцебскай, Палескай) перавёз ў музэй і рэстаўраваў.

Між іншымі была ікона найбольшае сьвятасьці Менску — гэта ікона Менскай Божай Маці, знаходзілася ў такім дрэнным стане, што Віер забраў яе да сябе ў хату, і там правёў больш году над яе рэстаўрацыяй. Потым яна вярнулася ў Катэдральны Петра-Паўлаўскі Сабор (Жоўтая царква на Ніжнім Рынку). Цяпер гэтая ікона

перанесена ў Катэдральны Сабор Сьвятога Духа, які знаходзіцца на пляцы Волі.

Так ён працаваў над гэтымі іконамі ўвесь час, і ўсе іконы былі адрэстаўраваныя.

3. Пазьяк: — Гэта вялікая і ганаровая праца, пра такіх людзей нельга забывацца.

А. Шукелойць: — Так, вядома. Другой работай, якой музэй займаўся, гэта быў перапіс усіх экспанатаў, якія засталіся, і старадрукаў. Сьпісы я рабіў у дзьвюх мовах: беларускай і нямецкай. Мне вельмі прыемна цяпер бачыць, што там некаторыя гэтыя мае сьпісы людзі пазнаходзілі, выкарыстоўваюць іх для працы над беларускай старыной.

Трэцяй працай, якой займаўся музэй, гэта мы рабілі такія прыпадковыя розныя выстаўкі. Скажам, на нейкія ўгодкі нейкага пісьменьніка. На ўгодкі пісьменьніка Кастравіцкага, памятаю, рабілі прыгожую выстаўку. (*Каруся Казанца*, значыць, бо ён, апрача таго што пісьменьнік, быў мастаком, асабліва дробных формаў, выконваў творы пяром і тушам.)

Над выстаўкамі трэба было даўжэй працаваць, рабілася заўсёды надпісы ў дзьвюх мовах: беларускай і нямецкай.

Потым мы рабілі выстаўкі розных экспанатаў, якія былі ў музэй. Напрыклад, выстаўку старога іканавіду XVI-XVII стагодзьдзяў (Віцебскай школы, Магілёўскай школы).

Да дырэктара музэю належыла шмат такіх функцыяў, якія ў мірны час выконваюць розныя спецыяльныя ўстановы. Напрыклад, праблема аднаўленьня цэркваў і касцёлаў. Заўсёды сьвятары прыходзілі ў музэй, я арганізоўваў часта камісію з мастакоў, вырашалі, што мы маем рабіць у даленай царкве ці касцёле, у якім кірунку трэба весці аднаўленьне будынка і г.д.

Пару прыкладаў. Быў адноўлены цалкам Чырвоны касцёл. Ён ня быў у дрэнным стане, бо там месціўся так званы тэатр „Юнага глядача” нейкі час. Там прышлося шукаць тых абразоў, якія там былі, і я іх знайшоў асобна.

Чырвоны касцёл пабудаваны *Эдвардам Ваініловічам* у гонар сваіх дзяцей (дачкі і сынка, якія памерлі маладымі, утапіліся). Я адшукаў гэтыя абразы. На жаль, у выніку 20-гадовага панаваньня

Ля Беларускага музэю ў Менску, 1943 г. Зьлева направа: Лявон Луцкевіч, Леанід Кароль (пахаваны ў Вільні), Дзіма Сямёнаў, Антон Шукелойць (дырэктар), вартайнік музэю Станіслаў Пісьлевіч (перахоўваў беларускія абразы ў дрывоўніку, калі бальшавікі выкінулі іх з музэю перад вайной), Усевалад Кароль.

бальшавіцкай ўлады і насільна ўведзенай антырэлігійнай прапаганды, тыя абразы не маглі вярнуцца на сваё месца. Гэта абраз Божай Маці ў мадэрным выкананні: ўнізе — Менск, краявід Менска з касцёламі, і гэтых дзяцей двое, што кленчылі перад абразом Божай Маці. (Мне казалі мастакі і іншыя людзі, што бальшавікі вялі антырэлігійную прапаганду, быццам паны робяць сваіх дзяцей сьвятымі.) Гэтыя абразы я перадаў у касцёл. Яны віселі з левага боку не як прадмет культуры, а як гістарычная вартасць.

3. Пазыняк: — Дзе вы іх знайшлі?

— **А. Шукелойць:** — Абразы я знайшоў на паддашшы музэю. З гэтым абразом (зь дзецьмі Вайніловіча) была праблема. Спачатку (за саветамі) яго былі выставілі у музэй. Аднак людзі (быццам бы) прыходзілі і маліліся. І дзеля гэтага яго знялі з музэю і зацягнулі на паддашша, а ў залі зрабілі карыкатуру гэтага абразу (што вось у гэтым прэрыядзе капіталізму багачы рабілі сьвятымі сваіх дзяцей і загадвалі маліцца).

3. Пазыняк: — Ці памятаеце прозьвішча мастака, які зрабіў гэтыя абразы?

А. Шукелойць: — На жаль, не. Але, здаецца, у выданні перад 1-й Сусьветнай вайной „Менскія касцёлы“ (ёсьць такое выданьне, яно выходзіла асобнымі сшыткамі), у адным з сшыткаў ёсьць фатаграфія гэтага абразу і вельмі магчыма, што там ёсьць прозьвішча мастака.

3. Пазыняк: — У касцёле, як Вы яго аглядалі, ці ні было якіх росьпісаў, фрэсак на сьценах?

А. Шукелойць: — Не, нічога не было, ніякіх фрэсак, хаця пляны фрэсак, пляны расьпісанья гэнага касцёлу я таксама знайшоў у музэй. І яго можна было б аднавіць такім, якім ён быў прасьтаваны.

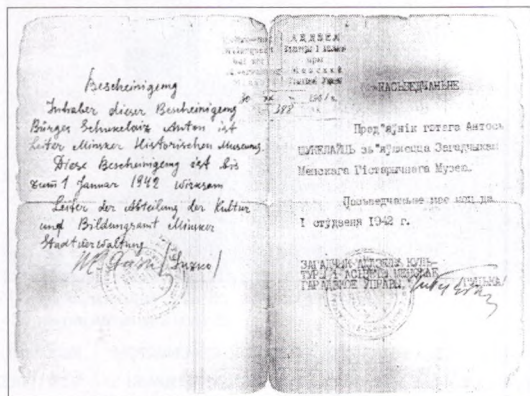
3. Пазыняк: — Ці пад гэтымі плянамі быў подпіс мастака?

А. Шукелойць: — Ня памятаю, але памятаю колеры: цёмна-чырвоны ці цаглясты, цёмна-зялёны (адпаведны да гэтага колеру). У такім

калярыце касцёл плянавалі расьпісаць. Я думаю, што, магчыма, ён яшчэ ня быў расьпісаны, таму што гэта новы касцёл, і Першая вайна пачалася. Ня ведаю, ці ўдалося гэты праект зрабіць.

3. Пазыняк: — Гэтыя фрэскі рыхтаваў *беларускі мастак Францішак Брудовіч*. У 1911 годзе касцёл павінен быў быць расьпісаны, а мастак памёр у 1912-м. Таму я і пытаю, бо невядома, ці паслеў ён яго расьпісаць. Тое, што Вы знайшлі пляны, гэта вельмі цікава. Але толькі ці ягоныя гэтыя пляны?

А. Шукелойць: — Я мяркую, што гэта былі пляны ягоныя, але неяк мне ня думаецца, ці быў

Пасьведчаньне засадчыка Менскага Гістарычнага Музэю, 1941 г.

ён расьпісаны. Бо яшчэ ня быў закончаны цалкам. Загое *кандэз доктар Станіслаў Глякоўскі*, які быў гаспадаром тады гэтага касцёла, паклікаў зь Вільні свайго прыяцеля мастака *Пётру Сергіевіча*, і гэты Сергіевіч пры мне маляваў абраз Божай Маці. Што з гэтым абразом сталася, я ня ведаю. Але вельмі цікавая такая разьвязка.

3. Пазыняк: — Станіслаў Глякоўскі тады быў настацелем у Чырвоным касцёле?

А. Шукелойць: — Так.

3. Пазыняк: — Які ягоны лёс, якія дачыненні зь немцамі?

А. Шукелойць: — Ён вельмі суровы такі каталік быў, трэба сказаць. Зь немцамі ў яго дачыненні былі дрэнныя. Ён супраць нямецкага нацызму выступаў, востра даволі. Ён загінуў. Я тады таксама быў у тэатры, калі яго арыштавалі. І

зноў жа, цэлы шэраг непраўдзівых вестак ходзіць. Я тады прышоў у тэатр у таварыстве ксяндза Татарыновіча, які быў у цывільнай вопратцы, прыехаўшы наўпрост у Менск як госьць. Наша група (Адамовіч таксама і Савёнак) на гэтую ўрачыстасьць, што адбывалася ў тэатры, спазьніліся і пайшлі на галёрку. І таму мы сядзелі на галёрцы і там усё гэта добра бачылі.

Касьцёл Сьмона і Алены („Чырвоны касьцёл“) за часы нямецкай акупацыі.

Наперадзе (на першай лаўцы) сядзелі сьвятары праваслаўныя, і там жа сядзеў ксяндз Глякоўскі з айцом, што яму дапамагаў, з айцом Мальцам. Калі гралі нямецкі гімн, кажучь, што яны ня ўсталі. Няпраўда. Яны ўсталі, але яны не паднялі рук у прывітаньні гэтым арыўскім. Сьвятары праваслаўныя паднялі, а яны — не (Глякоўскі і Малец). І мы гэта бачылі. Цэлая заля гэтыя рукі падняла, з выняткам нас на галёрцы (там публічка была падпіўшая, вясёлая, там нікому не хадзіла падымасьць рукі ўгару). Але яны навідавоку былі. Відаць было, што дэманстратыўна не паднялі рукі.

У лёжах тэатру сядзелі немцы, і таму адразу перад выхадом з тэатру *Глякоўскага* і *Мальца* арыштавалі. А далей іх лёс быў няведамы. Іх заслалі ў канцэнтрацыйны лягер. (Недзе друкаваліся ў эміграцыйнай прэсе ўспаміны кьрыста нашага *Калодкі* (ён памёр у Аўстраліі), які ў нейкім часе ў нейкім з гэтых канцэнтрацыйных нямецкіх лягераў разам з ім быў). Там яны і загінулі.

3. Пазьняк: — У Пётры Сергівіча ёсьць партрэт ксяндза Глякоўскага, напісаны алейнымі фарбамі.

А. Шукелойць: — Так. Але цікава, дзе гэтыя ягоны абраз Божай Маці? Ён (такі вялікі абраз) меў быць у правай наве касьцёлу.

3. Пазьняк: — А ці быў ён у касьцёле?

А. Шукелойць: — Па-мойму, вісеў. Бо мы яго бачылі ў 1942-м годзе, калі над ім працаваў Сергівіч.

Апошнім гаспадаром у гэтым касьцёле быў літоўскі капэлян айцец **Зянон Ігнатавіч**.

Да маёй кампэтэнцыі належыла таксама гэтае аднаўленьне сьвятыняў. Дык я, як прыклад, падаў Чырвоны касьцёл. Але ня толькі Чырвоны касьцёл. Я мусіў склікаць таксама камісію мастакоў. І мы вырашылі, што зрабіць з Катэдральным касьцёлам Дзевы Марыі, той, што на пляцы Волі. Там вельмі цікавы роспіс быў, з ранейшых часоў. Там, напрыклад, былі розныя абразы, такія калёны намалеваныя, што яны не супадалі з калёнамі касьцёлу. Усё гэта там неж ламалася.

Сам роспіс ня быў дастасаваны (па сучасным разуменьні справы) да унутранай будовы касьцёлу.

3. Пазьняк: — Гэта роспіс баракальны, зроблены йшчэ пры *біскупу Якубу Дадэрку* ў XVIII ст., і гэтая ўяўнасьць, выяўленьне сутнасьці барочнага мастацтва. У гэтым, дарэчы, цікавасць ягоная заключалася. Такі самы роспіс з такімі ілюзіямі, але ранейшы, — ў Нясьвіжскім касьцёле. Аднак дасьледчыкі не хвалілі дадэркаўскі роспіс у Менску.

А. Шукелойць: — І таму я склікаў камісію. У ёй быў мой прыяцель і дараднік *Анатоль Тычына*, вядомы мастак, быў мастак *Дучыц* і скульптар *Міхал Керзін*. Керзін — гэта была вялікая фігура ў Менску, выдатны антыбальшавік. Па ўсіх праблемах, калі трэба было, я заўсёды карыстаўся ягонай дапамогай і парадамі.

Мы сабраліся ў гэтым касьцёле, аглядзелі яго. Трэба было касьцёл аднаўляць, але мастакі тады

парадзілі, што няхай гэта ўсё застаецца так, як ёсьць. Скончыцца вайна, тады прыедуць сюды і сьвятары, і будуць мастакі-спэцыялісты, якія вырашаць, што з гэтым роспісам рабіць. А пакуль што — мы ўстрымаемся нешта рабіць. Айцец Глякоўскі даў Сергіевічу ў гэтым Катэдральным саборы расьпісаць зь левага боку аўтар левай навы.

Трэці касьцёл — на Залатой Горцы — згарэў, але сьцены засталіся, трымаліся, і перазімавалі зіму, ягоная столь не звалілася, а страх згарэла. Дзеля гэтага мы пайшлі аглядзець гэты касьцёл з мастакамі і вырашылі яго закансэрваваць. Гэта значыць, зьварнуліся адразу да *прафэсара Вацлава Іваноўскага* (ён тады ўжо быў старшынёй горада, гэта 1942 год), каб ён даў нам матэр'ял пакрыць касьцёл і забіць вокны, што і было зроблена. І такім парадкам касьцёл гэты закансэрвалі. (Не аднаўлялі яго, там ніякіх службаў не было, попел у сярэдзіне ляжаў).

Аднаго разу (я тады жыў напроці Акадэміі Навук у пасёлку Скарынінскім, як называлі), ідучы дахаты, мы з Савёнкам зайшлі паглядзець, што там робіцца. Там было сцягнутых з вуліцы некалькі трупаў, відаць, гнанных палонных савецкіх. Ёсці ня мог — немцы застрэлілі. Каб на вуліцы не валяўся — зацягнулі ў касьцёл. Так што я назаўтра пайшоў да Іваноўскага, каб ён паслаў людзей трупы гэтыя недзе пахаваць.

У кружку касьцёла на Залатой Горцы (на фасадзе) быў прыгожы бар'ельеф Божай Маці. Мы яго так і пакінулі, ён застаўся. Затое цяпер ён замазаны, залеплены чамусьці. Гэта пры аднаўленьні касьцёлу трэба было б выявіць.

3. Пазьняк: — У 1960 годзе, калі я ўпершыню ўбачыў касьцёл сьвятога Рохы на Залатой Горцы, бар'ельеф Маці Божай у рэзцы („кружку“) на фасадзе быў паабіваны (папсаваны). Пасьля вайны гэта зрабілі, відаць, камсамольцы, альбо іншыя варвары. Пазьней (у 1980-х гадах) рэстаўратары ня сталі яго аднаўляць, а проста заляпілі.

А. Шукелойць: — Шкода, калі так.

3. Пазьняк: — Але гэта можна аднавіць.

А. Шукелойць: — Трэцяя работа — тэатр. Там быў Янка Ліманаўскі, пісьменьнік, які калісь меў

дрэнную рэпутацыю, бо ён пасля ліквідацыі „*Узвышша*“ і „*Польмя*“, узначаліў пракамуністычную арганізацыю БелАПП (Беларускае аб'яднаньне пралетарскіх пісьменьнікаў). Але наагул пазыцыя доктара Тумаша (які нядоўга быў старшынёй гораду), а потым прафэсара Іваноўскага — гэта прымаць людзей усіх, што прыходзяць да нас працаваць, бяз розьніцы таго,

Янка Ліманаўскі, 1944 г.

што яны калісьці рабілі і іхных палітычных перакананьняў. І дзеля гэтага (ня глядзячы, што Ліманаўскі некалі быў партыйным чалавекам і ўзначальваў такую арганізацыю) яго паслалі ў тэатр, каб ён дбаў за беларускую мову. І ён гэта вельмі салідна выконваў.

Дарэчы, ён шляхецкага паходжаньня, ягонае падвоенае прозьвішча Любін-Ліманаўскі. Хаця, як расказваў Савёнак, гэты апошні зь ягонага шляхецкага роду быў несамавіты п'яніца, усё прапіў. І потым ягоны сын (гэта значыць бацька гэтага Янкі) быў, здаецца, кавалём. Але ня глядзячы на ўсё, ён паходзіў з такой шляхты саліднай, гэрбайай.

(Фота Г. Курція)

Менск, 1941-1943 гг. Бернардынскія мury і гандлёвыя крамы

Настуная функцыя, якую мне прыходзілася выконваць, — гэта быць лектарам. На курсах афіцэраў быў лектарам, на курсах моладзі, куды я часта ішоў з гэтымі іконамі і гаварыў пра старое беларускае мастацтва, пра розныя віды мастацтва, архітэктурную беларускую, беларускае малярства. Пра ўсё, што бальшавікі выключалі, асабліва пра гісторыю беларускага мастацтва па кнізе *Мікалы Шчакаціхіна*. Кніжку яму не далі дакончыць і яго саслалі, ня глядзячы, што ён нават, здаецца, і не беларускага паходжання быў, а расеец.

З гэтай маёй функцыяй быў казус. *Мікола Абрамчык* некалі прапанаваў Адамовічу (які чыгтаў заўсёды лекцыі з гісторыі літаратуры для вайскавікоў), і мне надалі маёрскую годнасць. Але нашы афіцэры збунтаваліся. Кажуць: „Як можна даваць годнасці афіцэрскіх чыноў людзям зусім цывільным?“

Ну гэта непраўдзіва, бо вельмі часта цывільным людзям надаюцца вайсковыя годнасці. Але Абрамчык хацеў адразу маёра, таму што гэта быццам бы такі ўжо чын, які дае самастойнае руханьне, думаньне, магчымасць кіраваць і г.д. Так што справа з маёрам правалілася.

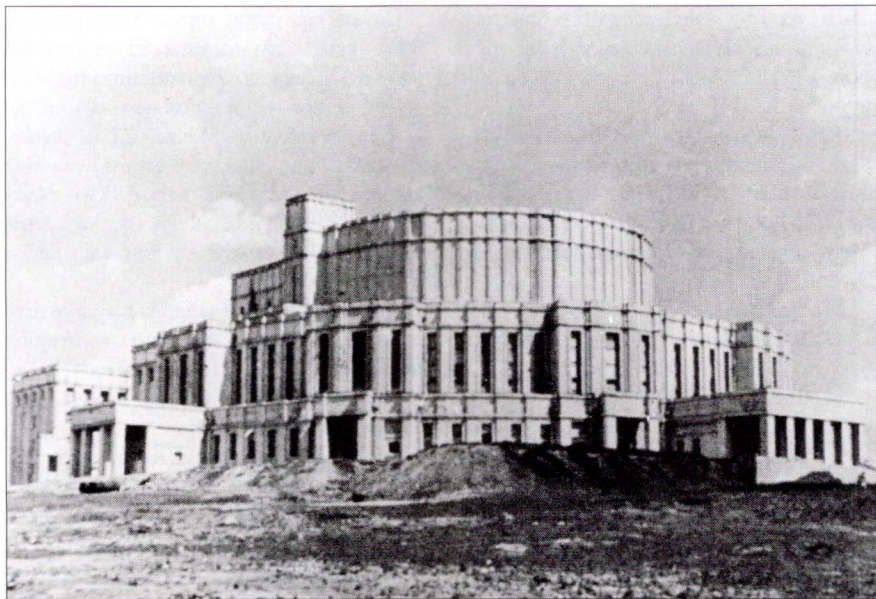
Дырэктару музэю прыходзілася таксама ішчэ і розныя іншыя выконваць функцыі, якія ў нармальным грамадстве, у вольным, у спакойны час выконваюць розныя ўрады, спецыяльна пакліканія для аховы помнікаў, архітэктурны, старыны, аховы мастацтва, розных чыннасцяў і гэтак далей.

Музэй належыў да Гарадзкой Управы, але потым, калі пачала ўстабізоўвацца ўлада (не ваеннага характару, а цывільнага), вырашылі, што музэем павінен апекавацца і Генэральны Камісарыят.

У час акупацыі Менску Вэрмахтам (гэта значыць вайскавай акупацыі) загадчыкам аддзелу культуры (які знаходзіўся пры войску) ў іх быў гісторык доктар *Гайнрых Куртц*. Доктар Куртц быў у чорнай вайскавай уніформе у рангу старшага лейтэнанта. (Ён ці ні з танкавых частак быў, бо ў яго такі кароткі мечык вісеў заўсёды пры баку).

3. Пазыняк: — Значыцца, пры васнай адміністрацыі ў Менску быў аддзел культуры і Куртц ім кіраваў?

А. Шукелойць: — Так, так. Ён сам быў

Менск, 1941-1944 гг. Оперны тэатр (Паводле М. Керзіна — „рэліка Калізею”).

гісторыкам. Дарэчы, ён быў выдатны фатограф. У мяне ёсць некалькі здымкаў Менску, дык цяжка ўявіць, што гэта Менск у тэя часы — такія прыгожыя здымкі ягонныя. Ягонныя здымкі даюць у друку, але нідзе не падпісанья. Здымкі вісельнікаў, напрыклад. Такія страшныя здымкі — гэта, па-мойму, доктара Куртца.

Кубэ

Адзін раз доктар Куртц зьявіўся да мяне ў музэй і кажа, што ўлада ўжо пераходзіць ў цывільныя нямецкія рукі, і ён перадае свае функцыі. „Галоўнай асобай будзе *Вільгельм Кубэ*. Гэта інтэлігентны чалавек, пісьменьнік (ёсць ягонныя драмы), і вы будзеце мець зь ім справы. Ён хоча прыйсьці ў музэй і пазнаёміцца з вамі, так што рыхтуйцеся.”

Прызначыў ён час, мы ў музэй, як маглі, падрыхтаваліся, зрабілі пару выставак (чым мы займаемся і гэтак далей). Прыходзе Кубэ. Была, памятаю, восень. Я спаткаў яго ў вестыбюлі музэю. Кубэ, падаючы мне руку, кажа: „О-го,

бачыце, дык гэта дырэктар музэю! Я думаў, што як дырэктар музэю, дык гэта з доўгай вялікай сівой барадой, а тут аказваецца малады чалавек. Ну, у нас такія людзі ў музэях не сядзяць, яны на фронце”.

Вось гэта першае маё знаёмства з Кубэ было. Я яго абвёў па музэю, паказаў, прадставіў людзей, паказаў, чым мы займаемся, што ў ваенны час роля музэяў такая, да якой яны пакліканы, выконвацца ня можа, што яны перахоўваюць старыну і адначасна робяць выстаўкі. Вось тое і мы робім.

Ён потым разьвітаўся і паехаў (нічога не казаў падчас агляду і пасля).

Як яму трэба было ехаць за горад, бо ён цікавіўся ваколіцамі, то ён прыязджаў у музэй, забіраў мяне і ехалі. У гэтых ягонных паездках я заўсёды вельмі баяўся езьдзіць, бо ён там са сваім ад’ютантам пойдзе, я сяджу ў машыне (пераважна), альбо, можа, і мяне бярэ йшчэ. А тут і думаеш, што партызаны могуць напасць і застрэліць яго, і мяне разам.

Так што адзін раз ён недзе на старых могілках знайшоў крыж каменны вялікі. Яму ён вельмі

спадабаўся. Гэта моцна састарэлы камень, але ў ім відаць гэтая форма такога крыжа арыйскага, як ён уважаў. І ён вырашыў гэты крыж перавезці ў музэй.

Пасля нейкага часу гэты крыж з'явіўся ў музэй, ён загадаў мне, каб у вестыбюлі музэю была падстаўка і адпаведна быў пакладзены гэты крыж, каб як прыдуць адведваць музэй, адразу бачылі, што гэта за народ беларусы, што гэта Эўропа.

З. Пазыняк: — Гэта ён так сказаў?

А. Шукелойць: — Так, Кубэ казаў, што беларусы — гэта ёсьць арыіскі народ.

З. Пазыняк: — Гэта і бяз Кубэ было вядома. І даўно. Але палітыка тут ні пры чым.

А. Шукелойць: — Ну, так. Я паклікаў зноў мастакоў, абмеркавалі як мае быць гэты крыж пакладзены. Паклалі яго ня так, што крыж стаіць, як на магіле, а паклалі бокам, абаперлі адной часткай крыжа. Так што, каб як нехта ўваходзіў, то адразу бачыў, што гэта Эўропа. Так, як Кубэ й сказаў. Гэтак і ляжаў той камень. Я ўжо далей ня ведаю, што зь ім сталася.

Наагул у Кубэ — гэтага кіраўніка Генэральнага Камісарыяту — была нейкая сімпатыя да беларускага народу. У яго ўзьнікалі непаразуменні, спрэчкі з другой нямецкай інстытуцыяй, што выконвала акупацыйныя функцыі. Гэта СС і ейны паліцыйны ворган СД, якія ставіліся да беларусаў вельмі ваража. Гэтыя спрэчкі ні раз прымалі такі характар, які, відаць, прычыніўся ў вялікай меры і да ягонага знішчэння.

Становішча немцаў на фронце ставалася штотраз больш цяжкае, ваеншчына набірала сілы. І дзеля гэтага, з набліжэннем фронту, паўставала думка пазбыцца гэтай цывільнай адміністрацыі на Беларусі і пераняць усё ў рукі ваенных. Канфлікты паўтараліся штотраз часцей, узьнікалі проста такія свары паміж СС ці ягоным паліцыйным ворганам СД і Генэральным Камісарыятам у Менску.

І пачалася даносы, якія даходзілі да нашага ведама таксама (да беларусаў), асабліва праз прафэсара Іваноўскага. (Перад гэтым яшчэ праз Ермачэнку.)

Цікавая гэта наогул справа. Кубэ, які мусіў быць правадніком нацыянал-сацыялістычнай палітыкі Гітлера, калі пачалі масава расстрэльваць жыдоў, вельмі востра зарэагаваў на гэта. Ён выклікаў да сябе шэф Менскай СД, не запрасіў яго нават сесыці, і выгаварыў яму свае адмоўныя адносіны за знішчэнне габрэяў. Кубэ сказаў шэфу СД, што забойствы жыдоў ёсьць кампраматацыя народу, які вырасыў Гётэ і Шылера і г.д.

Пасля гэтага Кубэ выказаў сваё абурэнне дзеяннямі Менскай СД у лісьце да кіраўніка Остлянду фон Лёза (які сядзеў у Рызе).

Тым часам шэф СД напісаў данос на Кубэ самому Гімлеру (шэфу СС).

З. Пазыняк: — Цікава, няўжо Кубэ мог выклікаць шэф СД і зрабіць яму „разнос“? Таемная паліцыя, усё ж. Адпаведнік Гестапа за мяжой Нямецчыны.

А. Шукелойць: — Магчыма, што мог. Прынамсі, той шэф СД у сваім даносе Гімлеру пісаў пра гэта. (Ягоны ліст надрукаваны, здаецца.)

Даносы гэтыя скончыліся тым, што, відаць, СС вырашыла ад Кубэ нейкім чынам пазбыцца. А ён быў у нацыянал-сацыялістычную партыю запрошаны Гітлерам як лідэр адной з нейкіх нямецкіх правых партыяў (ня памятаю ейнага назovu, але недзе ў матэрыялах можна знайсці). Так што гэта ня быў такі тыповы нацыянал-сацыяліст, гітлераўскі *эсэсу-скрыптур*. Гэта была, відаць, правая група нямецкага нацыяналізму, якая потым далучылася да гітлераўскага руху. І таму Кубэ заўсёды быў не зусім уліты ў гэту нямецкую нацыянал-сацыялістычную грамаду. Ці ён сам трымаўся, ці яго трымалі, але выглядаў ён так крыху збоку. І таму яго Гітлер зноў паклікаў, здаецца тады, калі трэба было йсці на Ўсход і мець на гэта адпаведных людзей. А так ён там у Нямецчыне сядзеў у цяні. (Так, прынамсі, расказвалі немцы, тыя, з якімі прыходзілася мне спатыкацца, знаёмцы з Генэральнага Камісарыяту.)

Гэты канфлікт давёў да таго, што СС (відаць, пры дапамозе сваёй паліцыі СД) паставіла Кубэ знішчыць. Ёсьць матэрыялы аб тых даносах розных на Кубэ ў Бэрлін, і нават ёсьць некаторыя

меркаванні, што яго маглі нават саслаць у канцэнтрацыйны лагер. Але СС настаяла і пастаралася, што ўсё ж такі лепш было б яго знішчыць на месцы ягонай працы. Дзеля гэтага скарысталі мамэнт (гэта зьезд моладзі, здаецца), на ўрачыстасці ў тэатры падклалі бомбу. Але бомба разарвалася пазней, калі ён ужо сказаў сваю прамову і выйшаў. Бомба знішчыла каля 20-ці асобаў моладзі, што былі ў тэатры, у тым ліку тады загінуў старшы сын Натальі Арсеньевай.

3. Пазыняк: — Бомба была падкладзена на сцэне ці ў партэры? Дзе яна ўзарвалася?

А. Шукелойць: — Яна была падкладзена, памойму, каля сцэны, ці пад сцэнай.

3. Пазыняк: — Але расейцы-бальшавікі ўвесь час казалі, што гэта зрабілі савецкія партызаны, падпольшчыкі.

А. Шукелойць: — Бачыце, у падпольлі там была агентура, існавала пэўнае супрацоўніцтва з падпольнымі арганізацыямі. І ня выключана, што ў выніку нейкіх кантактаў СД ці СС і савецкіх партызанаў, была знайдзеная вось гэтая форма, каб знішчыць Кубэ.

Кубэ і так, і гэтак быў у акружэнні СС. Ягоным ад’ютантам быў афіцэр СС, дом, дзе ён жыў, таксама ахоўваўся СС. Так што выканаць такі акт — гэта не было цяжка для СС (у паразуменьні з некаторымі „партызанамі“).

У Нью-Ёрк часта прыязджаюць беларусы з Польшчы ці з Беларусі і расказваюць аб тых вялікіх заслугах гэтай жанчыны, што падклала міну пад Кубэ. Я заўсёды ім кажу: „Калі ўзнагародзілі гэтую жанчыну, то чаму не ўзнагародзілі арганізатара гэтай апэрацыі?“

3. Пазыняк: — Вы гаворыце пра Мазанік?

А. Шукелойць: — Мазанік, так. Яе ўзнагародзілі ордэнам там нейкім. А дзе той, што арганізаваў, што паслаў Мазанік? І ніхто ня ведае. Яго ж у гісторыі не ўспамінаюць.

Аказваецца, што гэты чалавек на Захадзе, тут недзе быў, магчыма, што ўжо памёр. А там тады ён, відаць, быў у форме, магчыма, афіцэра партызанскага, той, які слаў Мазанік.

3. Пазыняк: — Вы мяркуеце, што гэта быў чалавек СС?

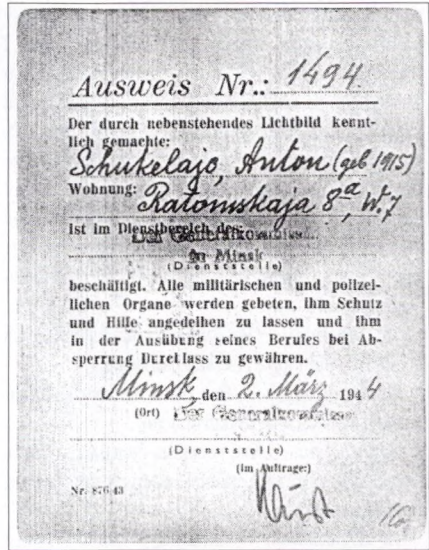
А. Шукелойць: — СС. Ці ён быў чалавек СС, ці чалавек НКВД, ці нейкай іншай спэцслужбы — гэта ня важна. Але Кубэ знішчылі немцы, Кубэ знішчыла СС. Гэта ёсць мая думка. Пэўна ж, трэба было б мець болей дакумантаў і мацней матываваць. Але ўсе падставы існуюць, каб зрабіць менавіта такую выснову.

Лёгіка — гэта вялікая навука, усё ж. І яна таксама па тэй старане. Падумайце сабе, як магла ў дом Кубэ, у памешканьне ўвёйсьці жанчына з мінай, нікім не кантраляваная. Усё ж заўсёды кантралюецца. Я колькі разоў праходзіў у Генэральны Камісарыят, заўсёды трэба было паказываць, што вы з сабой маеце, ня глядзячы, што вы ня йдзце недзе далёка, а йдзце, скажам, у сактатарыят спаткацца з нейкай перакладчыцай-сяброўкай, ці ідзце да нейкага загадчыка аддзелу культуры і асьветы з нейкай справай.

Лягічна немагчыма, каб можна было некантралявана пранесці. І таму тыя, што стаялі на тых дзвярах эсэсаўскія службоўцы ва ўніформе, яны прапусьцілі гэтую асобу. Яны маглі нават аб гэтай справе ведаць.

Добра, Кубэ. Але ж ёсць цэлы шэраг бомбаў, падкладаных нашым беларускім дзеячам, да якіх ніхто не прызнаецца і ніхто ня піша. Напрыклад, **Антон Адамовіч** вяртаецца з абеду (Самапомач на былой вуліцы Гаруна, „камсамольскай“ цяпер) у рэдакцыю. Адчыняе свой пісьмовы стол, шуфлядку, каб дастаць пяро і бачыць: там пакладзена бомба. Адамовіч адразу робіць востры пратэст, паведамленьне. Усе людзі выходзяць з памяшканьня, выклікаюць паліцыянта. Паліцыянт прыходзіць з менскай „чорнай“ паліцыі (якраз не беларус, а менскі немец), выносіць гэтую бомбу, бомба разрываецца. Гіне паліцыянт. (У ягоных руках разарвалася і яго разарвала на мейсцы, на пляцы перад будынкам.)

Выпадак жа ж, моцны выпадак! Бомба парвала чалавека, была падкладзеная пад аднаго з лідараў нацыянальнага руху ў тым часе. Маглі аб гэтым жа ж пісаць. Нехта мог бы прызнацца (гэта ж ня сорам бальшавікам прызнацца, што падклалі бомбу Адамовічу, старому анты-бальшавіцкаму дзеячу, які тут пры немцах цяпер

„Аўсвайс” А. Шукелойца, 1944 г.

стаў загадчыкам аддзелу прэсы). Маглі б прызнацца, але не прызнаюцца. Чаму? Не яны падклалі.

А затое ў Генэральны Камісарыят паклікалі Адамовіча і сказалі назаўтра, каб ён выехаў зь Менску. І Адамовіч ня меў часу нават належна спацькацца, мусіў адразу вязьдзаць у Бэрлін. Лёгіка ясная: ён быў шкодны для немцаў у Менску, для наступаючай гэтай СС-СД, шкодны для новых гаспадароў.

3. Пазыняк: — Не змаглі ўзарваць і сказалі: вымятайся.

А. Шукелойца: — Так. Гэта ж вельмі сьмешна, маглі б схваць гэта, маглі б сказаць сабе: „Ну, сядзі, гэты раз не ўдалося, можа, другі раз удацца, ці недзе нейкая машына наедзе на цябе і гэтак далей.” Ато не, сказалі: „Вывосься зь Менску!” Лёгіка ясная: ён шкодны для іх чалавек, для той адміністрацыі, што надыходзіла.

Але ж ня толькі гэтая бомба. Пасля забойства **Іваноўскага** старшынёй гораду стаў *інжэнер Анатоль Комар*. Комар — гэта таксама старая фігура нацдэмаўскага тыпу, быў, здаецца, сакратаром нейкі час у **Іваноўскага**, цікавы інжэнер, заслужаны, шмаг вынаходзтваў зрабіў і

гд. Ён ад самага пачатку ў адміністрацыі горада нешта рабіў. Адрazu прышоў, як толькі немцы зьвярнуліся і папрасілі дапамагчы ўпарадкаваць горад. Ён прышоў да Тумаша; там я зь ім пазнаёміўся.

Комару бомбу паклалі ў шафу ў ягоным офісе. Адно шчасьце: ягоная асабістая сакратарка агледзела гэта своечасова, і ён захавань жывым. І ніхто не прызнаўся. Чаму? Чалавек жа, які працаваў таксама з Гаралзкой управай, з гэтай цывільнай адміністрацыяй.

Тое самае і пра Іваноўскага. Я напісаў успамін аб тым, што яго зьнішчылі немцы. Большавікі Іваноўскага маглі зьнішчыць у кожнай хвіліне. Мы жылі побач (дамы былі побач). Ягоны дом стаяў над самым такім натуральным ровам, адхон такі быў. З гэтага адхону выйшаў, кінучу бы бомбу ў вакно — і Іваноўскага ня стала.

3. Пазыняк: — Быў такі кагэбісцкі пісьменьнік Новікаў. Пісаў па-руску, напісаў некалькі кніжак пра Менскае падполле. У адной з кніжак (у 70-я гады яна выйшла) ён напісаў, што Іваноўскага застрэлілі падпольшчыкі, назваў прозьвішчы, канкрэтна, хто страляў — Камінскі. І нават даў партрэт гэтага Камінскага. Вось вэрсія

бальшавікоў забойства Іваноўскага. Акрамя таго, ёсьць іншы пагляд, згодна якога Іваноўскі супрацоўнічаў з ангельскай разведкай супраць немцаў, а савецкая і ангельская разведкі каардынаваліся. Таму Іваноўскага ня рушылі. Але потым узнік канфлікт паміж савецкай і брытанскай разведкамі ў Менску, пасля чаго пачалася сэр'я правалаў і забойстваў з абодвух бакоў. Гэтая версія падтрымлівае меркаваньне, што Іваноўскага забілі бальшавікі.

А. Шукелойц: — Так, я чуў. Бачыце, Іваноўскі свабодна хадзіў і раз'язджаў па Менску. І гэты раз ён на сваёй такой каламажцы ехаў ня той дарогай, якой ехаў заўсёды. Ён ехаў з пляцу Волі ўніз на Ракаўскую вуліцу да Юбілейнай плошчы, дзе нашыя дамкі былі, дзе мы тады жылі.

У тым мейсцы, дзе яго падстрэлілі, знаходзілася галоўная кватэра і падвал-гурма Смаленскай СД, так званай. Смаленская СД — гэта была арганізацыя паліцыйнага характару, створаная ў Смаленску, калі там яшчэ арганізаваў беларускую адміністрацыю ў той усходняй частцы Беларусі Радаслаў Астроўскі. Смаленская СД ў асноўным складалася з былых савецкіх энкавдзистых. Калі Смаленская СД пераехала ў Менск, гэта быў для менскіх людзей жахлівы страх.

Недалёка ад гэтай Смаленскай СД і быў забіты Іваноўскі. І той, што ў яго страляў (магчыма, як вы кажаце, Камінскі), ён зьнік, ніхто яго не злавіў.

З. Пазыняк: — Іх двух было, і двух уцякло.

А. Шукелойц: — Так. І таму гэта адразу было падазроным. Вялікае падазрэнне йшчэ адно ва ўсім гэтым. Шмат такіх ёсьць фактаў, якія можна было б лягчэна прад'ясуваць. Іваноўскі быў пратэстантам кальвінскага кірунку, і як пратэстант ён мусіў быць быць пахаваны на вельмі прыгожых у Менску пратэстанцкіх могілках.

Тым часам яго хавала Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная Царква зь вялікай помпай на каталіцкіх могілках, на Кальварыі.

З. Пазыняк: — Чым Вы гэта тлумачыце?

А. Шукелойц: — Апрача гэтага — йшчэ адна дэталі. Айцец Зянон Ігнатавіч са мной быў у прыяцельскіх дачыненнях. Я ў яго заўсёды

бываў на ягоных імянінах (недзе ўвосень, памойму), у ягонай кампаніі. Мяне заўсёды дзівіла ягоная вострая пазыцыя як каталіцкага сьвятара, вельмі вострая; і адначасна ён быў каплянам летувіскага батальёну, які меў у асноўным заданьне — змагацца з партызанамі, і ахоўваць розныя аб'екты (лягеры, скажам, і г.д.). Ксёндз Зянон, як даведаўся, што забілі Іваноўскага, то чамусьці яму як афіцэру прыйшло ў галаву, што яго могуць паклікаць хавач на каталіцкіх могілках. І таму ён тады адразу (гэта ня толькі з гэтай нагоды, йшчэ іншая нагода была: яму не хацелася хавач пратэстанта на каталіцкіх могілках і з каталіцкім абрадам) вырваўся зь Менску (уцякаў недзе да сваіх жаўнераў) і па дарозе заехаў да мяне ў музэй і кажа: „Калі будучы шукаць мяне, скажы, што мяне ў Менску няма. Забілі Іваноўскага, могуць сказаць мне хавач. А я не магу, бо ён пратэстант і там разьвёўся з жонкай, меў розныя такія справы.”

Гэта яшчэ таксама сьведчыць аб тым, чаму з такой вялікай помпай хавалі Іваноўскага і на каталіцкіх могілках, і праваслаўныя сьвятары — пратэстанта, і з удзелам архіепіскапа, цэлай сьвітай. Так што ёсьць над чым задумашца.

З. Пазыняк: — Сапраўды, шмат загадак. Між іншым, я размаўляў са сьведкам пахаванья Іваноўскага доктарам *Вітаўтам Кіцелем*. Ён мне сказаў, што Іваноўскага хавалі увесь Менск. Было вельмі шмат людзей, тысяч дзесяць. Бо Іваноўскі, як асоба і кіраўнік, карыстаўся вельмі вялікай павагай у горадзе.

А. Шукелойц: — Так, людзей было вельмі шмат. Я ж кажу, хавалі зь вялікай помпай.

З. Пазыняк: — Магіла Іваноўскага была потым зраўняная на Кальварыі з зямлёй. Я ведаў, дзе ён пахаваны і ў пачатку 90-х гадоў пераказаў пра гэтае месца некаторым фронтаўцам. Што там цяпер — невядома. Але памяць пра беларускага змагаў ўжо не загіне.

Аднак, вернемся тым часам да Кубэ.

А. Шукелойц: — Пра Кубэ я магу гаварыць толькі ў параўнаньні з тым, што было перад гэтым, і што было пасля яго. Перад гэтым (гэта кароткі час ваеннай акупацыі, Вэрмахту) пачалі стварацца першыя беларускія арганізацыі,

адміністрацыя, але для Вэрмахту было не цікава займацца беларускай праблемай. Іх цікавіла войска, фронт. І дзеля гэтага былі розныя цяжкія выпадкі, якія ўзніклі ў час вэрмахтаўскай акупацыі (а гэта асабліва адчувалася ў заходняй Беларусі, дзе перабралі ўладу адміністрацыі і паліцыі палякі і пачалі расстрэльваць ня толькі беларускіх дзеячоў, але проста сьведмае беларускае насельніцтва, праваслаўнае сьвятарства, настаўнікаў. Забівалі бяскарна. І гэта, я кажу, асабліва не цікавіла Вэрмахт. Іх цікавілі справы на фронце, і ўсё.

Затое часы Вільгельма Кубэ — гэта часы ўсталяванай цывільнай улады. Яны маюць зусім іншы характар. Па-першае, быў арганізаваны доктарам Тумашам і прыехаўшым з Варшавы старым дзеячом доктарам медыцыны *Антановічам Чырвоны Крыж*, які працягваў колішнія традыцыі з 1-й Сусветнай вайны (яшчэ таго *Чырвонага Крыжа*) і выконваў функцыю, выключна як арганізацыі дапамаговай (як Міжнародны Чырвоны Крыж). Праўда, тады ў Менску было шмат працы: Менск быў разбіты, у руінах, разбітыя дамы, маса трупаў; перад горадам стаяла задача абароны ад розных хваробаў. І вось гэтай справай і займаўся доктар Тумаш. На гэта яго нават былі змабілізавалі ў Лодзі, дзе ён працаваў лекарам. Гэта значыць, на кароткі час, каб запабегчы хворобам у Менску і іншых гарадах.

Пасля навідзеньня парадку ён адышоў і паехаў зноў на сваю работу ў Лодзь. Антановіч быў вельмі салідны чалавек. У выніку сваёй выдатнай працы ў барацьбе з хворобамі ён сам захварэў, спаралізавала яму адзін бок. Да канца 1944-га года ён надалей быў у Менску і выконваў абавязкі, здаецца, паліцыйнага лекара, але езьдзіў у крэсьле. Такая была ягоная роля. І потым ён ехаў разам з намі на эміграцыю і вылез недзе ў Варшаве, здаецца.

Калі прышла цывільная нямецкая адміністрацыя зь Вільгельмам Кубэ на чале, *Чырвоны Крыж* быў заменены *Саматомачай*. *Саматомач* узначаліў доктар медыцыны, стары беларускі дзеяч — *Іван Ермачэнка* (прыехаў з Прагі). Гэта, дарчы, дзеяч Рады БНР, ён быў

прадстаўніком БНР у Турцыі і ў Сярэднеазіяцкіх краінах.

У гэтым часе ўжо зьехалася паважная група беларускіх дзеячоў. Шмат з іх павыходзіла з турмаў, у тым ліку маладыя людзі, хоць бы нават і пазней ведамы ў нас дзеяч доктар *Барыс Рагуля*. Людзі, якіх гналі ў Чэрвень і якія па дарозе нейкім спосабам патрафілі ўнікнуць сьмерці (расстрэлаў НКВД каля Чэрвеня).

3. Пазьняк: — Гэта маецца на ўвазе той вядомы этап, які гналі зь Вялейскай турмы?

А. Шуклейчыц: — Ня толькі зь Вялейскай, але і зь Менскай турмы, і розных іншых турмаў па дарозе.

У гэты час арганізавалася і ўзмацнілася *Саматомач*, дзякуючы актыву, які тады ўжо сабраўся ў Менску. Сюды, дзеля арганізацыі вайсковага школьніцтва, прыехаў *Францішак Кушаль*. Тут жа знаходзіўся *кэндз Віцэнт Гадлеўскі* — выдатны стары беларускі дзеяч, які пакінуў напоўлегальна Бэрлін. Там ён працаваў на радыё і прыехаў паглядзець, што робіцца на Беларусі. Моладзь папрасіла яго застацца ў Менску, паколькі гэта быў ведамы немцам палітык, зь нямецкім ухілам яшчэ з часоў Першай Сусветнай вайны і Рады БНР, з часоў ураду Скірмунта, калі была высланая тэлеграма кайзэру Вільгельму, якую (падобна) Віцэнт Гадлеўскі рэдагаваў.

У паліцыю, якая вымагала грунтоўнай рэарганізацыі, прышоў малады ведамы дзеяч з заходняй Беларусі *Юльян Саковіч*, сын багатага гаспадара (ягоны фальварак знаходзіцца недалёка Крэва — Балдыры), грамадзец левага кірунку, выхаваны ў падпольных камуністычных арганізацыях. Быў студэнтам Віленскага унівэрсітэту (вывучаў аграномію), сябрам Беларускага Студэнцкага Саюзу. Быў арыштаваны, праседзеў у польскіх турмах, здаецца, каля 11 гадоў. Ня педзячы на гэта, быў чалавекм незламным, і ў гэтым часе ён цалкам пераклочыўся на працу беларускіх вайсковых падпольных арганізацыяў.

Пры гэтай нагодзе я дазволіла сабе зрабіць кароткую дэгрэсію. Калі Астроўскі, які тады кіраваў Менскай акрутай Беларусі (ішчэ немцы

(выкладзена)

Вінцэнт Гайдзюк

не былі далёка на Ўсходзе), прадстаўляў Юльяна Саковіча (гэта ягоны вучань з гімназіі) на начальніка Менскай паліцыі, то немцы пытаюць: „Так, але ж ён ня мае ніякай вайскавай, а тым больш, палітычнай адукацыі.” Астроўскі ў адказ ім кажа: „Так, але ён мае вялікую палітычную асьвету: 11 гадоў польскіх турмаў, якія яго не зламалі. Вось вы і будзеце мець чалавека гэтакай духовай сілы.”

У выніку таго нелегальнага паседжання ў офісе Адамовіча, беларуская адміністрацыя пераняла пастановаўленыя тады пазыцыі (гэта значыць, тэатр і г.д.). Пачалі „беларутэннізацыю”. Тыя розныя абвесткі, якія былі ў расейскай мове, моладзь пачала зрываць, каб іх і знаку не было,

пра што я ўжо казаў. Гэта быў пачатак таго, што ўзьнікала пры Кубэ.

Ад самага пачатку Кубэ выказаў прыхільнасьць да беларускага народу і да ягоных патрэбаў. Дарэчы, у 1942 г. у нямецкай газэце „Minsker Zeitung” быў надрукаваны вельмі прыхільны (нават патрыятычны) верш, прасьвечаны Беларусі². Пад тэкстам стаяў подпіс „Karl Kurz”. Значыць – „кароткі”. Тады думалі, што гэта літаратурны псеўданім Кубэ. Кубэ, як вядома, быў пісьменьнікам. Адно зь ягоных драмаў рыхтаваў тады беларускі тэатр.

Спэтакль, аднак, не паспелі паставіць, бо Кубэ забілі, і прыйшлі іншыя кіраўнікі (фон

Годбэрг не дазволіў бы спэктаклю). Пастаноўка мела быць з нагоды нейкіх угодкаў Кубэ, і падрыхтоўку яе трымалі таму ў сакрэце.

3. Пазьняк: — Хто пераклаў потым верш на беларускую мову?

А. Шукелойць: — Верш быў надрукаваны ў беларускім перакладзе ў беларускай газэце (назвы газеты ня памятаю), якая выдавалася ў Беластоку, здаецца, у 1942 годзе. Ейным рэдактарам быў паэт *Хведар Ільшэвіч*. Я спытаў у *Арсеньневай*, ці не яна зрабіла пераклад? Арсеньнева адмовілася. *Сяднёў* адмовіўся. Я паказаў пераклад *Антону Адамовічу* і падкінуў яму думку пра *Мікася Васілька*, нават вершы яму Васільковыя прадэклямаваў. Адамовіч пагадзіўся, што перакладчыкам, праўдападобна, мог быць Васілёк (які, дарэчы, добра ведаў нямецкую мову).

3. Пазьняк: — А ці ня мог бы сам Хведар Ільшэвіч перакласці?

А. Шукелойць: — Непадобна. Хаця пэўна, што ён быў здольны гэта зрабіць. Але калі паўстала пытаньне пра аўтара перакладу, Ільшэвіч ужо ня жыў, і не было ў каго спытацца.

Дык вось, якая ў гэтым была мэта Кубэ, што ён адышоў ад генэральнай лініі нямецкага фашызму — цяжка сказаць.

3. Пазьняк: — Цікавы факт. Але, калі прааналізаваць тэкст нямецкага верша, то відаць, што ён у аснове сваёй не адыходзіў ад пэўных накірункаў нямецкай прапаганды ў акупаванай Беларусі. Шчаслівую будучыню нашай краіны аўтар зьвязваў зь Нямеччынай.

„*Мы з Райху вам ахвотна дапаможам праць нітку шчасыя, Каб таксама гэтая краіна, Такая далёкая Бацькаўшчына, Спадзячыся на Нямеччыну і на сваю зорку, Магла здабыць хлеб і радасьць.*” Гэта падрадкаўнік апошняга слупка. І гэта пісалася на фоне той зьячыннай справы і вынішчэньня, што рабіла нямецкая ваеншчына на Беларусі за часы акупацыі.

А. Шукелойць: — Прапаганда – так. Безумоўна. Але што цікава — тут гаворыцца пра Беларусь як пра „краіну” і „Бацькаўшчыну”, што яна спадзяецца і на Нямеччыну, і на „сваю зорку”. І што „мы з Райху „ („wir aus dem Reich”) „вам ахвотна дапаможам”. Гэта, ведаецца, вельмі далёка

адыходзіла ня толькі ад нямецкай акупацыйнай палітыкі Вэрмахту, але і ад нямецкай прапаганды.

Магчыма, што Кубэ, чуючыся так пэўна на Беларусі, думаў, што ў гэтай новай Эўропе, аб якой немцы гаварылі і якую плянавалі будаваць, зойме пазыцыю, скажам, нейкага такога тыпу князя ў Беларусі. Былі ў яго, відаць, такія думкі. Прынамсі, беларуская інтэлігенцыя так аб ім думала.

У сувязі з гэтым, магчыма, у яго і былі сантымэнты да беларусаў, і ён даваў вялікія магчымасьці тварэньня.

Што ў гэтыя часы адбылося? Па-першае, *Самаамач* пашырылася ў сваёй дзейнасьці. Яна стала ня толькі дапамагавой арганізацыяй, што збірае там вопратку і яду па вёсках і давозіць у гарады, асабліва ў Менск, але ў першую чаргу (дзякуючы Ермачэнку, які як беларус, зразумела, ставіўся прыхільна і пераконваў у гэтым Кубэ), сарганізавалі так званую *Самаахову*, корпус *Самааховы*. Гэта была першая вайсковая адзінка такога агульнабеларускага маштабу. І ў сувязі з гэтым Кушаль выхаваў (навучыў) тры групы афіцэраў. На гэтыя афіцэрскія курсы прышлі афіцэры розных гадоў, розных кірункаў. Былі афіцэры старой царскай арміі, савецкай чырвонай арміі, асабліва шмат польскіх падхоронжых (гэта хлопцаў, што закончылі афіцэрскую школу рэзэрвы) і былі польскія афіцэры ці падафіцэры прафэсійнай школы і прафэсійнай службы. Тым падафіцэрам пасля перашкаленьня надалі афіцэрскае званьне.

Вышкаленьня гэтыя афіцэры карысталіся беларускімі вайсковымі камандамі, зразумела, на падставе нямецкіх вымогаў і падручнікаў. Каманды былі ў беларускай мове, выдадзеньня і зрэдагаваньня афіцэрам сталай службы польскай арміі *Мікулам*. Гэты Мікула быў потым пры адступленьні камандзірам нашай афіцэрскай школы на заходнім фронце, тады, калі афіцэрская школа перайшла да французкага супраціўленьня. Немцы яго арыштавалі, і ён недзе загінуў (альбо ў лягery, альбо расстралялі). Маёр Мікула. На сталае ў мяне ляжыць гэты ягоны падручнік.

Беларускія афіцэры пачалі арганізоўваць гэтую *Самаабарону*, і арганізацыя ішла вельмі ўдала.

Юльян Саковіч, 1942 г.

(вакадрозька)

Пераканаў нехта там немцаў, што гэта будзе адзінка поўнасьцю падпарадкаваная нямецкім патрэбам. Яны дапамаглі зброяй, але потым зарыентаваліся, што гэта адзінка вельмі ж самастойная, выказвае вельмі незалежныя тэндэнцыі, пачаліся канфлікты між нямецкімі афіцэрамі і беларусамі. Немцы вырашылі яе зліквідаваць. І такім парадкам ужо змабілізаваных у гэтыя батальёны ці пакліканых дабрахвотнікамі хлопцаў прыйшлося распусьціць. Але засталіся афіцэры. Ня ўсюды гэтыя аддзелы распусьцілі, залежыла ў вялікай меры ад мяйсцовага нямецкага гаспадарчага кіраўніка акругі (гэта значыць вобласці альбо раёну).

Так што гэта першае, што адбылося пры Кубэ (вайсковая ўдача).

Другой ўдачай было тое, што Саковіч арганізаваў паліцыю. Паліцыя ў Менску спачатку (як і ўсюды ў такіх пераваротах) складалася пераважна з тых элементаў, што вышлі з турмы. Сярод іх вельмі шмат заўсёды бывае крымінальнага элементу. І гэтага крымінальнага элементу шмат было ў перашай той паліцыі, арганізаванай немцамі.

Саковіч сыгнаваў у паліцыю з заходняй Беларусі маладых настаўнікаў, пераважна тых, аб якіх мы гаварылі (з 6-месячных настаўніцкіх курсаў), і арганізаваў у Менску вельмі прыстойную паліцыю. Гэта была надзвычайная, добрая паліцыя, асабліва цывільная частка гэтай паліцыі. На чале цывільнай часткі паліцыі стаяў *Ігар Шчорс*. Нядаўна тут на эміграцыі памёр.

Саковіч і *Кушаль* адыгралі вялікую ролю ў арганізацыі гэтых вайсковых адзінкаў. Цяпер што да паліцыі йшчэ. Кушаль адразу, у паразуменні з рэдакцыяй „*Менскай Газеты*“, куды прыходзіла беларуская інтэлігенцыя, асабліва журналісты, пісьменьнікі, асобы, што валодалі пяром, папрасіў рэдакцыю, і яны адпусьцілі брата *Язэпа Пушчы*, які быў вайскавіком, меў савецкую ваенную асьвету (але яму з увагі на брата, ніколі не надалі ніякай рангі). Ён ваяваў нават на паўночы ў Фінскай вайне, камандаваў ротай, батальёнам, а рангі ніякай ня меў. Гэта малады крытык, пісьменьнік, валодаў добра пяром. Тут, у нас на

эміграцыі, ён памёр. Тады ён зрабіў пераклады паліцыйных падручнікаў на беларускую мову.

Так што паліцыя таксама перайшла на беларускую мову. Памятаю тоўстыя гэтыя падручнікі, Кушаль іх аднекуль дастаў. Такія не агульнага пашырэння, а сакрэтнага характару.

Пасяля нейкага часу, калі немцаў пачалі біць на Ўсходзе, то яны сваю памылку ўбачылі ў стрымліванні арганізацыі гэтай *Самаховы*, што стварала *Самапамач*. І тады зноў другія тры курсы афіцэраў паклікалі. Прашкولیў Кушаль. І гэтак пачалася арганізацыя *Беларускай Краёвай Абароны* ў 1944 годзе.

3. Пазыняк: — Значыць, калі на Ўсходзе немцы пачалі адступаць, то тады яны рашылі беларусаў зноў прыцягнуць да вайскавай справы, далі магчымасьць арганізацыі афіцэрскіх курсаў і Краёвай Абароны.

А. Шукелойць: — Так. І ўжо тады сарганізавалі афіцэрскую школу для выхавання прафэсійных афіцэраў.

3. Пазыняк: — Колькі афіцэраў у гэтай школе выхаваў Кушаль?

А. Шукелойць: — Усіх разам — цэлы корпус (калі лічыць афіцэрскі). Я думаю, каля паўтысячы. А што да гэтай афіцэрскай школы, то тут у нас ёсьць некаторыя гадунцы афіцэрскай школы, напрыклад, у Канадзе *Кастусь Акула*. Ён жа цэлую кніжку напісаў пра тую вайсковую дзейнасьць у час нямецкай акупацыі, асабліва апошнія гады.

У сувязі з гэтым перавыхаваньнем паліцыі пачалі змагацца за беларусізацыю паліцыі і ў раёнах, ня толькі ў Менску. Пачалі арганізоўваць. У некаторых гарадах добра павялося. Там у асноўным шмат папрацавалі такія людзі, як юрыст *Калодка* і іншыя. Шмат людзей у арганізацыі паліцыі перабіралі ад палякаў.

Вялікай справай, якая пры Кубэ была асягнута, сталася беларускае школьніцтва. У 1942-м годзе быў вялікі Зьезд настаўнікаў і інспэктараў. Усе школы перайшлі на беларускую мову. Пачалі рыхтаваць падручнікі. Некаторыя старыя падручнікі прыходзілася правіць адразу. Нейкі кароткі час мяне былі паслалі (калі я закончыў парадаваць ЗАГС) у аддзел асьветы і там у такую

камісію перагляду савецкіх падручнікаў і дастасавання іх да беларускага школьніцтва. Гэта значыць, трэба было нейкія старонкі выкінуць, недзе нешта ўставіць і скарыстаць гэты падручнік.

Спачатку на гэты школьны адзел угаварылі ксяндза Гадлеўскага, каб ён застаўся ў Беларусі — патрэбны чалавек — і даручылі яму школьніцтва. Апрача таго, што першыя пачаткі школьніцтва былі пры *Самапомачы* (яны й далей заставаліся пры Ермачэнку), то пасля арганізавалі адзел непасрэдна пры Кубэ (гэта значыць, пры Генэральным Камісарыяце). Там у вельмі шырокім маштабе была разгорнута школьная рэформа.

Прывяду адзін прыклад, у чым была рэальная сутнасць школьніцтва ня толькі ў Менску, але й на правінцыі. Палітычныя вымогі нямецкага нацызму давалі магчымасць для акупаваных тэрыторыяў ствараць толькі школы ці курсы прафэсійных, у якіх бы можна было выхавачь патрэбных у працы работнікаў: сталяроў, муляроў і гэтак далей. Агульная адукацыя не прадугледжвалася (у форме гімназіі ці нейкай агульнаадукацыйнай школы). Але, ізноў жа, роля Кубэ, які глядзеў на гэта праз пальцы. Паўставала мноства сярэдніх агульнаадукацыйных школаў, якія насілі розныя назовы. У школы прышла моладзь у школьным веку.

Школы гэтыя баранілі моладзь ад вывазу ў Нямецчыну, на работы. Бо як у Польшчы было (як нам расказваў Родзка на тым першым нашым сходзе), што немцы ловяць і акружаюць на рынках ці пры выхадзе з касыцёлаў моладзь і адразу шлюць іх у фабрыкі і на розныя работы. Каб бараніцца ад гэтага ў нас на Беларусі — паўставала школьніцтва. У Баранавічах, напрыклад, было, здаецца (як я ўжо быў інспектарам), пяць сярэдніх школаў. Усе яны былі агульнаадукацыйныя і мелі розныя назовы. Была школа сярэдняй медычнай, на чале яе быў доктар *Мацьвей Смаричок*, ведамы на эміграцыі як *паэт Бярозка*. (Дарэчы, сапраўднае ягонае імя Мітрафан. Мацьвеем ён стаўся ўжо за мяжой, на чужыне.)

Другая школа — гандлёвая. Кіраваў прафэсійны настаўнік з гандлёвай польскай

вышэйшай асьветай Русак. Трэцяя школа была — мастацкая. Я яе візытаваў недзе у 1943-м ці 1944 годзе. Кіраўніком гэтай школы быў настаўнік мастацтва, настаўнік малюнку былой Баранавіцкай польскай гімназіі, нават паляк. Ён быў таксама дырэктарам музэю ў Баранавічах. Чацьвёртая школа — была агульнаадукацыйная, гэта былі так званыя „матуральныя курсы”. З гэтых курсаў у нас быў ведамы дзеяч (летась памёр) *Васіль Русак*. З гандлёвай школы быў доктар *Янка Запруднік* (потым перайшоў на матуральныя курсы). З медычнай школы таксама (ён жыве тут) *Васіль Шчэцька*. І гэтак далей. Такім спосабам вылося там, дзе была ўхоплена беларуская адміністрацыя ў горадзе. Апрача гэтага была ішчэ сярэдня настаўніцкая школа (сярэдня настаўніцкія школы былі дазволеныя, сэмінарыі настаўніцкія). Так што ў горадзе ўся моладзь была ахоплена школьніцтвам. І ўсе школы былі прыкрытыя прафэсійным назовам, але яны былі агульнаадукацыйныя. Гэта была вельмі вялікая справа.

У канцы ў немцаў выявілася патрэба ў людзях некаторых прафэсіяў з вышэйшай асьветай. І таму (па-мойму, у 43-м, ці нават у 42-м годзе) быў арганізаваны Медычны інстытут. Быў ён па за тэрыторыяй цывільнай адміністрацыі, у Магілёве. Але ён ў аснаўным меў вайсковы ўхіл. Патрэбныя былі лекары для вайсковых адзінак. З гэтага інстытуту ішчэ жыве на эміграцыі ў Аўстраліі ведамы дзеяч *Бразоўскі*. Тут — ягоная дачка.

3. Пазыяк: — Значыцца, Кубэ спрыяў агульнай беларускай адукацыі насуперак нацысцкім устаноўкам?

А. Шукелойц: — Так. Усё ж відаць. Апрача гэтага, культурна-асьветная дзейнасць разгарнулася даволі шырока. У большых гарадах з дапамогай Самапомачы паўсталі розныя тэатральныя гурткі, хоры. Менскі тэатр тады меў тры адзелы: драматычны, оперны (Музычны тэатр) і адзел эстрады. Гэты эстрадны адзел разьязджаў па гарадах Беларусі.

Так выглядала сітуацыя за часы адміністрацыі Кубэ.

3. Пазыяк: — Пасля глыбокіх гістарычных дасьледаваньняў доктара *Юркі Туронка*,

пагунтаваных на фактах і дакумантах, і пасля Вашых сведчанняў як сучасніка і відавочцы, паўстае, дарчы, вельмі няпростасе пытаньне: як ацэньваць Вільгельма Кубэ ў беларускай гісторыі? Бальшавікі, між іншым, жорстка „ацанілі” не зайцоў эсэсаўца Голдбэрга, а якраз цывільнага Кубэ, і надзвычай адмоўным чынам. Я лічу, што гэта таксама невыпадкова. Расейцы-сталіністы выкарыстоўвалі вайну, каб рукамі немцаў знішчаць беларусаў. Гэта асабліва выявілася ў 1944 годзе, калі мабілізавалі ў савецкае войска тысячы неабучаных беларускіх хлопцаў і пагналі бяз зброі ў непатрэбныя атакі пад нямецкія кулямёты, а самыя стралялі ім у плечы. Я ўжо не кажу пра тое, як савецкія партызаны правакавалі немцаў на пацыфікацыі беларускага насельніцтва. А тут раптам Кубэ — высокапастаўлены немец, які спрыяе беларусам. Для саветаў — гэта двойчы вораг. Зрэшты, паколькі бальшавікі ўдзельнічалі ў забойстве Кубэ, то яны потым у сваёй прапагандзе ўсяляк стараліся апраўдаць забойства, паказаць „гераізм” саветаў і „злачыннасць” Кубэ.

Праўда, грамадзкі стэрэатып адносінаў да Кубэ выпрацаваўся больш пад уплывам савецкага кінафільма „Гадзіннік спыніўся апоўначы” (Беларусьфільм), выпушчанага ў 1950-х гадах. Там Кубэ паказаны пачварай, жорсткім, хітрым і ціхім забойцам, гэтакім „тэрэтыкам” сьмерці, ненавісьнікам людзей.

У фільме на загаду Кубэ расстрэльваюць малых дзетак, сам Кубэ перад расстрэлам раздае дзецям цукеркі, гладзіць па галоўцы, а потым гукаць стрэлы.

Дзеля гістарычнай дакладнасці таксама скажу, што ролю Кубэ там выконваў рускі (такога даволі сярэдняга ўзроўню) акцёр Д. Арлоў (прысланы пасля вайны на Беларусь ствараць тут рускі тэатар). Арлова я добра ведаў, будучы студэнтам Беларускага Дзяржаўнага Тэатральна-Мастацкага інстытута, калі Арлоў загадваў там катэдрай. Мала, відаць, было „прафэсараў”, якія выклікалі ў студэнтаў столькі жаху, антыпатыі і неспрыяльнасці, як гэты Арлоў, — настолькі неспрыяльны ён быў чалавек, і якому савецкі друк сьпяваў дыфірамбы.

У кінафільме, іграючы Кубэ, гэты арыгінал (прозьвішча „Арлоў” — ягоны псеўданім) сыграў дакладна самога сябе. Але з рэчаіснасцю кінаобраз меў мала агульнага.

А рэчаіснасць якраз ставіць штораз болей пытаньняў. Ці памятаеце Вы зьмест канфліктаў Кубэ з ваеннай адміністрацыяй?

А. Шуклейц: — Я буду далей яшчэ гаварыць пра гэта.

У сувязі з тымі свабодамі, якія адчула беларуская інтэлігенцыя пры Кубэ, быў арганізаваны таксама *Саюз Беларускай Моладзі*, які адыграў вялікую ролю.

Тут я хачу зрабіць папраўку таго, што ўсюды друкуецца. Думка пра Саюз Беларускай Моладзі ўзьнікла яшчэ ў 1941-м годзе. І першы Саюз Беларускай Моладзі ў Менску быў арганізаваны *доктарам Надзеяй Абрамавай*, якая потым была кіраўніччай жаночага аддзелу моладзі. Гэта вельмі інтэлігентная асоба, зь веданьнем моваў, з такім шляхецкім паходжаньнем. Яна арганізавала першы Саюз моладзі. Ёсьць яе фатаграфія. Фатаграфію гэту мае спадарыня *Яніна Шабуня-Касанюўская* (яны былі ў добрых дачыньнях). Але пабачыўшы гэты вельмі ж такі дэманстрацыйны беларускі рух, немцы гэтыя арганізацыі зачынілі. Так што арганізацыя моладзі стварылася і потым яе прылучылі да царквы, і там яна ў неразвільтым стане вегетавала.

Тое самае было і ў іншых мейсцах: у Вялейцы, Баранавічах і г.д.

Калі немцаў пабілі на Ёсходзе, яны далі магчымасьць зноў арганізаваць *Саюз Беларускай Моладзі*, дазволілі выхаваць інструктараў і нават дапамаглі ім зрабіць уніформы і надаць ім беларускі характар, пра які бальшавікі там крычаць, што „фашысцкай моладзі”.

Усё гэта адбывалася ішчэ пры Кубэ. Бомбу яму падклалі ў тэатры, дарчы, якраз тады, калі ён выступаў на адкрыцці зьезду *Беларускай Моладзі*. Гэта моладзь „другага выданьня”, ці як скажаць, — гэта ўсё адбылося пры Кубэ.

Уся гэтая дзейнасьць была бачна на Беларусі ўсім. На Беларусі, апрача цывільнай адміністрацыі Кубэ, як я ўжо казаў, яшчэ існавала СС і іхная адміністрацыя. Гэта значыць, СС,

Першая арганізацыя „Саюзу Беларускай Моладзі” ў 1941 г. Першая зьлева ў другім радзе Надзея Абрамава, наспярэдзіне – айцец Уладзімер Фінкоўскі.

вайсковая частка і іхны паліцыйны ворган ці той разведчы орган — паліцыйная СД. Між гэтымі арганізацыямі ўзніклі канфлікты, якія давалі да таго, што з Кубэ сталася — да ягонага фізічнага знішчэння, пра што мы ўжо гутарылі.

У гэтым жа больш-менш часе таксама хацелі фізічна знішчыць альбо паслаць у канцэнтрацыйны лагер і доктара Івана Ермачэнку, бо пад ягонай шпільдай Самапомачы шмат што адбывалася. Таму Ермачэнку, пра якога сягонья не гаворыцца, гісторыя адвэрнула, на маю думку, належна, на што ён заслужыў.

Іван Ермачэнка быў багаты чалавек, ён меў некаторыя матэрыяльныя магчымасці, і таму, напрыклад, адзін з кіраўнікоў СД у Менску быў таксама зняты і высланы. Невядома, ці трапіў ён у канцэнтрацыйны лагер, ці яго проста саслалі.

З. Пазыняк: — Значыць, СД сачыла за беларускай дзейнасцю і мела сваю агентуру?

А. Шукелойць: — Ну пэўна, пэўна. СД — гэта агентура. Але адзін з гэтых палітычных афіцэраў, **Шлегель** — ведамае прозвішча — быў у добрых дачыненнях з **Ермачэнкам** і з **Іваноўскім**. І ён на гэта, што робіцца (на беларускую дзейнасць),

глядзеў скрозь пальцы. А як гэтыя даносы пайшлі ў Бэрлін, дык іх усіх прыбралі: Шлегеля, Ермачэнку, і забілі Кубэ, забілі ксяндза Гадлеўскага, Саковіча, бомбу падлажылі Антону Адамовічу, бомбу падлажылі інжэнеру Комару, старшыні горада, які прышоў на месца Іваноўскага. Гэта ўсё рабіла СС, гэты **фон Годбэрг** — сукін сын, ён да канца нават і не хаваўся.

З. Пазыняк: — Фактычна, Годбэрг і СД арганізавалі вынішчэнне беларускай адміністрацыі. А пасля забойства Кубэ на ягонае месца быў прызначаны Годбэрг.

А. Шукелойць: — Так. (Далей я йшчэ аб гэтым буду гаварыць.) Так што, на маю думку, Годбэрг (генэрал СС) рыхтаваў для сябе дарогу. І таму яны мусілі знішчыць (апрача Кубэ) усіх ягоных супрацоўнікаў, якія гэтую беларускую працу на Беларусі прарабілі: гэта значыць, **Гадлеўскага** (школьніцтва), **Іваноўскага** (адміністрацыя), **Саковіча** (паліцыя). Саковіч з Кушалем пайшлі пратэставаць супраць таго, што немцы паліць вёскі, і Саковіч вельмі востра там выступіў. Гэта была прычына, што яго з Самапомачы патналі. Выслалі

яго ў Ліду разам з *Мараковым* — школьным інспэктарам, і там іх забілі. Як мяркуюць — рукамі палякаў. Але, на маю думку, усе гэтыя забойствы, пачынаючы ад Саковіча, Іваноўскага, ксяндза Гадлеўскага, выгнаньне Ермачэнькі і гэтак далей — гэта ўсё рыхтавала і рабіла СС, і ня выключана, што ў некаторых выпадках — у супрацоўніцтве з савецкімі партызанамі. Мая думка такая. Забойства Кубэ працерабіла дарогу для фон Годбэрга, які ачоліў Цывільную адміністрацыю (Генэральны Камісарыят).

Пасля ўсяго гэтага прышлі зусім новыя людзі. Прышоў і Астроўскі ў гэтым часе. Школьніцтва зусім інакш павярнулі: пачалі гэтых дзяцей лавіць, высыліць у Нямеччыну. Ужо вельмі цяжка было бараніцца нават і ў Баранавічах. *Доктар Смарччок* і ягоны заступнік у медычнай школе *айцец Леў Гарошка* мелі вельмі шмат прыкрасьцяў, а Смарччка ўрэшце рэшт пасадзілі у канцэнтрацыйны лягер у Нямеччыне. Ён адзін з вязьняў канцэнтрацыйных лягераў.

3. Пазыняк: — Ермачэнку выслалі?

А. Шукелойць: — Загадалі выехаць, і ён выехаў у Прагу. Але толькі таму, што ён недзе засыпаў грашмыма. Прычым нават да такога Ермачэнькі, вельмі багатага чалавека (наймагацейшы быў з эміграцыі ў Празе) прышлі, што ён, маўляў, крымінальнымі справамі займаецца, быццам бы харчы недзе прыхоўвае, пасылае ў Прагу. Вось так, каб спэцкаць чалавека. І пад гэтай спэцканай „апініяй” яго пазбыліся.

3. Пазыняк: — Значыць, Цывільную адміністрацыю загарнуў фон Годбэрг і што пачалося?

А. Шукелойць: — Як ён загарнуў адміністрацыю, пачалося тое, што было напачатку. Напрыклад: паклікалі Беларускаю Краёвую Абарону, але яна ўжо ня мела магчымасьці ўсюды мабілізаваць беларускую моладзь. Лідчына, напрыклад, была выключана, фон Годбэрг Лідчыну перадаў палякам, польскай адміністрацыі. (Па-мойму, яшчэ некаторыя раёны каля Лідчыны, магчыма, Шчучынскі раён. Там былі такія, дзе была польская паліцыя і АК.) Становішча ўскладнілася, вымкнула з-пад кантролю.

Напрыклад, згаданае ўжо забойства Саковіча і Маракова, якіх выслалі зь Менску. Бо пісалі: што, маўляў, робіцца ў Лідчыне, трэба нейкі навесці парадок. Там забіваюць людзей з адміністрацыі, цэлы час, бяскарна. Яны паехалі, і там іх абодвух перад касьцёлам забілі (нібыта палякі з АК, але ніхто ня быў злоўлены).

Я нядаўна ішчэ ў гутарцы з *Барысам Разулям* успомніў гэты выпадак Саковіча і Маракова, бо там жа мы цяперака шукалі Саковіча магілу. Ён пахаваны ў Лідзе на праваслаўных могілках. Я нават вельмі прасіў Алесю Сёмуху і тады ішчэ яе мужа Юрку, каб яны туды паехалі. Яны выканалі маю просьбу, але магілы не знайшлі. Там поп вельмі нэгатыўна ставіўся. Затое *Хведар Нюнька* ўжо зь Вільні, паехаўшы другі раз, адшукаў гэтую магілу. Там цяпер жыве жонка Саковіча, выйшла-такі з падполья.

Менск пасля вайны.

(Фота Ж. Браўна, 1947 г.)

Астроўскі і Акінчыц

3. Пазыняк: — Якіх людзей паклікаў Годбэрг у беларускую адміністрацыю?

А. Шукелойц: — З’явіўся *Астроўскі*. *Акінчыц* з’явіўся ў гэтым прыблізна часе і пачаў прывозіць сваіх людзей гэтых, выбраных з нямецкага палону маладых беларускіх афіцэраў. На адпаведных курсах, недзе каля Бэрліну, іх перашкольваў і прысылаў на Беларусь. Прывозіў іх на Беларусь пад назвай „прапагандысты”. Гэта мелі быць прапагандысты. І іх пачалі ўсоўваць усюды ў беларускія адміністрацыйныя ўстановы, ўсюды, дзе можна было.

Тая сітуацыя, якую стварыў беларускі актывіст у час адміністрацыі Кубэ, была ня толькі нацыянальна сьведкая, але і нацыянальна з’арыентаваная на незалежнасьць. Дарэчы, у 1942-м годзе (па-мойму), ці ў 43-м, адбыўся вялікі Зьезд Самапомачы, на якім быў прыняты плян, як мела б выглядаць Беларусь у новай Эўропе. Гэта значыць — наша адміністрацыя, войска, школьніцтва і гэтак далей, і нашае супрацоўніцтва зь немцамі. Усё.

Гэты плян быў апрацаваны і зь ім Ермачэнка, Саковіч (здаецца) пайшлі і ўручылі яго Кубэ. І вось там ужо тады зразумелі, што гэта ёсьць, як карыстаночы з гэтай нямецкай акупцыі і адміністрацыі Кубэ, беларускі актывіст зрабіў сабе пэрспэктыву і куды ён імкнецца. І тады Ермачэнку ўзялі на прыкмету, бо гэта ж пад кіраўніцтвам Ермачэнка было, і Ермачэнка з гэтым прышоў.

3. Пазыняк: — Адным словам, ён зрабіў гэтаксама, як Вы на апошнім мітынгу ў Ашмянах.

А. Шукелойц: — (Сьмяецца.) І ў рэзультате гэтага немцы за галаву ўзяліся: вось яно што. А Ермачэнку ўправілі мазгі і кажуць: мы цэлы час гаворым аб новай Эўропе. Усюды пішуць: новая Эўропа, новая Эўропа. А што ў гэтай „новай Эўропе” мае рабіць Беларусь? Аб гэтым ніхто нічога не гавора. Дык вось ён узяў і сказаў, плян прынёс.

У выніку гэтага ўсяго Ермачэнку пагналі, а *Самапомач*, фактычна, зьліквідавалі. Адабралі ад яе ўсё, яна засталася толькі арганізацыяй такой, як яна была ад самага пачатку, як яе стварыў Тумаш і доктар Антановіч. Гэта ў характары Чырвонага

Крыжа. Яна мусіла толькі мець дапамагуючую функцыю. Зьменены назоў: *Беларуская самапомач*. Назоў зьмянілі, і на старшыню паклікалі былога дэпутата польскага Сойму *Юры Сабалеўскага*. На зьменены назоў ніхто цяпер не зьвяртае ўвагі, нашыя гэтыя „палітычныя дзеячы”, на вялікі жаль. Я ў іх заўсёды пытаю: „Што вы такія слабыя былі зь лёгкай ў сярэдній школе?” Ня ўмеюць думаць.

Неяк мы былі ў гасцях у *Генадзя Бураўкіна*. І там быў, па-мойму, міністар *Краўчанка*, ішчэ нехта з ягоных гэтых быў. Я кажу: „Слухайце, у вас лёгкіка выкладалася ў сярэдніх школах, ці не?” Яны неяк так пераглынуліся.

3. Пазыняк: — У іх выкладалася ідэалёгія. Але гэта розныя людзі.

А. Шукелойц: — Але найдзіўней, што нашыя на эміграцыі — таксама. Ну ён ня ўмее працьптаць. Тут была *Самапомач*, пагналі Ермачэнку, зьнікла школьніцтва, войска, пакінулі за *Самапомачай* толькі дапамагуючую функцыю, — і тут яны ня могуць з’арыентавацца, што адбылося.

А адбылося. Гэта вось цяпер зьявіўся той дакумант. На аснове гэтага дакуманту разгвалі *Самапомач*, а некаторых пастралілі. Зьнішчылі. Гэта за тое, што зап’ягаліся: якая ж роля прыпадзе Беларусі ў новай Эўропе? А мы маем плян, маўляў, наце, плянцы. Выскачылі з канопляў.

Гэта мой погляд. Ён ня ёсьць пацьверджаны нейкімі дакумантамі. Але ён можа быць пацьверджаны дакумантамі, калі людзі добра пашукаюць і прадумаюць добра тыя дакуманты, што знаходзяцца ў архівах. Так, напрыклад, хто пойдзе сьледам за доктарам Юры Туронкам, і пачне капацца ў архівах, то ён гэта ўсё там знойдзе, прадыскутуе і пераканаецца, што на мейсца Кубэ ішло СС з фон Годбэргам, і што гэтыя забойствы ўсе — гэта ёсьць іхняя задумка, іхняя справа, і у многіх выпадках — у супрацоўніцтве з савецкімі партызанамі.

* * *

Цяпер я хацеў бы сказаць аб прыходзе фон Годбэрга і новай адміністрацыі.

На маю думку, тут рэалізаваўся клясычны сцэнар у палітычным жыцці. На мейсца

адміністрацыі, якую ўзначальваў Кубэ, Ермачэнка як старшыня *Сапатамачы*, Іваноўскі і іншыя прыходзіў фон Годбэрг, вяртаўся з Усходу германафіл Астроўскі. Астроўскі, дарэчы, быў у вельмі дрэнных дачыненнях з Кубэ, і калі ён часам прыязджаў на Беларусь з вайскавай акупацыі, то ён стараўся, каб у Генэральным Камісарыяце пра гэта ня ведалі.

3. Пазыняк: — А дзе быў Радаслаў Астроўскі ў той час?

А. Шукелойць: — Ягоная цэнтраля была ў Смаленску. А потым, як саветы занялі Смаленск, дык яны пераехалі сюды. Астроўскі нейкі час, памойму, быў зусім без працы. А ў Смаленску (таксама Бранск, Арол) там адміністрацыю і паліцыю ўстанаўляў Астроўскі. І з дапамогай некалькіх чалавек, асабліва Касмовіча і Вітушкі.

Былі нават гутаркі такія, што калі б немцам удалося заняць Маскву, то Астроўскі быў бы кандыдатам на старшыню горада Масквы. Так гаварвалася тады на Беларусі. І такая думка магла быць зусім рэальнай.

3. Пазыняк: — Хто Астроўскага падтрымліваў з нямецкай ваеннай адміністрацыі, на каго ён там абапіраўся?

А. Шукелойць: — Гэта тыя генэралы, якія тут былі. Я там далёка ня памятаю, але нейкі быў генэрал, які займаўся адміністрацыяй. У час Тумаша, у пачатку, калі немцы прыйшлі ў Менск, ад імя нямецкай арміі быў такі Краатц. Ён прафэсійны вайсковы адміністратар быў. Гэта найвышэйшая фігура. А ў яго ўжо былі розныя людзі, афіцэры, якія супрацоўнічалі з беларускай адміністрацыяй у розных дзялянках. Напрыклад, у дзялянцы асьветы, культуры, прапаганды і г.д. — быў доктар Куртц (пра якога гаварылася).

3. Пазыняк: — Значыць, Астроўскага паклікаў фон Годбэрг са Смаленска ў Менск.

А. Шукелойць: — Го, яго не паклікалі. Яго пагналі са Смаленска, бальшавікі ж прыйшлі. Так што чырвоная армія пагнала гэтых усіх людзей. Адзіная арганізацыя, якая захавала сваю адміністрацыйную адзінку, гэта так званая „смаленская СД”. Яна, як ужо гаварылася, была арганізаваная з прафэсійных НКВД-працаўнікоў. І вельмі была суровая. Яна атрымала сваю кватэру

там, на Ніжнім Рынку, на Ракаўскай вуліцы каля Жоўтай царквы.

3. Пазыняк: — Але дзіўна выглядае, што паліцыйны ворган СС у Смаленску складаўся з расейскіх энкавэдзістаў.

А. Шукелойць: — З расейскіх, у асноўным. Хачя там адзін быў мой знаёмы паляшук з Пінска па прозьвішчу Альферчык.

Ён быццам бы працаваў (мне гаварылі) у польскай разведцы, часта хадзіў праз мяжу, вельмі добра быў ў арыентаваны ў гэтых справах і таму ён адразу аказаўся „на сваім меісцы”.

Я з ім пазнаёміўся ішчэ ў часы адміністрацыі Вэрмахта ў Менску. Неяк у нас склаліся надрэчныя дачыненні праз агульныя знаёмствы, і гэтыя знаёмствы мне потым шмат дапамагалі. Я, дзякуючы Альферчыку, з смаленскай СД (гэта вельмі рэдкія выпадкі былі) выцягнуў двух арыштаваных людзей. Адзін з іх — мой сябра па тэатры *Янка Ліманаўскі*, якога арыштавалі і туды ўсунулі па нейкім даносе. І другі — былы працаўнік Акадэміі Навук *Калечыц*, які працаваў у мяне нейкі час ў музеі ў краязнаўчым адзеле. Абодвух іх, па просьбе (з адной стараны, Іваноўскага і артыстаў тэатру, а з другой — па просьбе сям’і — жонкі і дзяцей) мне ўдалося выцягнуць адтуль са смаленскай СД. А там становішча было жахлівае, горшае, чым у НКВД. Там у падвале людзі сядзелі, а праз вокны, як дым, пара йшла, як праходзілі ля гэнага будынку.

3. Пазыняк: — Гэтаксама, як у 30-я гады ў Менскім НКВД. Сымвал XX-га стагоддзя.

А. Шукелойць: — Дык Альферчык гэты быў афіцэр у ранзе, здаецца, старшага лейтэнанта ці нават можа капітана. Потым на эміграцыі ён пайшоў працаваць да Ўласава і там быў. І паколькі, відаць, чалавек спыртны, то застаўся на эміграцыі. Тут яго таксама шукаюць, усё расшуквалі, дапытваліся. Але ня ведаю, ці знайшлі. Вось такі быў у Смаленску.

3. Пазыняк: — Вернемся да таго, як Астроўскі прыехаў у Менск.

А. Шукелойць: — Так, прыехаў у Менск пасля ўсяго гэтага (забойства Іваноўскага і забойства Кубэ і той бомбы ў тэатры). Дарэчы, на ўрачыстай цывільнай паніхідзе (пасля ўзрыву ў

тэатры) выступаў Кубэ і перакладчыкам быў Іваноўскі. Там, між іншым, на нямецкай мове Іваноўскі ляпнуў памылку, а потым сваю баралду толькі пагладзіў, і пайшло далей. Я ня памятаю, як гаварыў Кубэ, але Іваноўскі пераклаў, што „вітаю вас, дарагія беларусы і гэтыя ахвяры”. На зале так неж людзі парухаліся. Потым абодвух іх знішчылі і прышоў Астроўскі.

Першы вялікі мітынг ягоны быў на пляцы Волі ў канцы 1943 года. Ён заняў пасаду, я думаю, нейкага прадстаўніка пры фон Годбэргу. Фон Годбэрг ініцыяваў Раду БЦР (Беларускую Цэнтральную Раду). Ёсць дакумант, ён шмаг у якіх кніжках цытуецца, што „вось я паклікаю такую інстытуцыю, і на чале яе — Астроўскі”. Гэта была намінацыя Астроўскага фон Годбэргам.

А далей ужо йшла справа арганізацыйная сваёй дарогай. Астроўскі арганізатар надзвычайны, вельмі добры, з вялікай практыкай. Ён жа працаваў у час Першай Сусветнай вайны і потым у розных гэтых „паходах”. Астроўскі быў у Грамадзе адной з галоўных фігураў. Потым — дырэктар гімназіі. Так што Астроўскі быў менаваны фон Годбэргам. Ён пачаў сваю арганізацыйную працу з таго, што стаў рыхтаваць Раду. Заступнікам паклікаў *Мікалу Шкялёнка*. Гэта малады адвакат, вельмі энэргічны, пасыля Віленскага ўнівэрсітэту спецыяльна займаўся яшчэ гісторыяй. У яго вельмі прыгожыя артыкулы на гэтую тэму ёсць. Чалавек ксяндза Гадлеўскага. Другая асоба ў Беларускам Фронце (калі разбілася Беларуска Хрысьціянская Дэмакратыя ў Вільні на Беларускае Нацыянальнае Аб’яднаньне і Беларускі Народны Фронт). Апрача таго ён вельмі актыўны чалавек быў у нас, у Беларускай Незалежнай Партыі. Значыць Шкялёнак стаў разам з Астроўскім.

Тады туды прыйшоў *Юры Сабалеўскі*, былы дэпутат Сэйму, перакананы антыбальшавік, як і Астроўскі. Хаця ён з Грамады, і нават расказваюць пра яго, што тады, калі Тарашкевіч пераязджаў ужо савецкую мяжу, дык яшчэ да яго пайшоў Сабалеўскі і казаў: „Слухай, што ты робіш, куды ты едзеш!” Адмаўляў яго. Але ўжо ў Тарашкевіча машына настроена была ў Савецкі саюз, і так ён паехаў на сваю пагібель.

Я з Сабалеўскім быў у добрых дачыненнях, праўда, не ў такіх блізкіх. Ён быў вельмі духова моцнай фігурай. Моцная постаць. Па-мойму, ён нават татарскага паходжання, хаця праваслаўны.

3. Пазыняк: — Годбэрг і Астроўскі пачалі падбіраць сваіх людзей. Ці маглі б Вы расказаць пра Акінчыца?

А. Шукелойць: — Тое, што расказвалі мас сябры па эсэраўшчыне, Фабіян Акінчыц быў эсэрам, але расейскім эсэрам. У іх з намі былі

Ул. Казлоўскі

моцныя канфлікты, асабліва ў час Першай Сусветнай вайны. І ён да нашых ніколі не далучыўся, не далучыўся і да Грамады (БСГ).

Затое ў час незалежнай Польшчы ў заходняй Беларусі ён увайшоў у Грамаду (у Сялянска-Работніцкую). Як юрыст, адвакат, ён быў юрысконсультам Грамады. Гэта ягоны ход ад расейскай эсэраўшчыны налева.

Акінчыцы, гэта, здасца, ёсць недзе фальварак.

Словам, ён шляхецкага паходжання і каталіцкай веры быў. Хаця тое, што я ўжо бачыў, — гэта ня веруючы.

Калі адбываўся суд над Грамадой, група лідараў Грамады (Антон Луцкевіч, Астроўскі, Акінчыц і гэтак далей) пагадзіліся супрацоўнічаць з польскім урадам (перайсці на супрацоўніцтва). Таму ў выніку гэтага працэсу розныя людзі атрымалі па некалькі гадоў турмы (Тарашкевіч, Рак-Міхайлоўскі і гэтак далей), а яны былі звольнены ад турмы. І тады Акінчыц пачаў выдаваць пра-польскую газету. Падабраў яшчэ людзей. Здаецца, Казлоўскі тады да яго належыў. Гэная беларуская пра-польская газета нядоўга існавала, як заўсёды гэтыя газеты, што выходзяць за куплення грошы, маюць кароткі век. Так і ў яго яна згінула.

А тут пачаў расыці ў Нямеччыне нацыяналізацыя і Гітлер. Відаць „зыхнаўшыся” з нямецкай разведкай, Акінчыц пачаў арганізоўваць адпаведную партыю. І стварыў Беларускаю Нацыянал-Сацыялістычную Партыю. Казлоўскі як рэдактар пачаў выдаваць газету, да-мойму, „Новы шлях”. Гэта была ягоная акцыя ў заходняй Беларусі.

Перад самай вайной (перад балышавіцкай акупацыяй) Акінчыц, ужо, відаць, як ведамы чалавек, перакінуўся ў Нямеччыну.

У пачатку нямецкай акупацыі яго тут не было. Але быў *Казлоўскі*. Магчыма, ужо трымаўся ў кантакце. І пачала гэта партыя зноў арганізоўвацца. Знайшлася маса людзей, сярод іх — некаторыя выдатныя дзеячы. Напрыклад, *Булгак*, што потым быў дырэктарам тэатру. Наш *Гуцька (Дудзіцкі)* прымкнуў, *Скарыччыкаў* і яшчэ пару чалавек, але такіх, слаба думаючых людзей. Словам, партыя вырасла. Думалі, што яна пры немцах будзе жыць. Але тым часам немцы сказалі, што нацыяналізацыя — гэта, маўляў, ёсьць „наша” нямецкае адкрыццё і „мы” ім ня з кім ня дзелімся. Таму гэтыя людзі так і засталіся „на бабах”. Але да нас ужо ў Беларускаю Незалежніцкую Партыю не ўступалі, былі асобна.

З такіх надзвычайных вестак у Менску можна ўспоміць, як забілі рэдактара „Менскай газеты” Казлоўскага (відаць, партызаны, бо ён такі даволі наўны чалавек быў). Зноў жа, забойца Казлоўскага быў ва ўніформе 13-га Беларускага батальёну. 13-ы батальён меў форму СС, толькі

што беларускія знакі — пяціліцы — чырвоныя (у СС чорныя былі). Словам, тут таксама загадка.

Забойства Казлоўскага. Ксёндз Ігнацівіч, як заўсёды, „вырваў” адразу зь Менску, зайшоў да мяне, кажа: „Слухай, няхай яны мяне не шукаюць, я яго хаваць ня маю ніякіх падстаў, гэта чалавек ня веруючы і як такі ў сваёй пісаніне часта выступаў супраць каталіцкага касцёлу”.

Яго хавалі цывільнымі спосабам, вельмі сціпла. Рэдакцыя газеты дастала дзеве грузавыя машыны. Мы на іх умясціліся, і труна. Завезлі на каталіцкія Кальварыйскія могілкі, занеслі ў касцёл. Булгак на сваёй дудцы, узлезшы на хоры, выканаў некалькі сумных мэлэдыяў. (Булгак сварыўся вечна з артыстамі, і тыя зрабілі данос, што ён паляк і „на заканчэнне многіх тэатральных пастановак потым грае на сваёй дудцы польскі гімн.) А ён кажа, што гэта ня польскі гімн, а славянскі, мы „славяне”. Гэта цікавая гісторыя.

Гэты Шлегель у СД, да якога яны зрабілі данос, такі быў вясёлы чалавек, меў прэтэнзію, што ён на музыцы знаецца, на мастацтве. Дык ён склікаў камісію спецыяльную і паклікалі Булгака, каб ён адыграў гэтыя мэлэдыі. Сярод гэтай камісіі былі нашыя выдатныя знатакі музыкі: *Зубковіч*, *Шчалюў*. Адыгрываў першую, а тады другую, і Шлегель сказаў, што няпраўда, гэта ня тое самае ён іграе, што яму акцёры закідаюць. Бо, як вы ведаеце, на адным зьездзе „славянскіх” гэтых прадстаўніцтваў (магчыма, што ў Празе, там і беларусы прымалі ўдзел) была вынесена пастанова, што ўсе гімны славянскіх народаў маюць быць на адным лаят-матыве. Адзін лаят-матыў. Мэлэдыя польская („Ешчэ Польшка не згінэла”), украінская („Йшчэ нэ вмерла Ёўкраіна”) і беларуская („Не пагаснуць зоркі ў небе”) — гэта нібыта ёсьць вынік той пастанова.

Дарэчы, гэты Булгак, дырэктар Беларускага тэатра, быў родным братам *Яна Булгака*, знакамітага фатографа. Яны абодва беларусы, іх абодвух прыцягнуў да працы, па-мойму, Іваноўскі.

3. Пазыяк: — Дык што, Ян Булгак ў час нямецкай акупацыі таксама працаваў у беларускай адміністрацыі?

А. Шукелойць: — Так, ён супрацоўнічаў там недзе ў адміністрацыі ці ў войску, але, так, так. А брат ягоны быў дырэктарам тэатру.

З. Пазыняк: — Надзвычайна. Я некалькі гадоў (яшчэ ў 1970-х) працаваў над манаграфіяй пра Яна Булгака, сабраў матэрыял, перазняў сотні ягоных фатаграфіяў у архівах і часопісах, а пра гэты факт нічога ня ведаў. У Варшаве я адшукаў магілу Яна Булгака на Паванзкоўскіх могілках. На помніку напісана, што называецца, бяз ценю сумнення: „*Нэстор фотограф і польскі*”. А ён за часы немцаў нават у адміністрацыі працаваў беларускай. Тады гэта быў сур’ёзны выбар.

(Фота З. Пазыняка)

Магіла Яна Булгака на Паванзкоўскіх могілках у Варшаве, 2002 г.

А. Шукелойць: — Гэта вялікі беларускі фатограф, так. Мноства ягоных фатаграфіяў мае цяпер доктар *Вітаўт Кімель*, бо, па-мойму, Тумаш з ім быў у вельмі блізкіх дачыненнях, Тумаш і Абрамчык купілі ад Булгака шмат фатаграфіяў, цэлы альбом. Гэта ўласнасьць цяпер Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва.

З. Пазыняк: — Вельмі цікава. Але вернемся да Акінчыца.

А. Шукелойць: — Дык вось гэтага Казлоўскага пахавалі цывільным спосабам. Булгак (дырэктар) як сябра гэтай партыі адыграў некалькі мэдэдыяў, а потым яны над магілай ягонай паднялі рукі ў арыўскім разьвітаньні. Галоўную прамову гаварыў тады ці ні заступнік Гупька (Дудзіцкі), які потым тут працаваў у нас на эміграцыі ў радыё і недзе зьнік.

Акінчыц яшчэ за часоў Вэрмахту прыехаў некаж адведць Менск і Беларусь. Магчыма, што ў Менску ўжо была і цывільная адміністрацыя. Бо прыблізна ў гэтым самым часе прыехаў адведць Менск і коэндз Гадлеўскі. Саковіч (як старшыня менскай паліцыі ну і адзін з лідэраў Менскага актыву) зрабіў такі банкет-прыняцьце, у гонар ксяндза Гадлеўскага. Па гэтай лініі ёсьць нейкія сувязі Гадлеўскага з *Незалежніцкай Партыяй*, паколькі ягоны заступнік, ягоны чалавек — Шкялёнак — быў ва Ўправе. Гэтыя людзі Гадлеўскага вельмі высокая цанілі.

Аднойчы Акінчыц пазнаў мяне, бо памятаў яшчэ з часоў Студэнцкага Саюзу, калі ён выступаў там з сваім братам аб нацыянал-сацыялізме, а я выступаў супраць яго. Хацеў застрэліць мяне ў час банкету, ужо цягнуў пісталет. Там людзі выпіўшыя кругом групамі такімі гаварылі, а я там недзе стаяў. Але Саковіч на ўсё меў вока. Ён адразу яго за каршэль схаліў. Ня памятаю, ці ня выкінуў яго наагул. Бо ён прышоў зь нейкім немцам такім, старым мігрантам, што гаварыў парасейску. Дык Саковіч каза: „Вось жа гніль гэтая зьбіраецца, дзе б ты што ні хацеў зрабіць салднага.”

А потым Акінчыца забілі. Што ён рабіў за немцамі? Акінчыц быў чыноўнікам нямецкага міністэрства (ня ведаю толькі, якое гэта міністэрства было, ці Замежных справаў, ці Прапаганды). І ён пераканаў немцаў, што найлепш было мець сваіх людзей на Ўсходзе, на занятых ўсходніх тэрыторыях, і што гэтых людзей трэба шукаць сярод беларускіх палонных у нямецкай арміі, перашкольваць іх і туды слаць, як „нам” адданных людзей, нават удзячных за тое,

што мы іх выцягнулі з палону, дзе ім пагражала смерць, і паставілі на працу.

З. Пазыняк: — Значыць, Акінчыц, практычна, быў нямецкім агентам? Нават не агентам, а супрацоўнікам.

А. Шукелойц: — Ня толькі быў, што быў, то так. І вось ён пачаў выводзіць з палону гэтых маладых афіцэраў, прашколіваць іх, надаў ім форму, што гэта ёсьць прапагандысты (так што гэта, відаць, было па лініі Міністэрства прапаганды, па лініі Гэбэляса, думаю, альбо нават і паліцыйнага міністэрства). Ён іх слаў на Беларусь, і там іх расаджваў усюды: у Генэральны Камісарыят, у Самапомач, у Баранавічы, Вялейку і гэтак далей. Усюды немцы ведалі, што робіцца ў беларусаў. Ужо мелі свайго чалавека.

З. Пазыняк: — Адным словам, выходзіць, што Акінчыц ствараў нямецкую агентуру ў беларускіх арганізацыях, засылаючы ў іх завербаваных беларусаў?

А. Шукелойц: — Менавіта. Ствараў нямецкую агентуру на Беларусі зь беларусаў (бо там нямецкая ж агентура была, напэўна, Абовэра). Апрача гэтага ён злучаў іх у беларускія арганізацыі (свайх агентаў, значыць).

З. Пазыняк: — Ну, так, тыповая справа. Докладна, як цяпер КГБ робіць пры Лукашэнку. Панастваралі „хартыяў” і „зуброў”, і ўсялікіх „легіёнаў”.

А. Шукелойц: — Але. Гэта ведамая справа.

Тады аднаўляюся *Саюз Беларускай Моладзі*, які, як я ўжо казаў, арганізавала *Надзея Абрамава* (інтэлігентная асоба, з вышэйшай асьветай). Але ня ёй далі галоўнае кіраўніцтва моладзі (калі ўжо арганізавалі), а далі *Ганьку*. А *Ганько* — гэта такі студэнт быў з Маладэчаншчыны. Ён паступіў на ўнівэрсітэт на медыцыну і атрымаў стыпэндыю ад горада Маладэчна, ці нейкай гміны. Ну і, зразумела, чалавек такі ў Беларускі Студэнцкі Саюз ужо не пайшоў. Гэта з тых людзей, якіх Акінчыц арганізаваў.

Іншая справа, што пасля гэтага ўсяго многія зь іх засталіся добрымі дзеячамі на эміграцыі ў беларускіх нашых арганізацыях. А старшыня моладзі Ганько — гэта родны брат таго Міколы

Ганько, што быў старшынёй Канадзкай арганізацыі беларусаў. Яны, гэтыя людзі, потым, так бы мовячы, сталі на правільную беларускую палітычную дарогу. Гэта зноў, асобная тэма, якую варта было б асэнсаваць.

Цэлая група гэтых людзей прыйшла ў рух. У палітычных рухах заўсёды ёсьць, па-першае, лідар. І ёсьць людзі, якія з гэтым лідэрам — адданая група. І потым прыходзяць звычайныя людзі. Такія, што з розных меркаваньняў. Адныя, што хочуч працу мець у сваёй прафэсіі, іншыя — што ім імпане. Раптам, яны заўважылі: „Го, бачыце, як прыгожа выглядае гэтая беларуская мова, беларуская песня, а я аб гэтым ня ведаў”. З гэтага ўсяго творыцца тады вобраз адміністрацыі, якая кіруе такім рухам.

З. Пазыняк: — Гэтыя людзі, што заслаў Акінчыц, якую яны шкоду рабілі, ці зафіксаваная іхная шкодная праца?

А. Шукелойц: — Ці ёсьць яна зафіксаваная, мне цяжка сказаць, бо я ня быў непасрэдна ў адміністрацыі. Мая адміністрацыйная функцыя была вельмі сваеасаблівая: музэй, краязнаўства, ахова помнікаў і гэтак далей. Тут не палітычны кірунак. І таму я з гэтым не знаёмы. Але з таго, што я ведаю па лініі Беларускай Незалежнаскай Партыі, — гэта быў вельмі шкодны элемент. Вельмі шкодны.

З. Пазыняк: — Як адбылося забойства Акінчыца? Хто забіў?

А. Шукелойц: — Ёсьць таксама шмат пісаніны на гэтую тэму, і шмат непраўдзівяга. Адзін з стальных працаўнікоў рэдакцыі „*Менскай Газэты*” (гэта *Алесь Матусевіч*) з сям’ёй пайшоў у партызаны ў нейкім часе. Тады ён у тых партызанах мусіў жа відаць нечым паказаць сябе. І даручылі яму забойства гэтага Акінчыца. І ня ён забіваў яго, ня ён страляў (як часам пішуць цяпер), але ён арганізаваў забойства: знайшоў там, сярод гэтай партызанскай швалі адпаведных людзей, якія прыехаўшы, забілі Акінчыца.

З. Пазыняк: — Значыць, можна меркаваць, што гэтыя людзі (якія арганізоўвалі забойства Акінчыца) мелі патрыятычныя перакананьні?

А. Шукелойц: — Можна. Ведамы чалавек зь

ведмай бібліятэкай, ягоная дачка цяпер працуе ў „Ніве”.

3. Пазыняк: — Можна меркаваць, што гэтыя людзі ўсвядамлялі шкоду, якую Акінчыц нёс Беларускаму руху?

А. Шукелойць: — Ага, так. І што тут ёсьць рука беларускага падполья.

Але я не дакончыў адной рэчы, што да думанья я хацеў вам даць. Забойства Казлоўскага. Я гаварыў, што гэта быў жаўнер, у форме 13-га Беларускага батальёну. Калі ён прышоў у рэдакцыю, зьявінулі ўвагу, што ў яго мундзір неж караткаватыя мае рукавы, што гэта не ягоны і што ён тут на калідоры робя. Тады Арсеньева (працаўніца рэдакцыі) зьявінулася да рэдактара Казлоўскага, каб ён выйшаў і даведаўся, што гэта за чалавек і чаго ён тут хоча. Казлоўскі выйшаў, а той пачаў у яго страляць. Многія з рэдакцыі пагналіся за ім. І адзін з працаўнікоў рэдакцыі (ня ведаю, ці прозьвішча гэтае патрэбнае, блізі мой сябра ішчэ з гімназіі) яго злавіў у тлуме, як ён уцякаў, і там жа падскочыла, па-мойму, нямецкая паліцыя, яго забралі — і следз ягоны прастыў.

Затое (падобнае, як з Адамовічам) гэтаму чалавеку, які яго злавіў, немцамі было сказана, каб ён неадкладна пакінуў Менск. І ён таксама на другі ці трэці дзень выехаў у Бэрлін да Адамовіча.

3. Пазыняк: — Тая самая лёгкая, што і ў выпадку з Адамовічам? Выганялі беларускія адраджэнскія кадры, „чысьцілі” арганізацыі. Так?

А. Шукелойць: — Падобная лёгкіка. Так што думачь можна розна. Аб гэтым мала наагул гаворыцца, і мала хто пра тое ведае ўжо сягонья. Але ёсьць над чым задумацца.

Зноў жа, я ня быў на паховінах Акінчыца, ня ведаю, як усё выглядала. Яго пахавалі на васенных могілках, каля Даўгабродзкай вуліцы. Крыжа там не было ніякага, але існавала жалезным такім плошчам абведзеная магіла.

3. Пазыняк: — Вяртаемся яшчэ раз да апазданьня пра Астроўскага.

А. Шукелойць: — Астроўскі, як я ўжо гаварыў, прызначаны генэралам фон Годбэргам, распачаў сваю дзейнасць. Стаў прызначаць людзей на розныя становішчы. Ён пачаў арганізоўваць урад

БЦР, паклікаў міністраў зь ведамых тады дзеячоў, якія там былі. На асьвету (на школьны аддзел) пасыла забойства Гадлеўскага быў пакліканы такі *доктар Скурат*, філёляг французкай філялёгіі, памёр у Канадзе. Аддзел культуры — *Аўген Калубовіч*. (Я належыў да аддзелу кразянаўства ў

*Рэдакцыя „Менскай (Беларускай) газеты”, 1943 г.
У першым радзе зьлева направа: Ул. Казлоўскі,
Наталля Арсеньева, Алясь Сінкевіч; другі рад:
Уладзімер Кушал (сын Ф. Кушалея), Антон
Адамовіч, Мікола Караленка.*

гэтым аддзеле ў Міністэрстве культуры.) Тады быў вайсковы аддзел — *Кушал*. Гаспадарчы аддзел — *Сьмон Кандыбовіч*. Была *Самапомач* (зьмененая ўжо) з Сабалеўскім. Былога дэпутата Сэйму Сабалеўскага Астроўскі паклікаў на свайго заступніка.

3. Пазыняк: — Словам, „Годбэргфэрэндэрнунг”. Зьмена кадраў. Дзіўлюся толькі, што ў расейска-нямецкіх мэтадах на Беларусі нічога не мяняецца. Як некалі, так і цяпер. Годбэргі і акінчыцы. Толькі цяпер у ролі Акінчыца — Ганс Вік.

А. Шукелойць: — Гэта клясычная палітычная форма, калі зьнішчана адна група людзей, якая працавала з Кубэ. Зьнішчаны Кубэ і тая група людзей, і на іхнае мейсца прыйшлі фон Годбэргі і ім пакліканьня асобы.

3. Пазыняк: — Тыя людзі не былі ў падпарадкаваньні і пад уплывам Годбэрга, а гэта ўжо былі ягоныя стаўленьнікі.

А. Шукелойць: — Розьніца тут у палітычнай нямецкай арыентацыі. На мейсца „Цывільфэрвальтунг (Цывільнай адміністрацыі)

прышло СС. Калі я быў яшчэ дырэктарам музэю, часта бываў у Генэральным Камісарыяце. Гэта ў доме на пляцы Волі. Ён застаўся, гэны дом, і цяпер.

Адміністрацыя Астроўскага і нямецкая адміністрацыя з генэралам СС фон Годбэргам сваім галоўным офісам мелі будынак недабудаваны, які цяпер дабудавалі – гэты, што рыхтаваўся на ЦК кампартыі. У ім цяпер, здаецца, адміністрацыя Лукашэнкі.

3. Пазьняк: — Ён сам там сядзіць.

А. Шуклейц: — Будынак ахоўвала СС. Быў аддзел з нейкай татарскай групай, тых, што на сваіх эсэсаўскіх мундзірах мелі шчыты з паўмесяцам і зоркай.

Магчыма, што гэта былі калмыкі, зарганізаваныя з тых, што трапілі ў нямецкі палон, ці можа нават з тых, занятых тэрыторыяў. Так што ўжо ўваход туды быў вельмі складаны. Я там ужо быў потым толькі два разы, здаецца.

У гэтым часе, пасля забойства Казлоўскага, на супрацоўнікаў напаў страх, і рэдакцыю „*Менская Газета*” перанеслі ў Генэральны Камісарыят. І тады фармальным рэдактарам было нейкае прозьвішча чалавека, якога ніхто ня ведаў. А ўжо працавалі і рэдагавалі працаўнікі рэдакцыі.

Пара слоў пра форму працы Астроўскага. Ён рыхтаваўся, на належным узроўні веў адміністрацыю. Ягонныя прамовы, якія ён меў сказаць, рыхтавала некалькі людзей. Гэта значыць, заўсёды зьвярталіся да розных аддзелаў, у тым ліку, да мяне, значыць што робіцца ў аддзеле краязнаўства, каб напісаць кароткі адзін сказ ці абзац, зь якога нехта (можа нават адвакат Шкялёнак, ці скарэй Калубовіч) арганізавалі яму цэлую прамову. І таму ягонныя прамовы былі на прафэсійна высокім узроўні, без вады. Было ўсё пастаўлена на сваім мейсцы.

У чым розніца адміністрацыі пры Кубэ і пры Годбэргу? Дарэчы, раней я чуўся зусім самастойна, свабодна ў музэі. Усе казалі „дырэктар” — і ўсё.

Тут я ўжо быў падпарадкаваны аддзелу культуры, значыць Міністэрству культуры. Мяне мелі права недзе паслаць у школу зрабіць праграму і г.д. Мелі права мяне паклікаць, куды хочучь.

БЦР

А. Шуклейц: — У 1944 годзе меў адбыцца Другі Кангрэс БЦР (Беларускай Цэнтральнай Рады). Каб ён адбыўся, трэба было правесці выбар дэлегатаў.

Арганізацыя Кангрэсу была даручана **Яхіму Кінею** (гэта такі малады навуковец, хімік, які працаваў пры ўнівэрсітэце ў 1930-я гады і ў 1930-я гады як нацдэм быў арыштаваны і сасланы). Ён адбыў ссылку ў Сібіры, яму далі магчымасьць вызваліцца, але ня меў права вярнуцца на Беларусь і жыць у вялікіх гарадах. І ён жыў у Расеі недалёка ад Арла. Немцы занялі гэтую тэрыторыю, і Кіпель вярнуўся на Беларусь, з жонкай і сынам Вітаўтам.

Кіпель узяўся за арганізацыю Кангрэсу. Ня ведаю, хто там даў яму маю характарыстыку, але аднаго разу ён выклікае мяне і кажа, што патрэбны чалавек паехаць на Палесся, і тут ён мае весткі, што гэта найбольш падыходзіць для мяне.

Трэба было ехаць у Ганцавічы. А там, у Ганцавічах, ўжо пярвей прасілі, каб нехта прыехаў. Я згадзіўся. Далі мне ахову, між іншым: трох хлопцаў з 13-га батальёна.

Мне даручана было забясьпечыць з гэтай акругі 25 дэлегатаў.

Я прыехаў туды і адразу пайшоў адвечаць таго немца, што быў там галоўнай фігурай. Цікавы даволі чалавек, беларусаў добра ведаў. Ён быў сакратаром нямецкага кружка. Ён мяне лавішчаваў з прыездам, што вось малады чалавек, у цывільным касцюме, першы раз заехаў у Ганцавічы зь Менску. Бо толькі быў там перад гэтым Кушалёў, які візьгатаваў вайсковыя аддзелы і, кажа, у браніраванай машыне ехаў з Слуцка.

Я там затрымаўся ў **Сокал-Кутылоўскага**. Пра Сокал-Кутылоўскага я шмат чуў перад гэтым. Гэта вайсковы кіраўнік Слуцкага паўстаньня ў нейкім часе. У Ганцавічах мы з ім праводзілі выбары дэлегатаў.

Прынцып выбараў. Кажуць, што быццам бы дэлегатаў прызначыў нехта. Няпраўда. Ня ведаю, як у іншых выпадках, але ў маім выпадку, у Ганцавічах, быў выбар. Выбары па прафэсійным характары. Настаўнікі выбралі сваіх людзей,

Саюз Моладзі выбраў, вайскавікі выбралі, работнікі чыгункі. Яны выбралі аднаго ўкраінца, дык мне шэф немец казаў, што ён мае спущаны загад, што маюць быць толькі беларусы, і ня могуць быць іншай нацыянальнасці. Але я бараніў таго ўкраінца і казаў, што ягоныя два сыны загінулі на чыгунцы, і ён сам быў чыгуначнік. Але потым немцы яго, здаецца, усё ж-такі не пусцілі.

Я зрабіў гэтыя выбары разам з Сокал-Кутлюоўскім і прыхаў ў Менск незадоўга перад Кангрэсам, так што мне заставалася толькі адпачываць.

Яўхіму Кіпелю гэта ўсё вельмі спадабалася, і ён хацеў яшчэ мне даручыць нейкую прамову на Кангрэсе. Але я ўжо адмовіўся, кажу: „Слухайце, дзядзька, я ўжо і так змучаны гэтай паездкай, паехаў туды, дзе ніхто ня едзе, у Палесье”.

Рыхтаваўся Кангрэс. Па лініі Незалежнаскай Партыі я даведаўся, што Кангрэс мае быць падарваны намі, каб мы аб гэтым ведалі, тыя, што будуць на Кангрэсе і каб былі ўсе падрыхтаваныя. Таму я ўжо далёка ня ўлазіў. Мне нейкую функцыю далі, бочную. Родзья ўваходзіў у гэты ўрад Астроўскага як міністар нейкі там ад моладзі, ня памятаю чаго. Потым Родзья сказаў, што, на жаль, мы нічога зробіць ня можам, таму што заграз у дарозе батальён Рагулі, які меў адыграць самую галоўную ролю. Батальён быў часткова конны, а цягнік на свой час не прышоў. І таму правесці апэрацыю было немагчыма. А думалі Кангрэс цэлы захапіць і разатакаць, бо гэты Кангрэс быццам бы меў быць усанкцыянаваннем нямецкай палітыкі ў Беларусі.

3. Пазыняк: — Як кажуць, ёсць Бог на небе. Во нарабілі б „дзялоў”.

А. Шукелойць: — (*сьмяецца*) Але ў выніку гэтага ўсяго Кангрэс прыняў за аснову *Акт 25 Сакавіка 1918 году*, абвешчаныя незалежнасці Беларусі. Гэта пацверджана ў пратаколе. Пратакол напісаў Леанід Галяк. Ягоны пратакол ёсць найважнейшы. Бо ёсць некалькі варыянтаў пратаколаў. Я ўважаю, што самы салідны варыянт — гэта пратакол Галяка, які быў сакратаром Кангрэсу.

3. Пазыняк: — Прыняцьце за аснову Акту 25 Сакавіка — ці гэта пад уздзеяннем Родзькі здарылася?

А. Шукелойць: — Я думаю, я думаю. Так. Ня ведаю, ці было яно ў праграме. Бо там ёсць калізія: з аднаго боку, гаворыцца, што Беларуска Цэнтральная Рада пад старшынствам Астроўскага ёсць галоўным прадстаўніцтвам беларускага народу. А з другога боку — Рада БНР, пацверджаецца Акт 25 Сакавіка. Тым часам стваралася ўражанне, што Акт 25 Сакавіка нібы працягвае прэзыдэнт Астроўскі.

3. Пазыняк: — На першы павярхоўны погляд выглядае, што немцы тады рабілі тое самае, што цяпер рускі КГБ і АБСЭ зь немцам Гансам Вікам на чале зрабілі на Беларусі. Яны раскалолі Беларускі незалежніцкі рух.

А. Шукелойць: — Фармальна так, але пытаньне больш складанае. На гэту тэму можна было б троха інакш гаварыць.

Рада БНР была прадстаўлена *Прэзыдэнтам Захаркам* на эміграцыі, у Празе. Да яго немцы зьвярталіся, каб ён узначаліў беларускі рух пад нямецкім кіраўніцтвам. І ён адмовіўся. Гэта ведама.

Сталася такая сітуацыя, што на эміграцыі ўсё ж-такі існавала Рада БНР (ці стрыжань Рады БНР) — гэта Захарка. Але немцам патрэбна была адміністрацыя на Беларусі. І вось гэту адміністрацыйную форму выконваў Астроўскі. Ён арганізаваў адміністрацыю зь немцамі. Спачатку — у Менску, пасля паехаў разам зь нямецкім начальствам Вэрмахта на Ўсход і там арганізаваў адміністрацыю.

Усю адміністрацыю пачынаў арганізоўваць менавіта ён. І ў гэтым пытаньні істотна тое, што ўсё ж такі Астроўскі выканаў да пэўнай меры пазытыўную ролю, арганізуючы беларускую адміністрацыю зь немцамі. На гэта ніхто не хацеў ісьці. Яшчэ ў 1939-м ці 1940-м годзе, калі немцы шукалі кандыдатаў на адміністрацыю, яны хадзілі апытваць беларускіх дзеячоў, маўляў, хто вы думаеце тут найважнейшы ёсць, хто мог бы ўзначаліць Беларускі рух і гэтак далей. Ну, кажуць, Гадлеўскі — фігура! Гэта ж германфіл ад народжанья. Кайзэру Вільгельму калісь

зрэдагаваў прывітаньне, і гэтак далей. Немцы слухаюць, запісваюць.

Акінчыц, кажучь, сукін сын, бо ён працаваў з расейцамі, зь беларусамі тады не хацеў працаваць. Пасьля працаваў з палякамі і, кажучь, гэта чалавек прадажны.

Немцы бяруць пад увагу. Астроўскі, вось таксама чалавек, які працаваў і там, і сям, і з

3. Пазыняк: — Адміністрацыя была патрэбная, але не дзеля немцаў, а дзеля беларускай справы, дзеля незалежнай будучыні краіны.

А. Шукелойць: — Але. Інакш была б чужая адміністрацыя. З адной стараны, у заходняй Беларусі — польская, дзе яна й была, а з другога боку — расейская. Таму мусіла быць палітычнае супрацоўніцтва зь немцамі дзеля незалежнай беларускай мэты.

3. Пазыняк: — Тут няма сумнення. Толькі хто гэта павінен быў рабіць? Я хачу зазначыць, што супрацоўніцтва — гэта была асобная палітыка Астроўскага і БЦР. БНР тут увогуле ні пры чым.

А. Шукелойць: — Безумоўна. Але пры гэтай нагодзе я хачу йшчэ сказаць аб адным клясычным палітычным ходзе, як робіцца, і як у нас гэта зрабіў *Прэзыдэнт Рады БНР Мікола Абрамчык*.

Рада БНР не магла супрацоўнічаць зь нямецкай адміністрацыяй гітлераўскага тыпу. (Праўда, калі б гэта была дэмакратычная Нямецчына, то магчыма, што й магла б.)

Цяпер — іншая справа. Падобны выпадак быў у час „халоднай вайны”. Старшынёй Рады БНР быў Абрамчык. Амэрыканцы ціснучь: радыё, інстытут атрымае і гэтак далей. Трэба толькі перайсьці на пазыцыі так званана „непрадрашэнства”. Гэта значыць, што мы цяпер не разьбіраемся, што будзе пасьля таго, як мы павалім бальшавікоў. Трэба разам з расейцамі перамагчы бальшавікоў. Сягоньня, маўляў, трэба супрацоўнічаць з расейцамі, а потым, паваліўшы, разьбяромся.

3. Пазыняк: — Вельмі заганная пазыцыя, інфантаільная і памылковая. І прарасейская, дарэчы.

А. Шукелойць: — Заганная, так. Што робя Абрамчык? З групы студэнтаў-лювэнцаў стварае арганізацыю (ня памятаю, як яна называлася.) Узначаліў яе адзін хлопцэ з Баранавічаў, хімік, з Лювэну. (Ён недзе ў Канадзе, магчыма, яшчэ жыве.) Такі *Жыдко*. Арганізацыя мела свой назоў,

Мандат на Кангрэс БЦР

палякамі, і з разьведкамі, і г.д. Урэшце рэшт выбіраюць — каго? Астроўскага і Акінчыца, а ксяндза Гадлеўскага (найбольшага германафіла) — забілі. Вось такі „парадак”.

3. Пазыняк: — Тыпова акупанцкая псіхалёгія. Немцы баяліся моцнай беларускай асобы, якая магла б аб’яднаць нацыю. Ём патрэбныя былі марыянэткі.

А. Шукелойць: — Выходзіць, так.

3. Пазыняк: — Васіль Захарка не хацеў тварыць адміністрацыю і супрацоўнічаць зь немцамі. Гэта афіцыйная пазыцыя Рады БНР. А Астроўскі — гэта ўжо іншая зьява. Ён ня меў дачынення да Рады БНР і ня быў працягам яе палітыкі.

А. Шукелойць: — Так, ня быў.

3. Пазыняк: — Ён стварыў беларускую адміністрацыю, якая павінна была быць, бо йнакш была б чужая адміністрацыя, якая вынішчыла б беларусаў.

А. Шукелойць: — Так, так.

і грошы далі на часопіс. Тады Абрамчык кажа амэрыканцам: „Па гэтай лініі будзе супрацоўнічаць наша арганізацыя.”

Амэрыканцы тут запыталі таго-сяго, у нас запыталі:

- Вы чулі пра такую арганізацыю?
- Чулі!
- Салідная гэта арганізацыя?
- Вельмі салідная!

І тая арганізацыя па лініі „непрадрээнства” працуе, а Рада БНР зусім збоку. Рады БНР там няма. Рада БНР вядзе сваю палітыку, і Абрамчык арганізуе супрацоўніцтва ўкраінаў, грузінаў, армянаў і гэтак далей, з чаго потым створаны быў так званы „Парыжскі блёк”, паралельна з расейцамі. Расейцы ўжо ў Парыжскі блёк не ўступаюць, іх там няма. Але пакуль Абрамчык мог гэта стварыць, ён мусіў адвесці ад уцягвання ў палітыку „непрадрээнства” Раду БНР.

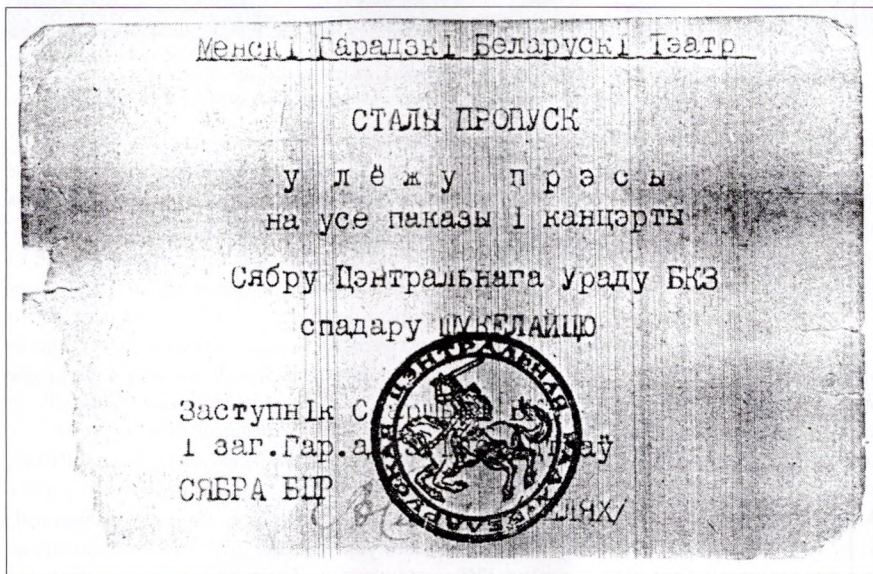
магутная сіла. Украінцы падтрымалі. Гэтак стварылі супраць бальшавізму „Парыжскі блёк”. Ён афіцыйна мае свой назоў, але папулярна гаварылася заўсёды пра *Парыжскі блёк*.

Але да таго часу, пакуль гэты блёк стварыўся і з гэтым блёкам ужо ўвайшлі ў супрацоўніцтва з амэрыканцамі зусім на іншых пазыцыях, то існавала такая во лувэнская група.

І такія рэчы ў палітыцы робяцца. Гэта ёсць таксама клясычны ход.

Калі ідэалагічна нельга прыняць удзел у нейкім аб’яднаным руху змаганьня з бальшавізмам у такой вялікай дзяржаве, як Савецкі саюз, тады творацца бочныя арганізацыі, якія ёсць нашыя арганізацыі, і там нашыя людзі. Але яны часова пайшлі на выконваньне неўласцівых для ўсяго кірунку функцыяў.

І таму Астроўскі не дурны чалавек. Пасля таго, калі беларусы апынуліся на эміграцыі, ён ня меў ходу. Калі ўпала Нямеччына — БЦР ня мела

Пропуск у тэатр

Адразу яго падтрымалі грузіны, Джарданія, былы прэзідэнт Грузіі, Цэрэтэлі, Цынцалэ. Усё гэта міністры Грузінскай Народнай Рэспублікі. Армяне — Дашнак — падтрымаў. Гэта ж

ніякага руху. Яна йшчэ мела пэрспэктыву, калі савецкая армія падыходзіла сюды блізка. Йшчэ была форма існаваньня, йшчэ Кушаль арганізаваў брыгаду „*Беларусь*” і з гэтым войскам потым

Беларускае Культурнае таварыства, 1944 г., Менск (Неафіцыйнае Міністэрства Культуры ў БЦР). Зьлева направа: Антон Шукелойц (аддзел краязнаўства), Юрка Віцбіч (рэдактар газеты „Узвышша”), Яліна Каханюўская (Шабуня), Янка Ліманюўскі, Анішчык (заг. Аддзелу прапаганды).

перайшоў на амэрыканскі бок. Была магчымасьць і для БЦР. А ўжо калі скончылася Нямецчына, Астроўскі (як прызначаны фон Годбэргам, генэралам СС) ходу ня меў. І таму Рада БЦР зрабіла паседжаньне (па-мойму, у 1945-м годзе) і разьвязалася. Скончыла сваю функцыю.

Частка працаўнікоў Рады БЦР, выдатных дзеячоў (як, скажам, *Калубовіч* — адзін з найбліжэйшых супрацоўнікаў Абрамчыка, *Кабыш-Кандыбовіч* — эканаміст) і цэлая група людзей адтуль перайшла сюды і прыняла ўдзел у аднаўленьні дзейнасьці Рады БНР. І ўсё было ў парадку. Аднавілі дзейнасьць Рады БНР (яна існавала, але набралі людзей). Але там (у саветах) ізноў пісалі наўмысную хлусьню (а нашыя тут сядзяць, насы павешаўшы). Пісалі, што Рада БНР правалілася. І што Абрамчык нібыта яе нанова стварыў у 1947-м годзе.

Гэта няпраўда! Бо яна не правалілася. Рада *аднавіла дзейнасьць*. Мікола Абрамчык і Ларыса Геніюш былі прызначаныя *Прэзыдэнтам Васілём*

Захаркам прадаўжаць палітыку Рады БНР. Геніюш аказалася па тэй старане, у ГУЛАГу, але яна ўсяроўна ў нас, у Радзе БНР, лічылася заступнікам Абрамчыка, другой асобай.

Там было ўсё правільна зроблена: і з БНР, і з БЦР. Але потым ужо Беларуска Аўтакефальная царква перайшла да расейцаў, зьявіліся дзеячы русафільскага кірунку, зьявіліся асобы, што не маглі пагадзіцца, што Абрамчык раптам „недзе ёсьць”, а выйшаў на старшыню Рады БНР, на такую высокую годнасьць (а мусіў бы, маўляў, быць там, скажам, нейкі доктар Мікола Шчорс, ці інжэнэр Касяк, ці цэлы шэраг іншых людзей). У выніку гэтага ўсяго нязгодныя аднавілі БЦР. Гэта ўжо тое, што зусім новае і паўстала на эміграцыі. І гэтая новая структура эміграцыйнага характару, БЦР, дзейнічала да гэтага часу.

3. Пазьняк: — Удакладняю. Гэта, фактычна, ужо была новая структура, якую стварылі на эміграцыі некаторыя былыя прадстаўнікі. А ў

Беларускае Культурнае таварыства, 1944 г., Менск (Неафіцыйнае Міністэрства Культуры ў БЦР). Зьлева направа: кампазытар Мікола Шчаглоў (Куліковіч), Наталля Арсеньева, Сялех (намесьнік старшыні), Яўген Калубовіч (старшыня).

рэальнасьці БЦР скончыла сваё існаваньне, калі афіцыйна і фармальна была распушчана.

А. Шукелойць: — Так! Калі б БЦР на гэным закончылася, дык Астроўскаму ўсе даравалі б і прызналі б яму вялікую заслугу, што якраз ён у час нямецкай акупацыі, у гэныя цяжкія часы, прыняў функцыю тварыць беларускую адміністрацыю ў змаганьні з палякамі і расейцамі. Такая сітуацыя. Але зьявіліся людзі, якія „палілі” БНР, шмаг каго бльталі, пачалі зноў ствараць БЦР, даказвалі Абрамчыку, што ён ёсьць „непрэдрэшэнец” і гэтак далей.

З. Пазыняк: — Ад гэтага „непрадрашэнства” пыхчала ў пэрспэктыве Расеяй, „едной і нелімай”.

А. Шукелойць: — Ну дык гэта расейская штука была, якую падтрымоўвалі амэрыканцы.

З. Пазыняк: — Дакладна, як цяперака на Беларусі немцы падтрымліваюць намэнклятурную „апазыцыю”: галоўнае, маўляў, правы чалавека і дэмакратыя. А будзе незалежная Беларусь, ці ня

будзе, будзь беларускія школы, ці ня будзь, будзе дзяржаўная беларуская мова, ці ня будзе — гэта іх не цікавіць. Наадварот, ім лепш, хай усё ідзе пад Расею, менш клопату Нямецчыне. Такая вось „дэмакратыя” без Беларусі.

А. Шукелойць: — Так, так. У генэрала фон Годбэрга, і ў вайсковай адміністрацыі ўсё было проста. Іх не цікавіла Беларусь. Калі там расеец ці паляк, ці летувіс і, скажам, сарганізаваў у паліцыі ўсё на ўзроўні, і тая паліцыя забясьпечвае для немцаў карыстаньне гэтым раёнам (гэта значыць — зьбіраць там харчы, пагрэбнае мяса і гэтак далей), забясьпечвае войска, — то і ўсё. Хай дзейнічае.

З. Пазыняк: — А заадно — і беларусаў душыць.

А. Шукелойць: — Так! Немцы гэтым не праймаліся.

З. Пазыняк: — Ну, вядома. Ніхто ня будзе дбаць пра беларускія інтарэсы, калі ня будзь дбаць самы беларусы.

Аднаўленьне дзейнасці Рады БНР

3. Пазыяк: — Гаворачы пра акупацыю, вернемся яшчэ да гісторыі аднаўлення дзейнасці Рады БНР.

А. Шукелойць: — Спраба бальшавікоў зліквідаваць Раду БНР у 1920-х гг. не ўдалася, дзеля таго што ў Бэрліне на тым зьездзе тады быў толькі ўрад БНР. Гэты ўрад (з *Пьёвквічам* на чале) там *Пракулевіч*, *Зяц* і іншыя дзеячы згадзіліся ліквідаваць Урад і выехаць у савецкую Беларусь на працу. Там яны пару гадоў спачатку працавалі, а потым іх недзе ў 30-м годзе ўсіх арыштавалі, саслалі і потым зьнішчылі. Бальшавікі стараюцца гэты мамэнт у прапагандзе сваёй скарыстаць і паказваць яго так, што быццам бы была зліквідавана Рада Беларускай Народнай Рэспублікі. Тым часам гэта не адпавядала праўдзе, таму што ў Празе надалей заставаўся *Прэзідэнт Васіль Захарка*, і там заставаліся некаторыя сябры Рады.

Калі немцы вырашылі распачаць наступ на Савецкі саюз, яны (як я ўжо гаварыў) звярнуліся да Захаркі аб супрацоўніцтве. Захарка катэгарычна адмовіўся.

Тады паклікалі Радаслава Астроўскага, якога вайна застала на становішчы настаўніка матэматыкі ў Ліцманштаце (гэта ў Лодзі), і які згадзіўся. Што было потым — вядома.

Тым часам у Празе здароўе прэзідэнта Захаркі пагоршвалася, і ён памёр. У момант ягонай сьмерці і паховінаў там прысутнічаў інжэнер Мікола Абрамчык, які быў у гэтым часе ў Нямецчыне (ў Бэрліне) старшынёй арганізаванага беларускамі Дапамаговага Камітэту.

Дзеве цэнтральныя беларускія арганізацыі былі ў Бэрліне ў гэтым часе. Гэта — *Беларускае Прадстаўніцтва*, інстытуцыя пры адным зь нямецкіх міністэрстваў (здаецца, прапаганды) і другая — гэта *Беларускі Дапамаговы Камітэт*. Старшынёй яго быў спачатку Абрамчык, а потым доктар *Станіслаў Грынкевіч* малодшы. Вось жа Абрамчык і доктар Грынкевіч паехалі ў Прагу на паховіны прэзідэнта. Там таксама была праская беларуская эміграцыя.

Марка БНР

(павялічана)

Асабліва заслугоўвае на ўвагу *Ларыса Геніюш*. *Захарка* напісаў тэстамэнт, перадаючы пазышчы і паўнамоцтвы старшыні Рады БНР спецыяльным пасведчаньнем, у якім упамінаецца інжэнер *Мікола Абрамчык* і *Ларыса Геніюш*. У гэтакім стане пераемнасць Рады БНР адбылася ў новае малодшае пакаленьне. Гэты спосаб — тэстамэнтальны — ён ня толькі характэрны для нас, гэтым спосабам карысталіся іншыя народы на эміграцыі, напрыклад, палякі. У іх пасяля таго прэзідэнта, які быў на пачатку вайны, ужо зьмянілася аж некалькі. Паўнамоцтвы пераходзілі з рук у рукі праз тэстамэнт.)

У гэтакім стане законсэрвананьне Рады БНР і засталася. Атрымаўшы тэстамэнт, Абрамчык паехаў на Беларусь, каб там спаткацца з буйнымі старымі сябрамі, дзеячамі Рады БНР. Гэта было недзе ў 1942-м альбо ў 1943-м годзе. (Тут ёсьць на эміграцыі сын ягонага роднага брата, таксама Коля Абрамчык. Жыве ў Нью-Джэрзі.) Тады інжэнер Мікола Абрамчык прыязджаў нібы пад прэтэкстам адведць сям'ю, значыць да іх дамоў.

Абрамчык адведаў таксама сям'ю свайго брата на Вялейшчыне, а потым паведаміў старых сяброў Рады БНР, што здарылася з Захаркам і якое становішча, што ён ёсьць ягоным наступнікам.

Вельмі часта ў нас узнікаюць каля гэтага розныя пытанні. Тым часам усё адбывалася ў Менску. У Менску ён адвёдаў доктара **Янку Станкевіча**, які быў адным з дзеячоў старой Рады БНР, удзельнікам той ночы 25 Сакавіка, калі абвесцілі Беларусь незалежнай дзяржавай. (Ён тады ў ліку віленскай той дэлегацыі з Луцкевічамі быў адным з дэлегатаў.)

Сам Янка Станкевіч „перадаў” мне Абрамчыка, каб пазнаёміць яго з Менскам, з музэем, раскажаць аб тым, што дзесяцца на Беларусі ў час нямецкай акупацыі. Я думаю, што ён тады спаткаўся і з іншымі дзеячамі, асабліва з дзеячамі *Беларускай Незалежнай Партыі*.

Я забраў Абрамчыка да сябе, быў ён у мяне ў хаце кораткі час. У мяне тады былі ў хаце тры іконы, узятыя з Менскага музэю, якія я ўважаў за найбольш дарагія, бо вельмі часта былі налёты, і адзін такі налёт разбіў склад пры музэі – той дрывоўнік, у якім было шмат ўсялякіх музэйных экспанатаў. Я трымаў гэтыя рэчы ў сябе.

Я паказаў яму гэтыя каштоўнасці, раскажаў аб тым, што адбываецца і якія пляны маюць немцы з эвакуацыяй розных культурных каштоўнасцяў. Менска. Я прапанаваў яму дапамагчы дабрацца да станцыі, бо ён меў даволі цяжкія чамаданы. Ён папрасіў, каб я з ім ня ішоў з увагі на тое, што ён быў у Менску нелегальна.

Ён такі чалавек быў невысокага росту, шчуплы, непрыкметны, і таму яму лягчэй было быць самому. Так ён адвёдаў Беларусь. Але ня глядзячы на ўсё, відаць, немцы гэта бачылі, ведалі, даведаліся, што ён магчыма прыняў прэзыдэнцкую функцыю ад Захаркі і таму, калі ён з Прагі вярнуўся тады ў Бэрлін, незадоўга яго арыштавалі і загадалі выехаць. Яго ці вывезылі, ці ён сам мусяў выехаць у Францыю, дзе ён і жыў перад гэтым раней (да пачатку вайны) і дзе лічылася ягонае сталае меісца.

Тут заўважу, што ў Парыж Мікола Абрамчык прыехаў з Прагі яшчэ перад вайной, разам з **Ляонам Рыдлеўскім**, вядомай асобай у беларускай палітыцы. Л. Рыдлеўскі быў эсэрам, удзельнічаў у Слуцкім Збройным Чыне, потым эміграваў на Запад. Закончыў „інжэнерыю” ў Празе. Ён быў паплечнікам і найбліжэйшым калегам М. Абрамчыка, сябрам Рады БНР.

(павялічана)

Марка БНР

У Францыі яны арганізавалі беларускую эміграцыю — *Хаўрус беларускіх работнікаў*, і там пачалі выдаваць тады „*Рух*”.

Так што тут трэба звярнуць увагу на дэзынфармацыю, якая шырылася тэндэнцыйна маскоўскімі бальшавікамі (а цяперака — гэбістамі), што Рада БНР скончыла сваё існаванне ў 1925 годзе ў Бэрліне. Гэта ёсць няпраўда.

Прытым ня толькі бальшавіцкія вучоныя-гісторыкі пішуць няпраўду, але таксама некаторыя і на эміграцыі. Вось, напрыклад, салідная кніжка ёсць пра палажэнне ў БССР Любачкі (ён быў прафэсарам тут аднаго з унівэрсітэтаў, вішэбянін, напісаў у англійскай мове кніжку). У яго таксама гэтая думка праводзіцца, і праводзілася Астроўскім, які вельмі добра ведаў гісторыю і становішча. Але для яго было выгадным (для Беларускай Цэнтральнай Рады), што яны ёсць нібыта прадстаўніцтвам беларускага народу і што Рада БНР нібыта скончыла сваё існаванне, калі бышчам бы была ліквідаваная на аснове ўмовы ў Бэрліне (калі урад з Цывікевічам на чале пераехаў у БССР).

Зацікаўленыя асобы і цяпер яшчэ працягваюць пісаць, што васьм Абрамчык у 1947-м годзе нібыта „аднавіў” Раду БНР. Тут яшчэ раз паўтараюся, што

Прэзыдэнт Рады БНР Мікола Абрамчык

Ларыса Геніюш (1940-я гг.)

гэта ня так. Няпраўда. Абрамчык аднавіў *дзейнасць* Рады БНР. Пераехаў урад Цьвікевіча, а Рада засталася, аб гэтым дакуманты ёсць, і Захарка пісаў ад імя Рады БНР свае мэмарандумы, лісты розныя і г.д. Так што гэта хлусьня — пра самароспуск Рады.

3. Пазыняк: — Гэта сьведама быліталі ўрад з Радай.

А. Шукелойць: — Пры тым нахабна так. Гэта ж зразумела: прапаганда мае свае брудныя прыёмы.

Такім парадкам у невялікай колькасці людзей закансэрваная Рада БНР надалей існавала. І толькі пасля ўпадку Нямеччыны, калі на эміграцыі знайшліся былыя дзеячы Рады БНР тых часоў (як напрыклад, доктар *Станіслаў Станкевіч*, *Францішак Кушал* і г.д.), толькі тады Мікола Абрамчык пачаў аднаўляць дзейнасць Рады.

Адразу пасля вайны, у 1945-м, ці, можа, ў 1946-м годзе М. Абрамчык прыехаў у Нямеччыну (зноў жа нелегальна) з Францыі ва ўніформе капітана ангельскай арміі, затрымаўся ў адным зь беларускіх лягероў у Нямеччыне (здаецца, у Рэгінсбургу), паказаў свой тэстамэнт, расказаў гісторыю перайманьня функцыяў і пачаў дзейнічаць, аднаўляць працу Рады БНР. Я тады прыезджаў і бачыўся зь ім тады ў Баварыі.

3. Пазыняк: — А чаму ён быў у ангельскай ўніформе?

А. Шукелойць: — Бо нелегальна, тады ж толькі што скончылася вайна, існавалі акупацыйныя зоны, праезды не былі дазволеныя. Прыехаць з Францыі ў Нямеччыну свабодна было амаль немагчыма для цывільнага чалавека, і таму ён паклапаціўся і ў паразуменні зь нейкімі нашымі афіцэрамі, што былі ў арміі Андэрса, у гэтым мундзіры прыехаў.

Думка, якая была ў Абрамчыка — цалкам аднавіць дзейнасць Рады БНР. Ён паклікаў, папершае, старых радных, што былі, старых дзеячоў з часоў Рады БНР на Беларусі. Другая група ў яго была — гэта былыя беларускія палітычныя дзеячы ў Польшчы. Зь іх вельмі высока цэнным быў былы дэпутат Сэйму

Стагановіч. І цэлы шэраг беларускіх дзеячоў з заходняй Беларусі.

Трэцяя група — гэта былі людзі з савецкай Беларусі, ведамыя дзеячы, якія там баранілі нацыянальныя інтарэсы. А гэта быў, у першую чаргу, Адамовіч. Абрамчык прызначыў сваіх двух заступнікаў: гэта якраз *Стагановіч* — першы, і другі заступнік — *Антон Адамовіч* (былы ўзвышэнц і былы вязень савецкіх турмаў і ссылка).

Трэцяя група — гэта розныя тыя дзеячы, якія працавалі на высокіх пазыцыях у час Беларускай ССР, але якія выявілі свае патрыятычныя погляды. Да іх належыў таксама *Кандыбовіч* (гэта былы партыйны чалавек).

Адамовіч казаў, што як ён быў на ссылцы, дык там (калі ссыльныя спатыкаліся між сабой) яны пыталі: ну хто там на Беларусі яшчэ застаўся? Усе казалі, што яшчэ з нашых людзей ва ўрадзе сядзіць Кандыбовіч. Кандыбовіч — гэта настаўнік-случчак, добры эканаміст; у час нямецкай акупацыі быў загадчыкам Цэнтральнай Гандлёвай арганізацыі на Беларусі (была такая арганізацыя).

Чацьвёртая група людзей — моладзь, гэта тыя людзі, якія выхаваныя Кушалею. Гэта афіцэры, цэлая група маладых афіцэраў. Сярод іх — *Віталь Камсан*, *Барыс Рагуля*, *Язэп Сажыч* і гэтак далей. Гэта тыя людзі, якія ў час нямецкай акупацыі пасканчалі беларускія афіцэрскія курсы, былі на розных камандных пазыцыях у корпусе Беларускай Самааховы, а потым — у Беларускай Краёвай Абароне.

Яшчэ адна група, пятая — гэта тыя людзі, якія выявілі сябе беларускімі патрыётамі, якія былі ў рускай ссылцы, а потым былі падабраныя генэралам Андэрсам. Сярод іх галоўную роллю, вельмі важную (трэцім заступнікам, па-мойму, быў) адыгрываў *Віцэнт Жук-Грышкевіч*. І зь ім разам цэлая група афіцэраў з арміі Андэрса. (*Франціш Бартуль* з гэтай групы і іншыя.)

Гэта і ёсць тая эміграцыя, зь якой Абрамчык аднавіў *дзейнасць* Рады БНР. І паколькі людзі разьехаліся па цэлым сьвеце (Амэрыка, Аўстралія, Англія, Бэльгія, Канада, Францыя) — яны стварылі беларускую эміграцыю, што

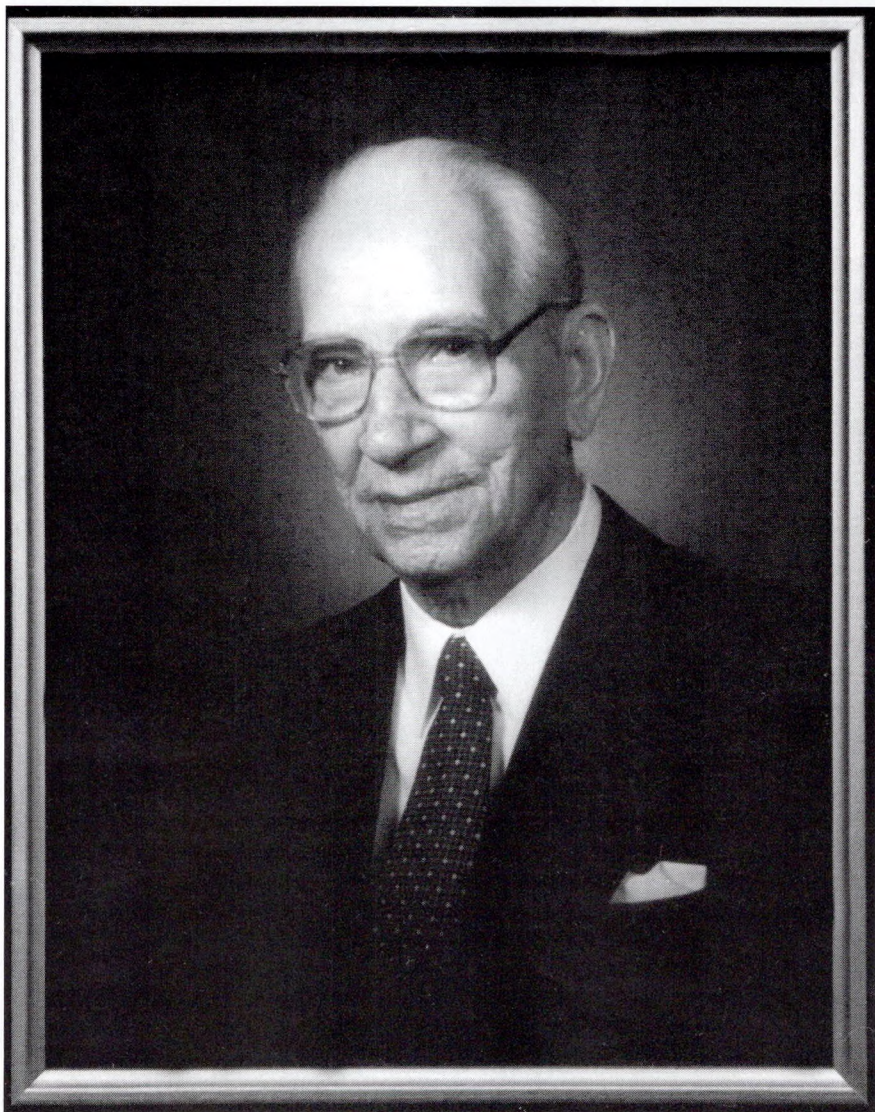
(Фота Э. Пазыяка)

Парыж ноччу, 1998 г.

падтрымоўвала Раду БНР, таму што ва ўсіх гэтых краінах былі сябры Рады БНР, якіх Абрамчык паклікаў.

Далейшая шырокая дзейнасць Рады БНР вам добра ведамая — (удзел у стварэнні *Парыжскага Блёку*, палітычнай адзінкі, у якую ўвайшлі

прадстаўніцтвы грузінаў, іхны ўрад з іхным былым прэзідэнтам Джарданія, іхнымі міністрамі, армяне з іхнай выдатнай палітычна-вайскавай арганізацыяй Дашнак-цюн, украінская Рада ўвайшла, Пятлораўская група, у якой прэзідэнтам спачатку быў Пятлора,

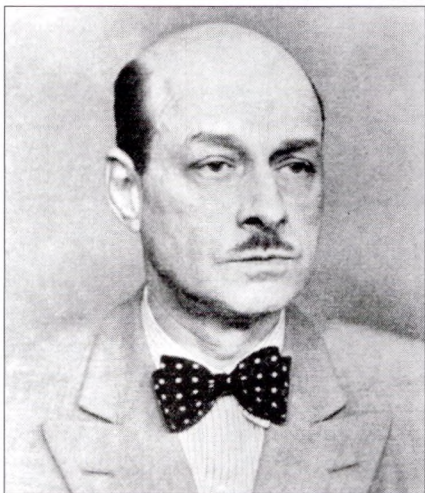

Прэзідэнт Рады БНР Віцэнт Жук-Грышкевіч (рэпрадукцыя з карціны П. Мірановіча, алеі)

пасья яго — Лявіцкі. (Ён памёр, па-мойму, у Польшчы.)

Тут, на эміграцыі, змяняліся таксама старшыні Ўкраінскай Рады і кіраўнікі арганізацыі іншых народаў, асабліва народаў Каўказа. Там вельмі высока былі пастаўленья палітычныя дзеячы з тых часоў, калі каўказскія народы абвесьцілі незалежнасьць і змагаліся даволі доўга з савецкай Расеяй.

Парыжскі Блэк — гэта палітычнае ядро ўсіх дэмакратычных эміграцыяў незалежніцкіх народаў, што супроцьставілася расейскай

Князь Базыль Святуполк-Мірскі

шавіністычнай квазі-дэмакратычнай эміграцыі, на чале якой спачатку стаяў Керанскі з цэлым тым расейскім урадам (Цэрэгалі, Чарноў і г.д.).

У нас на эміграцыі „астроўшчына“, што аднавілася пасья самароспуску БЦР, выступіла супраць Рады БНР, стараліся весці прапаганду, што Рада БНР стала быццам бы на пазыцый „непрадрашэнства“. Няпраўда. Трэба ведаць гісторыю Парыжскага Блёку і вялікую заслугу Абрамчыка ў яго арганізацыі (блёк таму так называўся, што цэнтралі эміграцыі — грузінаў, армянаў, Паўночных каўказацаў і г.д. — былі ў гэтым часе ў Францыі). Абрамчык меў там з усімі непасрэднымі дачыненні. Потым некаторыя зь іх пераехалі ў Амэрыку.

3. Пазыняк: — Парыжскі блэк стаяў на пазыцыях ня толькі барацьбы з бальшавізмам, але і на прынцыпах незалежнасьці ўсіх дзяржаваў. Гэта абавязковая ўмова барацьбы з расейскім бальшавізмам, якая павінна была быць вызначана адразу.

А. Шукелойць: — Так. Бо сярод расейскіх так званых „дэмакратычных“ арганізацыяў усяроўна цэлы шэраг гэтых утварэньняў (скажам, расейская эсэраўшчына на чале з Віктарам Міхайлавічам Чарновым) стаялі на пазыцыях вялікадзяржаўнасьці, прыдумалі нейкую „сацыялістычную Раду новага Ўсходу“. Усяроўна цягнулі ў нейкі вялікі дзяржаўны арганізм, але быццам бы „злучаны“. Вось тое самае, што і цяпер спрабуе стварыць Масква ў розных формах.

3. Пазыняк: — Ну так, гэта ўсё палітычныя хітрыкі: нешта прапанаваць рабіць разам з Расеяй і зацягнуць потым гэтыя дзяржавы ў расейскую пашчу.

А. Шукелойць: — Ага, ага.

3. Пазыняк: — Пра Ларысу Геніюш. Чаму Захарка яе прызначыў „дублёрам“, як гэта атрымалася.

А. Шукелойць: — У нас некаторых рэчаў не разумеюць, таму што ў абставінах, якія ў тым часе былі (суровай нямецкай акупацыі, суролага нямецкага фашызму) усе гэтыя арганізацыі і цэлая дзейнасьць мусілі мець калі не падпольны характар, то такі напоўпадпольны. І дзеля гэтага ў такіх дачыненнях падполья нейкі праект, нейкую акцыю заўсёды, калі даручаецца выканаць нейкім людзям, то прызначаецца не адзін чалавек, а пераважна — двух, трох. Дзя страхуёкі. Як востры прыклад — забойства рускага цара і гістрыя нашага земляка Грынявіцкага. Грынявіцкі ня першы быў, што кінуў бомбу. Кінуў бомбу там іншы чалавек, але тая бомба падарвала толькі царскую павозку, а цар застаўся жывым. Цар вылез з павозкі, каб паглядзець, што сталася, і толькі тады Грынявіцкі кінуў другую бомбу.

Гэта ёсьць такое правіла ў падпольным змаганні. І дзеля гэтага Рада наша ў тых часы карысталася такой формай. У тым тэстаманце быў

Абрамчык (энэргічны чалавек), і другая асоба — гэта Ларыса Геніюш. Яна была сакратаркай у В. Захаркі перад ягонай сьмерцю. Абрамчык заўсёды лічыў, што Рада БНР дзейнічае і на Беларусі, у час суровага палажэньня Беларусі пад більшавіцкім рэжымам. Ён лічыў, што Ларыса Геніюш ёсьць там ягоным заступнікам.

3. Пазыяк: — Калі Ларысу Геніюш арыштавалі ў Празе чэшскія камуністы па загаду рускага НКВД, гэта ці не магло быць зьвязана з тым, што НКВД ведаў пра функцыю Ларысы Геніюш у Радзе БНР?

Дом Рады БНР у Менску (выява на паштовай марцы БНР)

А. Шукелойц: — Ня выключана, што ведаў. Але ня гледзячы на гэта, Ларыса Геніюш трымалася надвычайна і ў турме, і ў той цяжкай ссыльцы. Нам першы пра яе раскажаў князь *Сьвятаналк-Мірскі*, які раней за ўсіх (яшчэ перад той адлігай Хрушчова) вярнуўся. Ён страціў там нагу, і вярнуўся з ГУЛАГу як былы палонны афіцэр аўстрыйскай арміі.

3. Пазыяк: — Ён вярнуўся ў 1956-м годзе ў Аўстрыю, так?

А. Шукелойц: — Ага. А потым ён пераехаў у Нямеччыну, у Мюнхэн (у Баварыі). Там ён з нашай эміграцыяй дзяліў лёс аж да сьмерці.

3. Пазыяк: — Ці бачыў ён у ГУЛАГу Ларысу Геніюш?

А. Шукелойц: — О, так, ён у ГУЛАГу сустрэкаўся з Ларысай Геніюш і раскажаў пра ейную такую духовую моц. Нават цытаваў некаторыя вершы, пісанья ёю там. Дарэчы,

выдатна гаварыў па-беларуску. Князь казаў, што Ларыса Геніюш аб'ядноўвала і натхняла ўсіх у зоне, была сымвалам, сыягам барацьбы для ўсіх: беларусаў, украінцаў, эстонцаў, палякаў. Мяркую, што яна, ведаючы пра сваё ўпаўнаважаньне на выкананьне абавязкаў Старшыні Рады БНР, трымалася гэтак моцна і гэтак годна.

Пасья ўжо Рада БНР прымала ўдзел ва ўсіх гэтых праектах халоднай вайны. Гэта значыць, у *Лістытэце вывучэньня СССР*. Там вельмі важную ролю адыгрываў *Антон Адамовіч, Станіслаў Станкевіч, Віцэнт Жук-Грышкевіч*. Таксама ў радыё „Свабода” адразу ж Абрамчык (у паразуменьні з Амэрыканскім аддзелам прапаганды) арганізаваў *Беларускі аддзел*.

3. Пазыяк: — Ці стварэньне радыё „Свабода” было таксама ініцыятывай Міколы Абрамчыка?

А. Шукелойц: — Так, Міколы Абрамчыка. І там сядзелі ўсе нашыя людзі (спачатку заступнікам Абрамчыка і першым дырэктарам радыё быў Жук-Грышкевіч). Там яшчэ было пару афіцэраў, памойму, сяброў Жук-Грышкевіча з арміі Андэрса. Ну і нашая моладзь, тыя, што пасканчалі ўнівэрсітэт у Лювэне і тыя, хто пераехаў зь Нямеччыны туды потым, напрыклад, *Янка Ліманюўскі, Барбара Версэбаловіч* — ведамая сьпявачка, акторка беларускай оперы — з сваёй пляменьніцай Галінай. Цяпер яна мае прозьвішча Ганна Руднік. Спачатку радыё называлася „*Вызваленьне*”, потым перайменавалі на „*Свабода*”.

3. Пазыяк: — Адным словам, радыё „Свабода” стваралася як адраджэнскае радыё Рады БНР і павінна было шырыць беларускія ідэі і ідэалы Сакавіка.

А. Шукелойц: — Так, так. Шырыць ідэі беларускай свабоды і незалежнасьці ў супрацоўніцтве з амэрыканскай дзяржаўнай пазыцыяй.

3. Пазыяк: — Добры быў пачатак. Але шкода, што цяпер, у такі пагрозылівы і адказны час для незалежнасьці Беларусі, назіраецца ідэйны заняпад радыё. Замест адраджэнскай „Свабоды” (як павінна быць) гаворыць нейкая збочаная „Лібэрці”. Разважаюць у эфіры пра сэкс Скарыны. Гэта трэба даламуцца! Ці там ужо ўвогуле няма нармальных людзей?

А. Шукелойць: — Там, між іншым, працуе трох сяброў Рады БНР, паэт Сокалаў-Воюш, Аляксей Лукашук...

З. Пазыняк: — Сокалава-Воюша, дарэчы, толькі што выкінулі з радыё. Вызваліюцца месцы для іншых.

А. Шукелойць: — Шкода. Вельмі шкода, што так ідзе.

З. Пазыняк: — Дрэжны час на сьвечу. Дэмакратыя перажывае агульны ідэйна-маральны крызіс. Ідзе прагэс дэградацыі каштоўнасьцяў. (Бо лібэралізм – гэта не дэмакратыя. Гэта, ведаеце, як рококо, дакладней, як маньерызм у мастацтве, калі рэнасанс вырадзіўся ў маньерызм.)

Быда ў тым, што гэтыя лібэральна перакручаныя паняцьці ідуць на Беларусь яшчэ і праз гэбоўскую Расею. У пачварнай форме прытым.

Кадры на радыё набіраюць зь Беларусі. Сумняваюся, што яны (за выключэньнем якіх пару асобаў) ўспрымаюць сваю працу як місію дзеля Бацькаўшчыны. І гэта цяпер, калі, як па Караткевічу, — зьдзекуецца над ёю маскаль і „нахабны разбэшчаны гун”.

Але ня будзем больш пра цяпершчыну. Вернемся да Рады БНР і да больш духоўных тэмаў.

А. Шукелойць: — Але. Тым часам аднаўленьне дзейнасьці Беларускай Аўтакефальнай царквы таксама было клопатам Міколы Абрамчыка. Бо, як ведама, тая іерархія Беларускай Аўтакефальнай царквы, якая была на Беларусі адноўлена ў 1942-м годзе, выехаўшы на эміграцыю (ўся гэтая група яліскапаў разам з мітрапалітам Панцэлеем і архіепіскапам Фелафеем) улілася ў расейскую зарубежную царкву. Беларуская эміграцыя засталася без сваёй царквы. І тут ізноў інжэнер Абрамчык (ужо будучы старшынёй Рады БНР) прыняў захады, каб аднавіць дзейнасьць Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы. Тут ён у кантакце з украінцамі, з украінскай Радай, з Украінскай Аўтакефальнай царквой арганізаваў цэлы шэраг сустрэчаў, у якіх прымаў ўдзел створаны Урад БНР.

Са сьвязям у руках

Аўтакефалія

3. Пазыяк: — Як утварылася Беларуская Аўтакефальная царква ў 1942 годзе? Якія былі дзеянні, дзеячы, як гэта рабілася і што вы канкрэтна самы бачылі ў той час?

А. Шуклейць: — Я думаю, што Рада БНР у Першую Сусветную вайну мела на ўвазе аднаўленне дзейнасці Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы. Таксама, як і стварэнне беларускай адміністрацыі каталіцкай царквы і свабода для іншых веравызнанняў. У сувязі з гэтым, ужо пры бальшавіках (гэта значыць у Беларускай ССР, на пачатку ейнага існавання, у часы так званага НЭПу і беларусізацыі) была адноўленая Беларуская Аўтакефальная царква зь мітрапалітам Мэльсіхадэкам на чале. Было некалькі япіскапаў.

Незадоўга пасля гэтага аднаўлення бальшавікі (бачачы небяспеку для Расейскай праваслаўнай царквы) арыштавалі мітрапаліта Мэльсіхадэка і царкоўных дзеячоў, асабліва япіскапаў, а потым і святарства. Гэтак ужо недзе ў канцы 30-х гадоў упала гэтая Аўтакефальная царква ў савецкай Беларусі.

Да прыходу немцаў на тэрыторыі БССР не было ніякай царкоўнай арганізацыі, не было легальна адчыненых цэркваў. У Менску не было ні адной дзейнай праваслаўнай, ні каталіцкай царквы. (Гэта значыць, перад 1941-м годам.)

Немцы ў Менск прывезлі аднаго праваслаўнага „бацюшку” — Уладзімера (Валадзімера) Фінкоўскага (маладога святара, па паходжанні — зь беларускай праваслаўнай сям’і на Ашмяншчыне, з Гальшанаў). Ягоная цётка, а таксама дачка цёткі (ведамыя мне ішчэ з часоў майго перабывання ў школьніцтве) абедзве былі настаўніцамі. Так што ведамая беларуская сям’я (праўда, з такім расейскім душком). Вось гэты айцец Фінкоўскі і стаў першым праваслаўным святаром у Менску.

У Менску, недзе на пэрыферыі, былі чатыры манашкі, якіх бальшавікі не саслалі. Яны ім былі патрэбныя (шылі коўдры для бальшавіцкіх камісараў). Вось гэтыя манашкі і прыйшлі ў сваю царкву, што за пляцам Волі..

3. Пазыяк: — Царква знаходзілася на цяперашняй вуліцы Інтэрнацыянальнай (раней, у 17-м стагоддзі — Зборавая, пры расейцах у 19-м стагоддзі — Прэабражэнская). Гэтая царква называлася таксама Прэабражэнская. Пры цары яна была пераробленая з былога Бенедыктынскага касцёла кляштару Бенедыктынак.

У 1978 г. мне акурат удалося зрабіць археалагічныя раскопкі гэтага кляштару, які ў 1960-м годзе ўзарвалі саветы.

А. Шуклейць: — Так, гэта помнік гісторыі. Манашкі вярнуліся тады ў гэтую царкву. Яна была ня вельмі вялікая, адна такая зала, якая скарыстоўвалася для нейкага спартовага клубу, і дзеля гэтага тут нічога ня трэба было спецыяльна рабіць. Проста прышлі ў гэтую залу. Там збудавалі часовы іканастас, атрымаўшы іконы зь Беларускага музэю. Гэта тады мяне ішчэ там не было, кіраўніком тады быў Габрыель Вёр, які ім выдаў патрэбныя іконы і патрэбны ўтвар (дарнасіцы, дарахавальніцы і інш.).

Вось гэты айцец **Уладзімер Фінкоўскі** і пачаў тут сваю місійную працу з тымі чатырма манашкамі.

3. Пазыяк: — У якой мове пачаў?

А. Шуклейць: — Па-мойму, у беларускай мове. Адміністрацыя (на чале з доктарам Тумашам) тады ўжо ў аснаўным была беларуская, так што ў царкве гучэла царкоўнаславянская мова, а ў якой ён мове прапаведзі гаварыў... Шчыра кажучы, я там ня быў і ня чуў. Магу толькі меркаваць.

Палажэнне ў Менску было такое, што засталіся толькі дзве царквы (наагул цэрквы былі моцна знішчаныя). Так быў падарваны на пляцы Волі Катэдральны сабор (у 1936 г.), другі сабор Чыгуначны, за Домам ураду, быў падарваны таксама. Вельмі ў дрэнным стане, пераробленая на чатыры паверхі, была *Жоўтая* так званая царква на Ніжнім Рынку.

Словам, палажэнне было даволі дрэннае для праваслаўных, і тады горад адступіў для праваслаўнай царквы будынак былога Францішканскага каталіцкага манастыра і будынак касцёла Бэрнардынак, які скарыстоўваецца цяпер як Катэдральны сабор.

Пасья незадоўга прыехала ў Менск група маладых праваслаўных святароў, галуңцоў Варшаўскай духоўнай акадэміі. Вось такім першым быў айцец *Іаан Кушнер*, што заняў царкву на Вайсковых могілках. Вельмі сімпатычны святар. Потым недзе ў 1943-м ці 1942-м ён наехаў на міну і загінуў.

Другі прыхаў айцец *Мікалай Ланіцкі*, які заняў Чыгуначную капліцу (Чыгуначная царкоўка малая). Чыгуначнікі мелі невялікую царкву, памойму, нават дзераўляную, на пляцы, што між універсітэтам і чыгункай.

Старая беларуская царква святаго Пятра і Паўла.) І туды прыхаў таксама з заходняй Беларусі айцец *Іосіф Балай* — вельмі стары чалавек, ішчэ з царскай школы, вельмі добры прамоўца. І ў яго сакратаром быў *Баравы* — той ведамы царкоўны дзеяч, прафэсар, які цяпер яшчэ можа й жыве. (Які працаваў у Маскве. Ягоны сын у Менску займаецца рэстаўрацыяй помнікаў гісторыі і архітэктуры.) Гэты Баравы быў тады яшчэ нежанаты, я яго ведаў. Такое становішча было. Царкву на Старажоўскіх могілках таксама пачалі аднаўляць.

Беларуская аўтакефальная царква ў Клуўлендзе (ЗША), 1996 г.

Так што былі ўжо тры царквы: Прэображэнская, царква на Вайсковых могілках на Даўгабродзкай вуліцы (яна была ў даволі добрым стане, там нічога перарабляць ня трэба было, быў нават захаваны іканастас) і тая Чыгуначная.

Іншыя будынкi царкоўныя прыходзілася аднаўляць (перарабляць). Наступным будынкам, які рыхтавалі для карыстання — гэта была Жоўтая царква на Ракаўскай вуліцы. (Вялікая

Сярод менскай адміністрацыі аказалася паважная група маладых людзей, праваслаўных, з вышэйшай асьветаю, такіх, як судзі, напрыклад, *Леанід Галяк*, *Аркадзь Архва*, *Юльян Саковіч*, інжэнер *Іван Касяк* і гэтак далей. Гэтыя маладыя людзі пачалі рабіць захаванні, каб аднавіць дзейнасць Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы.

У манастыры ў Жыровіцах сядзеў стары епіскап Панцелеймон. За польскіх часоў ён не

(Фота З. Пазыніска)

хацеў прызнаць Польскай аўтакефальнай царквы, разлічваў на падпарадкаванне расейскай царкве, і таму яго саслалі ў Жыровіцкі манастыр. Палякі саслалі. Цяпер яго адтуль выцягнулі, бо адзіны епіскап быў. Быў, праўда, яшчэ адзін у Горадні, але Горадня тады належыла не да беларускай адміністрацыі, а непасрэдна да нямецкай.

Пачалі раздумвацца, як аднавіць аўтакефальную царкву. Было двух такіх манахаў-беларусаў. Адзін закончыўшы Варшаўскі ўніверсітэт, паходзіў з Вялейшчыны, прозвішча **Нарко**. Потым стаўся **Фелафей**. (Фолётэуш па-польску). Фелафей ужо быў раней, яго за польскіх часоў пасвяцілі ў манахі. Ён быў настаіцелем праваслаўнай царквы, па-мойму, ў Львове.

Другі быў таксама манах з Наваградчыны, здаецца, айцец Мартас. Стараньнем доктара Шчорса, што быў старшынёй Беларускага камітэту ў Варшаве, іншых праваслаўных беларусаў (адваката Шкялёнка, доктара Войтэнікі) былі зробленыя захады перад Польскім мітрапалітам (які пазытыўна ставіўся да беларусаў), каб хіратанізаваць двух гэтых манахаў і гэтым дапамагчы ў стварэнні беларускай царкоўнай адміністрацыі дзеля аднаўлення Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы.

Мітрапаліт Польскай аўтакефальнай праваслаўнай царквы (здаецца, Дзіянісій) хіратанізаваў гэтых двух манахаў. Яны прыехалі ў Менск. Фелафей Нарко асеў у Менску ў Прабражэнскую царкву, а другі, Мартас, — у Наваградку.

Такім парадкам на тэрыторыі Беларусі знайшліся двух маладых япіскапаў-беларусаў у групе гадунцоў Варшаўскай духоўнай акадэміі, сьведамых беларусаў, зь веданьнем мовы (мову ў іх выкладаў доктар Янка Станкевіч).

Пачаліся захады перад нямецкай адміністрацыяй, гэта значыць — перад Кубэ. Кубэ даў дазвол. Там, па-мойму, гэтымі справамі непасрэдна займаўся ня Кубэ, а нейкі адзін з адміністрацыі, здаецца, доктар Юрда. Ён даў дазвол, і пачаліся рыхтаваньні дзеля аднаўлення дзейнасці Аўтакефальнай царквы. Усё гэта было арганізавана, адбыўся вялікі зьезд у 1942-м годзе.

Паколькі мітрапаліт Панцелеймон быў супраць, маладая група беларускіх дзеячоў

(асабліваю актыўнасць выказалі **Саковіч** і **Касяк**) гэтага Панцелеймона адправілі ў манастыр, незде ў Ляды (ці ня ў Віцебшчыне). Пад кіраўніцтвам уладзькі Фелафея Нарко (які ўзначаліў усё) адбыўся гэты вялікі зьезд сьвятарства і праваслаўных дзеячоў у Прабражэнскай царкве, які абвясціў аўтакефалію Беларускай Праваслаўнай царквы. (На працягу, мусіць, трох дзён былі нарады, розныя рэфэраты, чытаньні).

3. Пазыняк: — Пытаньне: Касяк і Саковіч адправілі Панцелеймона ў Ляды. Як яны гэта зрабілі?

А. Шукелойц: — Гэта дзякуючы іхным стараньням, паколькі ён не згаджаўся на аднаўленьне аўтакефаліі. Я думаю, што немцы яго адправілі туды. А Касяк і Саковіч дапамаглі, каб адправілі.

Гэтыя падзеі ўсе мне добра ведамыя. Меў туды пайсьці прывітаць аднаўленьне аўтакефаліі ксяндз айцец Гадлеўскі і, магчыма, Кушаль. Тым часам, паколькі там у дыскусіі часта гаварылася, што аднаўленьне аўтакефаліі гэта вось, можа быць, акцыя каталікоў, дык там гэтыя старэйшыя нашы дзеячы адыйшлі ўбок. Але пасыла таго, як аўтакефалія была абвешчана, тады нашыя калегі (Галяк, Арэхва, Саковіч) кажуць, што ўсё ж каталікі мусілі б іх прывітаць і спадарыня Галяк (жонка Галяка) прыбегла да мяне ў музэй, каб я неадкладна зьявіўся да ксяндза Гадлеўскага (ён тады жыў на вуліцы Гаруна — цяпер Камсамольская) і адтуль накіраваўся на прывітаньне гэтага зьезду з нагоды абвешчання аўтакефаліі.

Я тады быў у неадпаведнай вопратцы (марынарка і галыштук чорныя, але порткі — галіфэ). Гэтак я зьявіцца не хацеў, а тут дахаты няма часу йсьці, таму я пабег скарэй да ксяндза Гадлеўскага. Той даў мне свае порткі чорныя і чаравікі. І так нас трох сабралася: Язэп Найдзюк, я і яшчэ адзін манах быў, прывезены ксяндзом Глякоўскім у Менск, францішканец Станіслаў Васькевіч, здаецца. Думаю, што ліст прывітальны напісаў Гадлеўскі, я ня меў часу разглядаць яго, Найдзюк ужо прачытаў яго, пэўна, пару разоў. Так мы накіраваліся ў Прабражэнскую царкву. Нас

там ўжо чакалі. Мы ўвайшлі з падворку, укланіліся перад саборам. Найдзюк прачытаў прывітаньне ад беларусаў-каталікоў, уручылі яго Прзыдыюму, уладыку архіепіскапу Фелафею і пайшлі. Вось гэтак і адбылося.

3. Пазыняк: — Хто стаў першым мітрапалітам?

А. Шукелойць: — Заставаўся той жа самы Панцелеймон. Ужо падышлі бальшавікі пад Віцебск. (Ён там і сядзеў, ня быў на гэтым вялікім Саборы). Ён лічыўся мітрапалітам, бо найвышэйшай рангі. Але калі ўжо бальшавікі падышлі блізка, тады тут зрабілі захады перад нямецкімі ўладамі, што бальшавікі могуць заняць гэтыя Ляды і яго там схопяць, а ён антыбальшавік. Дык паехалі яго перавезьлі.

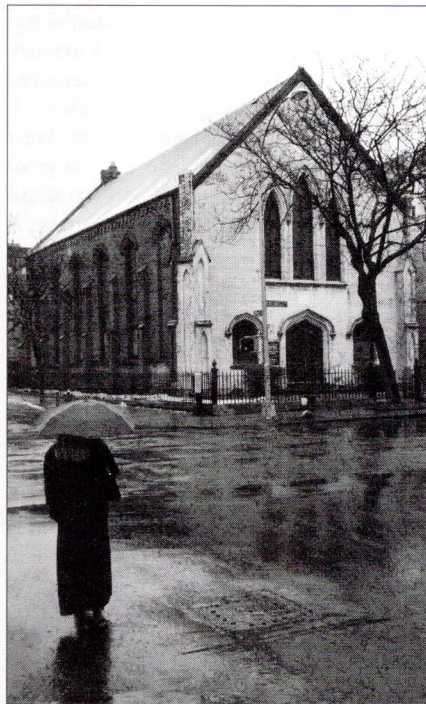
А тут тады ў Праэбражэнскай царкве служыў уладыка Фелафей Нарко. Ён з вышэйшай асьветай чалавек, вучыўся за мяжой, у Грэцыі, інтэлігентны чалавек, прыстойны, вельмі прыгожа веў літургію, царкоўныя службы. І царква поўнілася людзьмі. Хор быў вельмі прыгожы, таму што ў гэтым хоры дараблялі сабе крыху да свайго жыцця артысты Беларускага опернага тэатру.

3. Пазыняк: — І потым, калі прышлі бальшавікі ў 1944-м годзе і ўступілі ў Менск, які быў лёс Праваслаўнай Аўтакефальнай царквы і сьвятароў?

А. Шукелойць: — Усе гэтыя актыўныя дзеячы, уладыка Фелафей і ўся герархія (за гэты час былі хіратанізаваныя пяць ці шэсьць япіскапаў) разам з эвакуацыяй Менска выехалі цягніком на эміграцыю. На эміграцыі ў Нямеччыне яны трымаліся разам, а потым вырашылі ўвайсьці як аўтаномная адзінка (так яны думалі) ў Расейскую зарубежную праваслаўную царкву. Але гэтая аўтаномія скончылася. Там Панцелеймон быў на сваім месцы, на сваім кані, і казаў: „Перажылі палякоў, перажывём і касякоў.“ Так што і палякаў, і беларускіх нацыяналістых, што аднаўлялі аўтакефальную царкву, ён перажыў.

Частка нашых людзей не хацела падпарадкавацца перакідваньню Панцелеймона. І пачаліся зноў захады дзеля стварэньня герархii Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы. У гэтым заслуга двух сьвятароў, якія не

падпарадкаваліся — айцец *Хведар Дانیлюк* (ён жа быў афіцэр Слуцкага паўстаньня) і айцец *Сьцяпан Войтэнка* (ведамы дзязяч з заходняй Беларусі). Тады пачаліся захады з боку Міколы Абрамчыка перад Украінскай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквой дзеля аднаўленьня

Беларуская аўтакефальная царква ў Брукліне на „Атлянтык Эвено“, 401; 1999 г.

(Фота 3. Пазыняк)

Беларускай Праваслаўнай Аўтакефальнай царквы. Украінцы дазволілі аднаму са сваіх япіскапаў адыйсьці да беларусаў — уладыка *Сергія* адыйшоў. (Потым выехаў у Аўстралію і там памёр.) Быў хіратанізаваны адзін з праскіх гадунцоў інжэнер *Уладзімер Тамашичк*, які прыняў імя Васіля.

Першую аўтакефальную службу Божую ў Амэрыцы адслужыў у Брукліне айцец *Хведар Дانیлюк*. Я быў на гэтай першай службе ў такіх сьціплых умовах так званай „Беларускай хаткі“ ў Брукліне. ■

ДАРОГА Ў ЧУЖЫНУ

Эўропа

А. Шукелойць: — Незадоўга пасля заканчэння Кангрэсу прыйшлося эвакуавацца. Чырвоная армія даволі блізка падышла пад Менск. У горадзе ўжо былі чутныя стрэлы. Старшыня Менску інжэнер Комар і старшыня *Самапомачы* былы дэпутат Сабалеўскі арганізавалі ў паразуменьні з немцамі таварны цягнік. Было сказана працаўнікам гораду, што хто хоча, можа ехаць у эміграцыйно-эвакуацыю. Часу было вельмі мала, людзі бралі толькі найбольш неабходнае. Я яшчэ паспеў схадзіць ў Генэральны Камісарыят і атрымаць грошы, каб аплаціць зарплату працаўнікам музэю і працаўнікам аддзелу краязнаўства *Беларускага культурнага таварыства* на тры месяцы наперад. З гэтых людзей, зразумела, частка засталася. У тым ліку і найбліжэйшы мой супрацоўнік у музэі мастак Віер. Праўдападобна, што ён ужо перад гэтым меў кантакт з партызанамі, таму не баяўся заставацца.

Ноч мы ўжо начавалі ў будынку Беларускай Цэнтральнай Рады (цяперашні будынак Нацыянальнай бібліятэкі на вуліцы тады Ігнатоўскага, цяпер, здаецца, Чырвонаармейская). Назаўтра пачалі грузіцца ў цягнік. Цягнік стаяў на Таварнай станцыі. Потым ад'ехалі.

Дарога ўжо была небяспечнай. Даехалі мы да Баранавічаў. Станцыя была разбітая. Я паспеў яшчэ зайсці да майго калегі і апошняга старшыні Беларускага Студэнцкага Саюзу, які нейкі час працаваў са мной у музэі, доктара Ёсвалода Караля, каб яму перадаць дакумант, які даваў яму прывілеі выехаць зь Беларусі, такі самы, які мелі мы. Доктар Кароль раздумваўся яшчэ, урэшце рэшт вырашыў застацца. Ён атрымаў 25 гадоў, і дзякуючы той амністыі, якую праводзіў Хрушчоў, па-мойму, быў раней звольнены. Працаваў потым лекарам (хірургам-гінеколягам) у Баранавічах і там памёр.

Так мы паехалі далей. Мінуўшы Ліду, наш цягнік наехаў на міну. Міна гэта падарвала некалькі вагонаў, было шмат забітых, па-мойму,

трыццаць зь нечым асобаў, шмат параненых. Цягнік быў вельмі вялікі. Там ужо да нашых вагонаў да нашага цягніка далучылі яшчэ нейкія вагоны са Смаленска, расейскіх нейкіх вайсковых адзінак. Наперадзе таксама былі вагоны з моладзій (Саюз Беларускай Моладзі). Розных людзей забіралі ў гэты цягнік. Цягнік аграмадны. Паколькі міны знішчылі ня толькі вагоны і людзей, але і парвалі дарогу, то мусілі прыехаць спецыяльныя цягнікі расцягнуць гэты наш цягнік, напярэць дарогу, сыягнуць тэя вагоны, якія ня можна было напярэць, людзей некаторых адвезці ў шпіталь, некаторых пахаваць на месцы.

Разам з намі ехала на эміграцыйно кіраўніцтва Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы. Так што святароў было таксама дастаткова. Ехалі і лекар, асабліва вельмі заслужаны грамадзкі дзеяч сябра Беларускай Незалежнай Партыі, які потым з Дальвіца (як заступнік камэнданта таго дэсанту, кіраванага Вітушкам) быў скінуты на Беларусь, — гэта доктар *Глеб Багдановіч*, сын былога польскага сэнатара Вячаслава Багдановіча. Вось жа доктар Багдановіч (тады ўжо вайсковы лекар Беларускай Краёвай Абароны) заняўся гэтымі раненымі. Нешта дзень мы там чакалі, цягнік рушыў далей, мы прыехалі ў Беласток. У Беластоку былі каратка і накіраваліся ў Кёнігсбэрг. Там мы нейкі час затрымаліся, начавалі, прызначылі нам на начлег нейкую святыню (касьцёл). Потым паехалі ў Бэрлін.

Ехаў з намі таксама старшыня Менску *Анатоль Комар* з жонкай і сакратаркай (той самай, што знайшла падкладзеную міну і ўратавала Комару жыццё). Дарэчы, гэтая акалічнасьць дала падставу для плётак, некаторыя выдумвалі, што Комар едзе з двума жонкамі. Але гэта няпраўда. Глуштва.

Анатоль Комар быў вельмі прыстойным чалавекам. Пазьней ён змяніў прозьвішча на „Ромар”. Памёр і пахаваны ў французкай частцы Канады. Стары нацдэм. Вядомая асоба.

Па дарозе ад нас альбо адлучаліся нейкія людзі, альбо далучаліся. Як ехалі праз Варшаву, некалькі асобаў ужо высела (напрыклад, доктар Антановіч, лекар, які арганізаваў Беларускі Чырвоны Крыж). Ён вышаў і цэлы шэраг людзей, тых, што былі прыехалі з Польшчы і якія Польшчу ведалі. У тым

вучоных доктар Рыгэль, гісторык, ведамае прозьвішча. (Хацеў жаніцца з адной беларускай, таксама ведамае прозьвішча — *Ангэляй Катковіч*. Потым яна была на сьсылцы, вярнулася, памерла па-мойму, у Варшаве.) І ён, гэты Рыгэль, меў намер падрыхтаваць кнігу „*Псіхалёгія*

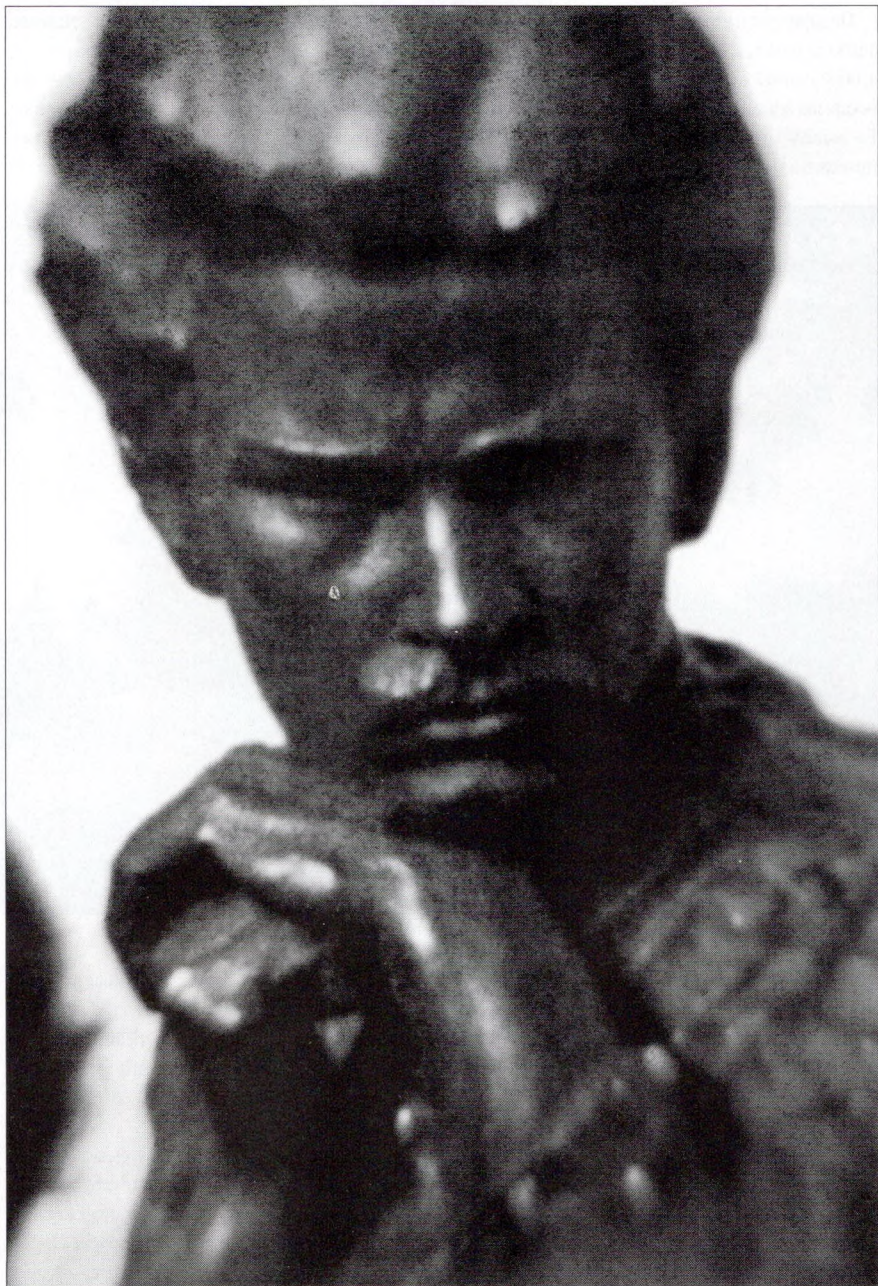
Гэхитат (Гэхитэдт). Замак, куды ў 1944 г. былі зьвезеныя зборы і экспанаты Беларускага музэю ў Менску.

ліку і некаторыя нашыя людзі (такія з культурніцкім ухілам ехалі нейкія). Гэты брат Пушчы ехаў і яшчэ зь ім нейкі актор ехаў, казу везьлі з сабой. І так яны вылезьлі тут недзе з гэтай казой і падаліся ў сваю дарогу (польскую мову ведалі). Потым аказаліся ў Чэхіі.

Прыехаўшы ў Бэрлін, там ужо кожны па-своему арыентаваўся. Там заставалася Рада БЦР, Урад ейны, міністры. Я быў падпарадкаваны Міністэрству культуры. Гэта пад кіраваньнем *Аўгена Калубовіча* (потым „Каханойскі” на эміграцыі). Але я меў ужо прызначэньне адразу, дзеля таго што паспрыяў адзін зь нямецкіх

беларускага народу”, здаецца. Розныя тэмы з розных дзялянак беларускай навукі, мастацтва, гаспадаркі, эканоміі мелі пісаць розныя спэцыялісты-беларусы. Я ў яго меў быць сакратаром, таму з Варшавы ён для мяне падрыхтаваў мейсца ў эміграцыі.

Я паехаў у Радзьбор (Радзьбуж па-польску), цяпер у межах Польшчы такі старажытны гарадок, які ня меў ніякіх вайсковых аб’ектаў. Там затое былі зьвезеныя з Украіны, Беларусі і, відаць, можа і з занятых тэрыторыяў Расеі розныя бібліятэкі, архівы, музэі. Зь імі прыехалі некаторыя людзі, што там працавалі пры гэтых

(Выкапρούка)

Скульптура (бюст) Максіма Багдановіча працы Аляксандра Грубэ (танаваны гіпс), якая знаходзілася ў Беларускаім Культурным таварыстве (Дом Рады БНР). Пасьля вайны не захавалася.

А. Шукелойць, 2-я палова 1940-х.

навуковых інстытуцыях. У тым ліку там былі і некаторыя вывезеныя часткі цэнтральнай бібліятэкі Акадэміі Навук. Музей наш быў вывезены ў Баварыю ў мястэчка Гэхштат.

Музей быў перавезены ў частку Баварыі, што называецца Швабія (Швабішэ лянд), ейным галоўным горадам ёсьць Аўсбург, а гэта між Аўсбургам і Тылінганам, невялікае такое мястэчка, што называлася Гэхштат на Дунаю. Там былі звезеныя розныя музеі, і пры тых музэях працавалі працаўнікі (скажам, я ведаю, што былі з Украіны, іх перавезлі туды). Так што я туды пераехаў таксама ўжо пасля таго, як была занятая Польшча і частка Нямеччыны. Прыехаўшы ў Гэхштат, я зьявіўся ў замак Шлётэ на працу, але там ужо на працу не прымалі. Тады я спаткаўся там з той рыжскай немкай, якая пасля мяне была загадчыцай музэю ад Генэральнага Камісарыяту.

Дык вось у гэтым Гэхштаце далі мне мейсца жывь недалёка ад мястэчка ў лягеры, дзе былі розныя вучоныя, у асноўным група тых, што працавалі для нямецкай прапаганды, для арганізацыі вывазу, што займаліся бібліятэкамі, музэямі, архівамі, і асабліва іх эвакуацыяй, ды рабункам. Адначасна яны займаліся і прапагандай, вывучэньнем СССР. І вось там, у гэтым лягеры, сядзела група вучоных расейцаў, украінцаў, якія вывучалі праблемы савецкай палітыкі, бяручы пад увагу цяперашні стан. Кіраўніком гэтага ўсяго быў адзін вучоны, лекар-псіхолог, былы дырэктар фізкультурынага інстытуту,

украінец. Ён паходзіў, па-мойму, з савецкіх палонных і быў раней ці не ў штабе аднаго з маршалаў, тых, што наступалі на Ўкраіне.

Пры гэтай во групе вучоных і далі мне мейсца. Я быў доўгі час у кантакце з тым доктарам Рыгэлем. Тым часам гэты Рыгэль ізноў быў пакліканы ў армію, на фронт, і так ён там і загінуў. І той ягоны плян ня быў зрэалізаваны.

Цэлы шэраг працаў, якія мне праслалі вучоныя, былі падрыхтаваныя да друку. Гэта, скажам, пра мову — доктара *Янкі Станкевіча*; з гісторыі Беларусі — *Шкялёнка*, з псіхалёгіі — доктара *Станіслава Станкевіча* старшага (таго дацэнта медыцыны, якога потым бальшавікі арыштавалі і знішчылі недзе), з архітэктуры — інжэнера *Івана Касяка*, з музыкі — *Куліковіча*. Я таксама на хуткую руку падрыхтаваў артыкул зь беларускай геаграфіі і этнаграфіі. Гэты матэрыял застаўся пры архівах гэтай арганізацыі і да сёньняшняга дня, відаць.

Некаторыя чарнавікі тых артыкулаў засталіся са мной, потым, як я выязджаў, я іх вярнуў аўтарам. Гэта значыць, артыкул доктара Янкі Станкевіча, ён потым яго друкаваў, па-мойму, у нейкім з сваіх часопісаў; Куліковіча (Шчалова) аб музыцы і інш. Яны потым былі надрукаваныя ў розных выданьнях.

Будучы ў Англіі, я бачыў таксама адзін з чарнавікоў інжэнера-архітэктара Івана Касяка, відаць, ён трапіў з часткай майго архіву, што я перадаў Абрамчыку, а Абрамчык перадаў у бібліятэку Скарыны ў Лёндане.

Вось такая была праца мая. Там, у гэтым Гэхштаце, я даседзеў аж да таго часу, калі ўжо бальшавікі падыйшлі блізка да Радзібору. Саветы ўжо пачалі падходзіць пад Кракаў. Тут паявіліся грузавікі эвакуацыі канцэнтрацыйных лягераў, відаць, з найбліжэйшага каля Кракава Асьвенціма. Словам, сярод гэтых маіх сужыльцаў-вучоных, што працавалі для прапаганды, павяля такім страхам, а што будзе з намі? Бо ніхто нічога не гавора, усе сядзяць, па-старому працуюць. Зьявруліся да нямецкіх шэфай, і аднаго разу з Бэрліну прыехаў вельмі высокі чыноўнік зь Міністэрства прапаганды, магчыма, заступнік міністра (так прынамсі казалі) і зрабіў даклад аб

сучасным становішчы Нямеччыны. Ён гаварыў, што „мы” (гэта значыць, яны) вайну прайгралі, гэта ўжо ўсім бачна, але ў іх, маўляў, яшчэ ёсьць надзея. „Мы” рыхтуем аружжа, якое, калі здолеем скарыстаць (калі пасьпеем скарыстаць), дапаможа „нам” вярнуцца на свае старыя пазыцыі. А калі не, то „вы” (гэта значыць, мы) падзеліце наш лёс.

Выслухаўшы гэты даклад таго высокапастаўленага палітычнага дзеяча, я спакаваў чамадані і думаю сабе: „Вашага лёсу я дзяліць не зьбіраюся.” І адным з апошніх цягнікоў, разам зь Ліманоўскім, праз Уроцлаў (тады Брэслаў) паехаў у Бэрлін.

А гэтыя вучоныя, што там засталіся, якім, магчыма, некаторым імпанавала, што будучь дзяліць лёс з так высокапастаўленымі людзьмі, засталіся ў іхнае распараджэньне і, як да мяне потым даходзілі весткі, спраўды падзялілі іхны лёс у турмах, разам з нацыстамі пры амэрыканскай акупацыі.

Амэрыка

А. Шукелойць: — У Амэрыку мы пераязджалі на караблэх, якія былі падрыхтаваныя для амэрыканскага войска ў час вайны. Гэтых караблёў амэрыканцы мелі вельмі шмат, (так званыя „транспарты”). Гэтыя „транспарты” былі скварстаньня для перавозкі ў Амэрыку так званых „пераселеных людзей”, новай эміграцыі.

У Амэрыку я прыехаў у Бостан, з Бостану пераехаў цягніком у Нью-Ёрк. Тут для мяне была падрыхтаваная ўжо кватэра, бо кожны, хто сюды ехаў, ён усё ж кіраваўся тымі самымі прынцыпамі, якія былі ў Амэрыцы, якія ёсьць цяпер. Трэба было мець апекуна (спонсара), запэўненае памешканьне і працу. Тады гэта было даволі свабодна. „Спонсары” былі пераважна нашыя людзі, з нашай хвалі эміграцыі, якія прыхалі на год ці на два раней, маючы сямейныя кантакты з Амэрыкай. Напрыклад, мой спонсар доктар Янка Станкевіч пераехаў раней, бо тут ягоны брат родны быў у Амэрыцы.

Кожны стараўся ўладзіцца недзе адразу на

(выкладруск)

Янка Станкевіч. 1938 г.

працу, бо мы дапамогі нікай ня мелі. Так што трэба было адразу йсьці працаваць. Працаваць людзі ішлі пераважна на фабрыкі альбо ў нейкія, скажам, кафэтэрыі, на кухні, на самыя цяжкія і брудныя работы. Пасьля году ці двух ужо людзі апаноўвалі ангельскую мову і стараліся перакваліфікавацца на розныя працы альбо (калі на фабрыцы) на прафэсійныя заняткі, альбо шукалі працы „вайт калар” (белага каўнера) — значыць, інтэлігенцыі.

Наша хваля (пераважна) мела магчымасьць уладжвацца настаўнікамі, бо было зацікаўленьне расейскай мовай. Можна было атрымаць працу бібліятэкару, лекару (але з былога Савецкага саюза яны не карысталіся такімі правамі, як, скажам, лекары зь нейкай некамуністычнай дзяржавы перад вайной, і таму ішлі працаваць пераважна ў лябараторыі).

Я нейкі час працаваў на фабрыцы, а потым перайшоў на працу ў вялікую краму вопраткі. Там той гаспадар, уласнік магазінаў, запрапанаваў, што ім патрэбны чалавек на прыёме тавару. Калі б я хацеў застацца на сталую працу ў іх, то ён пашле мяне на курсы пры вышэйшай школе, якая рыхтуе розных працаўнікоў прадукцыі тавараў для вопраткі і таксама спэцыялістых па праектах вопраткі, спэцыялістых па мастацкім афармленьні крамаў. Прыём тавару — гэта такая

Заля ў беларускім культурным цэнтры „Полацк” у Кліўлендзе (ЗША), 2000 г.

спэцыяльнасьць з галіны фасону, самая, можа, і нудная, пагрунтаваная на хіміі, але яна давала магчымасьць працы на ўзроўні інтэлігента. Таму я потым, закончыўшы той курс, адпрацаваў больш за 20 гадоў у гэтай краме на прыёме тавараў. Адтуль выйшаў на пэнсію.

Адначасна з гэтай працай для куска хлеба трэба было прымаць актыўны ўдзел у арганізацыйным жыцці беларускай эміграцыі. Як ведама, да нашай хвалі эміграцыі, што прыехала пасля Другой Сусьветнай вайны, тут беларуская ранейшая эміграцыя не была сарганізаваная ў самастойныя арганізацыі.

Для нашай хвалі эміграцыі належылі, можна сказаць, пачаткі грамадзка-палітычнага і рэлігійнага жыцця беларускай эміграцыі. Па палітычнай лініі была прадоўжана праца Рады Беларускай Народнай Рэспублікі.

Легальнай часткай гэтай працы былі грамадзкія арганізацыі, гэта найперш — **Беларуска-Амэрыканскае Задзіночаньне** (як амэрыканская арганізацыя, заснаваная ў 1949 годзе з сваімі аддзеламі ў розных гарадах, дзе

асела беларуская эміграцыя: Кліўленд, Чыкага, штат Нью-Джэрзі, Нью-Брансвік, Бостан, Вашынгтон. Таксама была адноўлена Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная царква.

Першыя прыходы Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы паўсталі ў Нью-Ёрку, у Кліўлендзе, Нью-Джэрзі, Нью-Брансвіку, у Канадзе ды Аўстраліі.

Беларускія вучоныя і мастакі сарганізавалі таксама Беларускі Інстытут Навукі і Мастацтва, навуковую арганізацыю, якая ладзіла рэфэраты на навуковую тэму, а сябры гэтай арганізацыі вывучалі розныя галіны беларускай рэчаіснасьці ў твая часы: гаспадарку, культуру, мастацтва, выдавалі кнігі (і цяпер выдаюць).

Апрача гэтага было сарганізавана цэлы шэраг дапамагавых арганізацыяў, якія займаліся зборам грошай і таксама вопраткі і высылалі для тых эмігрантаў зь Беларусі, якія засталіся ў Нямеччыне і ў іншых дзяржавах Эўропы, а пасля (калі была магчымасьць) высылалі таксама для тых, што вярнуліся з савецкіх турмаў і лягieroў на Бацькаўшчыну.

Пра габрэяў

3. Пазыняк: — Цікава было даведацца па ходу нашай гаворкі пра сутнасць і канкрэтныя факты дачыненняў да габрэйскага насельніцтва ў міжваенны пэрыяд у Польшчы і потым, за часы гітлераўскай акупацыі на Беларусі. Тым больш, што бальшавіцкая і кагэбоўская прапаганда спецыяльна ўсё перакручвала. Добра было б вярнуцца да таго, пра што мы ўжо гаварылі раней і высветліць некаторыя малавядомыя аспекты больш падрабязна.

А. Шукелойць: — Тут я хачу тады спачатку ўспомніць пра нацыянальныя адносіны ў міжваеннай Польшчы. Нашыя палітычныя арганізацыі *Грамада* і *Хадцыя* існавалі, так бы мовячы, ва ўмоўна дэмакратычнай Польшчы. У выбарах выступалі супольна ў блёку нацыянальных мяшчыняў. І блёк нацыянальных мяшчыняў праводзіў працу і выбары ў Сойм і выбарах самаўраду. У Вільні, напрыклад, на выбарах ў Гарадзкую Раду ў супольнай лісьце з габрэямі былі беларусы. Ад беларусаў быў там на

адным з пачатковых нумароў ведамы ў Вільні дзеяч доктар **Баляслаў Грабінскі**, хадэк.

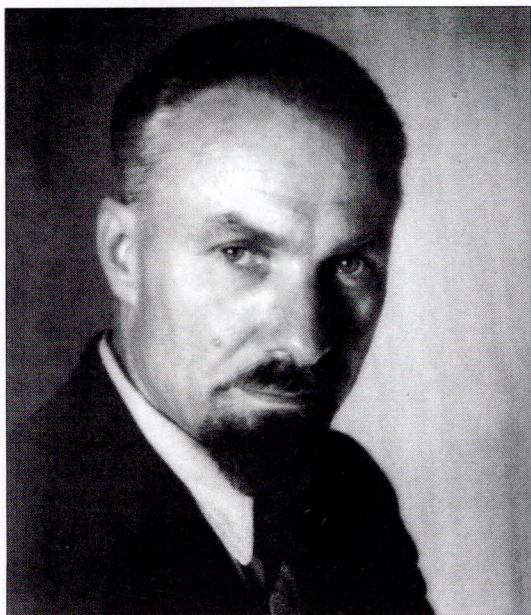
Другое, аб чым трэба яшчэ гаварыць, гэта аб рыхтаванні габрэямі моладзі, якая ехала ў Палестыну, дзе выкуплялі для іх зямлю і арганізавалі кібуцы. У падрыхтоўцы гэтай моладзі прымалі ўдзел беларускія спецыялісты. (Я пра гэта ўжо адзначаў раней.) Трэцяе, аб чым я хацеў бы ўспомніць, што ў час той Польшчы на Віленскім ўніверсітэце габрэяў трактавалі гэтаксама дрэнна, як і беларусаў („нумэрус кляўзус“, „нумэрус нулос“ і г.д.). Так што мы мелі аднолькавыя там тады „правы“.

Тое, што нацыяналістычная польская моладзь дамагалася асобных лавак для габрэйскай моладзі ва ўнівэрсітэцкіх аўдыторыях, выклікала бурныя сутычкі беларускіх і габрэйскіх студэнтаў з польскімі шавіністамі. Дайшло да таго, што ўнівэрсітэт на нейкі час быў зачынены. Так што ў гэтым часе ў нас вельмі такое блізкае ўзаемапаразуменьне было з габрэйскім насельніцтвам Вільні.

3. Пазыняк: — Чаму абмяжоўвалі некаторыя прадметы для беларусаў і габрэяў, напрыклад, медыцыну? Чаму баяліся, каб беларусы паступалі на медыцыну?

А. Шукелойць: — Медыцына дае незалежную прафэсію. Хаця ў гэтым часе ўжо таксама не давалі працы на Беларусі. І таму беларускія студэнты, скончыўшыя медыцыну (вось ведамыя нашы дзеячы: доктар **Мікола Шчорс**, які нават быў два гады старшынём Студэнцкага Саюзу і доктар **Вітаўт Тумаіш**), яны ў заходняй Беларусі працы не знайшлі, мусілі выехаць у Польшчу. Такое было становішча.

Ужо на эміграцыі, калі мы на гэту тэму гаварылі з Міколам Шчорсам (я зь ім заўсёды быў у вельмі добрых дачыненнях), ён мне казаў (калі я ўспомніў пра гэты „нумэрас кляўзус“): „Польскіх студэнтаў, якія хацелі на гвалт стацца лекарамі, але

Баляслаў Грабінскі (хадцыя)

не паступілі ва ўнівэрсітэты ў Польшчы, дык іх прымалі вельмі лёгка на Віленскім унівэрсітэце. І размяркуювалі іх на Беларусь”.

3. Пазьняк: — Значыць, гэта была звычайная асімілятарская палітыка.

А. Шукелойць: — Так. Гэта тое, што было перад вайной.

Часы нямецкай акупацыі. Я гаварыў пры іншай нагодзе, што на першым тым нелегальным сходзе ў Менску, які адбыўся ў 1941-м годзе ў кабінэце Антона Адамовіча ў гарадзкой Управе, абмяркуювалася таксама дачыненьне да жыдоў. Было прынята, што пры ўсялякай магчымасьці, дзе толькі можна, супроцьстаўляцца нямецкай палітыцы ў дачыненні да габрэяў і дапамагаць ім у здабыванні так званых „арыйскіх папераў”. І гэта было потым пры розных нагодах роблена. Атрымаўшы „арыйскія паперы”, чалавек меў магчымасьць працаваць на розных пасадах, а часта – і захаваць сваё жыццё.

У час, скажам, калі старшынёй управы Менску быў прафэсар Іваноўскі, загадчыкам электраэнергіі быў інжэнэр-габрэі. Прафэсар Іваноўскі якраз паклікаў мяне, папрасіў, каб ягоную жонку прыняць на працу ў музэй. Што я і зрабіў. Была яна вымаганы час, здаецца, паўтуду, ці што. А потым атрымала належны арыйскія паперы і ўжо свабодна сабе жылі ў горадзе да канца акупацыі.

І так шмат-шмат нашых ведамых дзеячоў дапамагалі ў час нямецкай акупацыі жыдам. У прафэсара Іваноўскага, потым у ягоным фальварку на Лідчыне, у Лябёдцы, таксама перахоўвалі габрэяў. Тут у нас, у Нью-Ёрку, доктар Янка Станкевіч ужо перад сьмерцю атрымаў такі ліст падзякі ад ведамага жыдоўскага дзеяча, вельмі спрытнага, які ў час нямецкай акупацыі стварыў цэлую арганізацыю, падпарадкаваную ня Менску, але Вільні ці Рызе.

3. Пазьняк: — Адміністрацыі Остлянду, значыць.

А. Шукелойць: — Магчыма. І з гэтай арганізацыяй дзеяў на цэлую прастору. Арганізацыя мела нейкі характар такой прапагандавай службы.

3. Пазьняк: — Як прозьвішча таго дзеяча?

А. Шукелойць: — Яго прозьвішча было зьмененае, па-мойму, нешта, калі я не памяляюся, Заксаў. Шырэй аб ім ёсьць ва ўспамінах судзі Леаніда Галяка ў перашай частцы. Там ён успамінае, што колькі ні пытаў немцаў, дык ніхто не сказаў яму, што гэта за арганізацыя. Ніхто ня ведаў. Значыць, выглядае, што ён сам старыў арганізацыю і зь ёй дзейнічаў. Быў у нямецкай уніформе, і сваіх людзей, супрацоўнікаў, таксама агрануў у нямецкія уніформы. Вельмі спрытны хлопец быў, вельмі спрытны. Раздаваў дазволы на праезд чыгункай, скажам. У час вайны даволі цяжка было дастаць дазвол. Магчыма, што недзе ў мяне захаваўся нават нейкі дакумант, выданы ім у паездку.

Апрача гэтага вялікую дапамогу арганізавалі для габрэйскіх дзяцей. У Менску было, нешта, тры групы, дзевяць ці дзесяць такіх „дзедамоў”. Старшынём гэтай цэлай сістэмы быў ведамы потым на эміграцыі дзеяч **Якуб Рэцікі** (ужо не жыве, памёр у Канадзе). Ён быў загадчыкам гэтых дамоў. Заўсёды набіралася шмат габрэйскай дзетвары, якую бацькі высылалі на горад у розныя цэрквы, дзе іх потым падбіралі ў гэтыя дзіцячыя дамы. З гэтых дамоў потым дзяцей адпраўлялі на правінцыю, у розныя часткі Беларусі. Там лягчэй было з утрыманьнем.

3. Пазьняк: — Куды іх адсылалі, у сем’і?

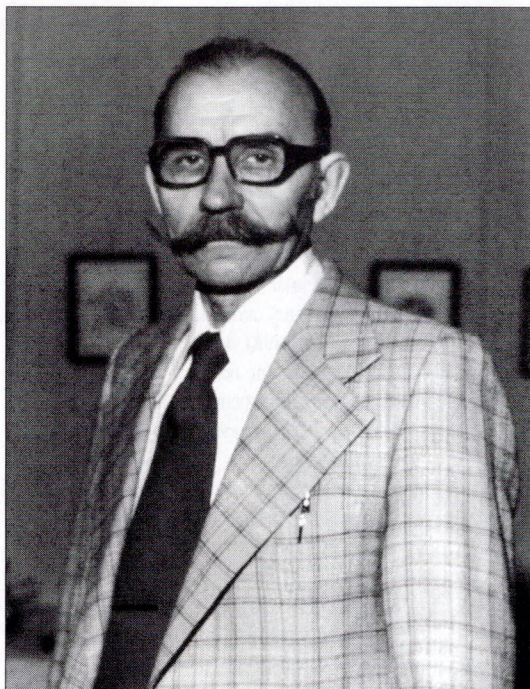
А. Шукелойць: — Адсылалі, так. Ад мяне, напрыклад, забірала заўсёды такая інспэктар у Вялейцы, інжэнэр **Ганна Сухая**. Яна іх адвозіла і там недзе расьпіхвала, дзе, я ня ведаю. У кожным разе, гэтыя дзеці выхоўваліся ці перахоўваліся ў нашых беларускіх сем’ях.

З правінцыі прывозілі ў Менск розныя харчы (гэта па лініі Самапамачы), а зь Менску вывозілі габрэйскіх дзетак. Так што такім парадкам дапамагалі.

3. Пазьняк: — Ці ведалі пра гэта ва Ўправе? Хто гэтым кіраваў?

А. Шукелойць: — Іваноўскі ведаў і кіраваў таемна ад немцаў. У яго ў самага, я ўжо казаў, ў фальварку дзьве асобы габрэйскія перахоўваліся, і ва Ўправе габрэі працавалі.

3. Пазьняк: — Вацлаў Іваноўскі — вядомы беларускі дзеяч (пісаў пад псеўданімам **Вацюк Тройца**). Яшчэ да Першай Сусьветнай вайны

А. Шукелойць, 1970-я гг.

ўдзельнічаў у беларускім культурніцкім руху. Якое ягонае паходжаньне?

А.Шукелойць: — Іваноўскі, гэта быў стары наш дзеяч. Гэта шляхіцц сярэдняга ўзроўню, зь Лідчыны, іхны маёнтак Лябёдка. Іх трох брацоў было. Кожны зь іх выбраў іншую нацыянальнасьць. Старэйшы стаў паялкам, сярэдні Вацлаў — беларусам, а малодшы, Тадэй, стаўся літоўцам.

Наш, той беларус Іваноўскі, яшчэ як студэнт Палітэхнічнага інстытуту ў Пецярбургу быў адным з тых, што арганізоўвалі першыя беларускія арганізацыі. Менавіта: Беларскую Рэвалюцыйную Грамаду, а потым — Беларскую Сацыялістычную Грамаду (БСГ).

Найбольшая ягонае заслуга — гэта арганізацыя перашага беларускага выдавецтва ў Пецярбургу — „*Загляне сонца і ў наша ваконца*”, якога Іваноўскі быў старшыня.

Шмат якія маткі габрэйкі, што мелі магчымасьць выйсці з горада, аддавалі сваіх дзяцей суседкам, казалі: „Вось ты забяры маё

дзіцё, можа табе ўдасца перахаваць яго.” Так што былі і гэтакія дзеці.

Некаторыя, якія ведалі, што яны габрэйкі, то, відаць, пасыла вайны вярнуліся да сваіх, а некаторыя так і засталіся.

Зразумела, што, з габрэйскага пункту гледжаньня, гэта можна было па-рознаму тлумачыць, бо ж гэтыя дзеці маглі ўжо і не вярнуцца да габрэйства, але з пункту гледжаньня гуманнасьці, тое, што выконвалі тады нашыя людзі, гэта была вялікая ахвярнасьць. За гэта маглі налажыць галавой. Немцы, калі б даведаліся, — не цырымоніліся б.

Тое, што нам там закіды робяць, то закіды гэтыя не габрэйскага паходжаньня, а маскоўскага. Гэта старая традыцыя ў іх, каб падняць антысэмітызм на Беларусі. Нават калі глядзець у гістарычным аспэктце, то заўсёды Масква нешта прадумвала такое. Быў некалі выдуманы нават адзін сьвяты такі, што „убіенны жыдамі”, казалі.

Наш прыезд у Амэрыку ня выклікаў ніякай варожасьці з боку габрэйскага насельніцтва. Наадварот — прыхільнасьць. І ведамы габрэйскі дзеяч у нью-ёркскіх колах *доктар Літэн* (прафэсар нью-ёркскага ўнівэрсітэту) першы прышоў да нас і сказаў, што ён гатовы зрабіць рэфэрат і расказаць там аб стаўленьні габрэяў да беларусаў з увагі на тое, што ў час вайны мы ўсе паводзілі сябе на шмат лепшым узроўні, чым іншыя народы, акупаваныя нямецкай нацыстоўскай арміяй. Ён потым вельмі шмат нам дапамагаў. Ён падпісаў, дарэчы, хартыю Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва, у дужа блізкіх дачыньнях з Тумашам быў, са мной таксама. Ён заўсёды нас запрашаў на розныя габрэйскія імпрэзы, на банкеты ведамых тут дапамагавых габрэйскіх арганізацыяў. Я асабіста быў на банкэце ў Міноры (дапамагавая арганізацыя). Разам з Тумашам былі таксама на розных мітынгх, выбарах і іншых габрэйскіх мерапрыемствах.

Доктар Ліхтэн потым выехаў у Эўропу і там апошняе, што я ведаю (мне расказваў біскуп Чэслаў Сіповіч), Ліхтэн прадстаўляў Ізраіль пры Вапьякане. Тады яшчэ дыпляматычных дачыненняў не было, але Ізраіль меў там наглядальніка.

Другой асобай, што выканаў вялікую ролю для нас, — гэта сэнатар ад Нью-Ёрку **Якуб (Джэкаб) Джэвіч**. Ён заўсёды арганізоўваў з нагоды 25 Сакавіка малітву ў Сэнаце. На адчыненне паседжання Сэнату заўсёды ехала дэлегацыя зь Нью-Ёрку з уладькам Васілём — архіепіскапам Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы. Уладыка Васіль адчыняў малітвай паседжаньне Сэнату. Даслоўна 25 Сакавіка альбо (калі не выпадала 25 сакавіка) — у нейкі дзень, блізка да 25-га. Малітвы Ўладыкі Васіля і прамовы Джэвіча надрукаваныя ў справаздачах Кангрэсу ЗША.

Станіслаў Станкевіч. 1938 г.

(выкладручка)

Зь дзеячоў нашага гораду вельмі прыхільна ставіўся **Кач** (з паходжання нават па бацькох — беларускага). Ён Кох лішацца, але па-ангельску чытаецца Кач. Ён яшчэ жыве, такі жыццядарасны. Ён заўсёды з нагоды 25 Сакавіка выдаваў праклямацью ад горада і бываў на нашым сьвяткаваньні.

3. Пазьняк: — Якое становішча ён займаў?

А. Шуклойць: — Ён быў маёрам (мэрам) гораду Нью-Ёрку. Ён вельмі вясёлы чалавек. Ён і цяпер яшчэ выступае часта.

Тады суды ішлі паміж штатам Нью-Ёрк і Нью-Джэрзі за тую выспу, дзе стаіць статуя Свабоды.

3. Пазьняк: — Так, 50 гадоў судзіліся.

А. Шуклойць: — Здаецца, і цяпер яшчэ суды ідуць. Але быў такі мамэнт за часоў Кача, што Нью-Ёрк выйграў. Ён тады журналістам сказаў, што суд выйграў, і гэтая статуя Свабоды як стаяла задам да Нью-Джэрзі, так і будзе стаяць.

Цяпер, дарэчы, на мэра гораду ішоў наш прыяцель **Грын**. Ён таксама ў нас на сьвяткаваньні 25 Сакавіка бываў. Гэта багатая

габрэйская сям'я, да іх належаць вялікія крамы прадуктовага характару.

Тады, калі ён быў у Кангрэсе, у нас склаліся добрыя дачыненні. Потым ён выбыў, і з таго часу кантактаў няма.

Гэтыя дачыненні беларускай эміграцыі і габрэйскіх дзеячоў у Амэрыцы ці амэрыканскіх палітычных дзеячоў габрэйскага паходжання так неяк сталі непакіць Маскву. І расейцы пачалі рабіць захады супраць дзеячоў беларускай эміграцыі, супраць прафэсара Адамовіча, доктара Станіслава Станкевіча. Гэта дзьве асноўныя асобы ў час халоднай вайны ў змаганьні з бальшавіцтвам па лініі Інстытуту вывучэньня СССР. Там старшынёй бываў пераважна доктар Станіслаў Станкевіч. Заўсёды на зьезды Інстытуту ў Эўропу ездзіў Адамовіч.

Мела значныя таксама радыё, здабытае ў час халоднай вайны, яно было адраджэнскім. Апрача гэтага — дачыненні беларускай эміграцыі з палітычным Вашынгтонам.

Усё гэта выклікала ў Маскве такую злосьць, і

пачалі востра выступаць супраць беларускай эміграцыі, даказваючы, што цэлы шэраг нашых дзеячоў актыўна супрацоўнічаў з немцамі. Пачалася пісаніна. Былі спецыяльна нанятыя людзі, якія прыязджалі ў Нью-Ёрк і ваколіцы, у беларускія калёніі эміграцыі. Вялі гутаркі на тэмы сучаснай гісторыі, удаючы, што яны гісторыкі. З'явіўся такі „вучоны” юрыст, наняты большавікамі, Лофтус, які цэлую кніжку на гэтую тэму напісаў. Кніжка шырока тут разыходзілася ў Амэрыцы, таксама ў Эўропе. На кніжку паклікалася потым большавіцкая прапаганда. І так яшчэ мацней білі па эміграцыі.

З. Пазыняк: — Але кніжку Лофтуса ў вучоным сьвеце ніхто сур'ёзна не ўспрымае, бо разабраўся, што гэта фальсіфікацыя. На яе ніхто не спасыласца. Хіба што самыя адсталыя прапагандысты.

А. Шукелойць: — Так. Але ж антыбеларуская прапаганда ідзе, а ў Беларусі нават сёння. Выдумваюць неіснуючы антысемітызм там, дзе наадварот, беларусы ратавалі людзей.

Супраць кніжкі гэтых гісторыкаў, што былі нанятыя Масквой, быў цэлы шэраг паважных артыкулаў. Пісалі доктар Тумаш, Адамовіч, Станкевіч, Запруднік — гэта дзеячы таго Інстытуту вывучэння СССР, цэнтраля яго была ў Мюнхэне, і там выдавалася спецыяльна мноства артыкулаў. Мне здаецца, наш аддзел у гэтым Інстытуце выдаў ці ня 10 зборнікаў. Зборнікі перакладаліся на ангельскую мову.

З. Пазыняк: — Што гэта за гісторыя з Гутырчыкам падымалася?

А. Шукелойць: — Гэта таксама выдуманая гісторыя. У Маскве выдуманая, а сюды яна спусччаная, відаць, разам з грашыма, на ахвотных заняцца.

Быў лягер у Калдычэве. Гэты лягер у асноўным быў для злоўленых партызанаў. І потым для тых, што мелі сувязь з партызанамі. Так што туды траплялі часта і нашыя хлопцы і дзяўчаты, якіх падазравалі, што яны маюць сувязь з партызанамі. Там, у Калдычэве (недзе каля Баранавічаў) былі таксама габрэі, такія, што ня з гэта, а недзе зь іншых мыйсцовасяў (спецыялісты ўсялякія, што засталіся).

Кушаль нейкі час быў вайсковым інспэктарам.

І вось, як інспэктар, ён адведаў гэты лягер у Калдычэве дзеля таго, што адзін з нашых звязцаў ахоўваў тую тэрыторыю. Гэта значыць — ад партызанаў. Звязз беларускі, 13-га, па-мойму, батальёна, ці рота там нейкая 13-га батальёна. Яны ахоўвалі тэрыторыю навонкі.

На Кушала тое Калдычэва зрабіла вельмі дрэннае ўражаньне. Ён быў там усярэдзіне. Немцы ўсярэдзіне кіравалі ўсім гэтым. І там немец адзін разам з Кушалем ішоў па калідоры і лупіў там гэтых вязняў. Словам, біў іх пры Кушалі. На Кушала ўсё гэта вельмі дрэнна падзейнічала.

У адну буную ноч (была навальніца і дождж) габрэі з гэтага лягера разрэзалі драгты і ўцяклі. Даслоўна — ўсе ўцяклі. Гутырчык быў у тым лягеры адным з падафіцэраў у роце 13-га батальёна. І таму потым яму прышлі, што гэта ён быў адным з ахоўнікаў гэтага лягера. Ніхто не шукаў больш ахоўнікаў, толькі якраз яго. Бо ж ахоўвала гэты лягер вялікая колькасць людзей. Але ніхто больш не шукаў, і таму гэта вельмі падазроная справа была.

Цяпер другая (лягічна беручы) справа: хто гэтым габрэям перадаў інструменты, каб перасекчы дрот. Скуль яны маглі мець гэта ўсё? Цікава. Зь неба ж не звалілася. Трэба было прынесці ці перадаць.

Цяпер трэцяе пытаньне: няўжо гэты батальён такі дурны быў, што ня мог палавіць гэтых людзей? Гэта ж сотня людзей уцякала. Не адзін, ня 10 і ня 20. Але каля сотні. Няўжо яны так моцна спалі ў тую ноч, што такое? Усё гэта, калі лягічна перадумаць, то відаць ніткі, якімі шпытая цэлая справа.

Нічога праўдзівага ў гэтым няма. Усё выглядала інакш. Беларускія жаўнеры гэтага самага 13-га батальёна перадалі інструменты, якімі трэба было разрэзаць дрот, і вязні гэтымі інструмэнтамі, скарыстаўшыся начную навальніцу, разрэзалі дрот і ўцяклі, разьбегліся. Ніхто іх не лавіў. Вось як.

З. Пазыняк: — Рота іх проста выпусціла?

А. Шукелойць: — Выпусціла. Ніхто іх не лавіў. Не гаворыцца, што „выпусціла”, бо тады б цэлую роту немцы расстралялі. Вось гэта тое, што

мне расказваў Кушаль. На мой розум, таксама гэтак выглядае.

Але мала таго. Тады, калі гэтую справу з Гутырчыкам стварылі, тады была халодная вайна. І беларусы прымалі ў ёй вельмі актыўны ўдзел, асабліва Адамовіч, Станкевіч. І таму тут быў ціск на эміграцыю з боку Масквы і КГБ. Але што справядліва, гэта тое, што ў Гутырчыка ў выніку суду адабралі амэрыканскае грамадзянства. Таму што ён, як ехаў у Амэрыку, не сказаў, што ёсьць вайсковым чалавекам, што служыў у войску (закон ёсьць такі). Гутырчык салгаў аб гэтым. Гэтая „калдычарская” справа ў судовым рашэньні была ні пры чым.

3. Пазьняк: — А як яны яму прышлі справу? Адкуль гэтага Гутырчыка НКВД знайшло? Як гэта атрымалася?

А. Шукелойць: — Тут падаслалі такога чалавека, які ўдаваў, што ён гісторык. Прозьвішча ягонае, магчыма, ведае Янка Запруднік, ён з ім спатыкаўся. Няведама, што гэта за чалавек быў. Ці гэта з разьведкі габрэйскай, ці з савецкай разьведкі. Словам, ён удаваў, што ёсьць гісторык, прыехаў з Францыі быццам і збірае матэрыялы пра становішча беларусаў у час 2-й Сусьветнай вайны. Былі людзі, што яму пра ўсё раскавалі. Ён вельмі мала быў тут, у Нью-Ёрку. Ня ведаю, ці з кім тут спатыкаўся. Са мною не спатыкаўся, хаця мог бы спаткацца, бо я старшыня Беларуска-Амэрыканскага Задзіночаньня. Ці, скажам, мог бы спаткацца з Вітаўтам Кіпелем (старшыня Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва), але Кіпель яго ня ведае. Выняткава ён быў, па-мойму, на радыё ў Запрудніка. Але найбольш праседжваў ў Саўт-Рывэры, бо даведаўся, што там пахаваны якрэз прэзідэнт Астроўскі, і што там, відаць, асела беларуская эміграцыя, якая супрацоўнічала з Астроўскім. І таму ён там у іх сядзеў. Цэлы час прыходзіў у Беларускі цэнтар, у той іхны клуб, выпіваў разам. І там пазнаёміўся, відаць, з Гутырчыкам, які любіў выпіць, і таксама расказваць сам аб сабе, павыхваляцца. Так стварылі гэтую справу.

Спраўднасьць была іншай, і нашыя дачыненні з габрэямі ў Амэрыцы склаліся на грунце якрэз гэтай супольнай рэчаіснасьці.

Савецкая прапаганда зрабіла свой адмоўны ўплыў найбольш ў СССР. Тут жа яна ня дзейнічала. Я ўжо казаў пра доктара Ліхтэна, а ён жа быў дырэктарам „Антыдыфэмэйшан ліг” (арганізацыя, якая мае заданьне выкрываць і змагацца з антысэмітызмам). Доктар Ліхтэн выявіў ахвоту спаткацца зь беларускай эміграцыяй, зрабіць даклад, дзеля таго што ён яшчэ ў час нямецкай акупацыі спэцыяльна вывучаў пытаньне акупацыі на Беларусі і напісаў нават на гэту тэму дасьледчыцкую працу. Так што ёсьць ягоная праца ў ангельскай мове аб становішчы на Беларусі ў час нямецкай акупацыі. Праца выйшла раней, чым у 50-х гадах. Бо ў 50-х гадах мы прыехалі. Я меў яе асобным выданьнем.

Далей ён з намі актыўна супрацоўнічаў. Шмат дапамагаў. Ён быў адным з тых, хто пры дапамозе іншага прыяцеля-габрэя, які працаваў у бібліятэцы заступнікам загадчыка славістычнага аддзелу (Бэрнштайн), дапамог арганізаваць першую нашу вялікую выстаўку ў Публічнай бібліятэцы на 5-й эвеню і 42-й вуліцы. Былі мы таксама на ўнівэрсітэце, які тут маюць габрэі, на выпуску вучоных-дактароў і на цэлым шэрагу іншых габрэйскіх мерапрыемстваў.

Словам, доктар Ліхтан уводзіў нас у амэрыканскае жыцьцё. Адною з такіх цікавых малаведамых акцыяў дзеля ўдзелу ў халоднай вайне была сустрэча беларускай і габрэйскай інтэлігенцыі ў спадарства Русакоў у Брукліне. Там тады ад імя арганізацыі, якая мела прыняць актыўны ўдзел у халоднай вайне, з намі сустрэўся такі фон Левін (Леван чытаецца, Левін пішацца). Пасьля гэтага цэлая група нашай інтэлігенцыі з Адамовічам, Станкевічам, тады тут быў яшчэ прафэсар Дарашэвіч, прыняла ўдзел у арганізацыі Навуковага Інстытуту вывучэньня СССР у Нямецчыне і радыё „Свабода”. Так што мы цэлы час мелі добрыя дачыненні з габрэямі ў нашай палітычнай дзейнасьці супраць большавіцкіх акупантаў.

3. Пазьняк: — Гэта адказ на нашыя добрыя адносіны?

А. Шукелойць: — Правільней сказаць, што гэта вынік беларуска-габрэйскіх добрых адносін, якія існавалі здаўна.

(Фото 3. Пазыняк)

А. Шуклойць, 2002 г.

Доля

3. Пазыняк: — Як бы хто ні думаў, ні меркаваў, а дачыненні да габрэяў у часы 2-й Сусветнай вайны сталі для бальшыні ўдзельнікаў канфлікту выпрабаваннем на чалавечасць.

Увесь сьвет, які змагаўся з фашызмам, ратаваў жыдоў. Знайшліся таксама такія, што падтрымалі гітлераўскую палітыку вынішчэння, гублялі людзкое аблічча. Гэтак жа, як пазбаўляліся аблічча чалавека энкавэдзісцыя забойцы беларусаў у Курапатах.

У камуністычна-фашыстоўскай бойні, якую ўчынілі расейцы разам зь немцамі ў XX-м стагоддзі, беларусы засталіся людзьмі, захавалі твар. Беларусы страцілі тры мільёны забітымі, набылі Курапаты і Хатынь, але ня здолелі нават аэснаваць як трэба свой галакошт.

І таму, па ўсім відаць, нас яшчэ доўга чакае цяжкая доля.

* * *

3. Пазыняк: — Што трэба, на ваш погляд, рабіць, каб палепшыць долю беларускай нацыі?

А. Шукелойц: — На гэта няпроста адказаць адным словам, бо народ наш і Бацькаўшчына ёсць цяпер у вялікім нацыянальным занябданні.

3. Пазыняк: — Як думаеце, чаму мы ўвесь час апускаемся да занябданьня? Чаму трацім эліту нацыі? Чаму нашы неспрыяцелі, нават менш культурныя, менш кемлівыя, заўсёды выглядаюць лепш за беларусаў у нацыянальнай барацьбе? Адкуль гэтае інфантальнае чаканьне добрых дзядзькаў, што ўсё зробіць і ўсё дадуць?

Глянем хоць бы на нашу гісторыю за апошнія 200 гадоў. Напалеён не збіраўся пашыраць вайну на ўсход. *„Яе межамі, — пісаў ён, — будуць Менск і Смаленск. Тут я стынося... і займуся арганізацыяй Літоўскай дзяржавы.“*

Ну чым ня добры дзядзька? Адновіць нам дзяржаву. А потым, калі напалеёнаўскія пляны змяніліся, беларусы (ліцьвіны) сталі адзін супраць другога пад чужымі сьцягамі з абодвух бакоў пад Барадзіно. У выніку — атрымалі агульнае вынішчэнне і расейскую „цёмную ноч“.

У нашым друку ўжо пісалі (Валеры Буйвал)³ пра сымваліку карціны *Антуана-Жана Гро „Напалеён у бітве пад Эйлаў“*. Паслухайце, што піша пра сюжэт мастацтвазнавец: „Імператар аб’яжджае на кані поле бітвы. Сьнег засыпае груды трупаў. Паранены чалавек у расейскім мундзіры няўклюдна паўзае і цягне руку да пераможцы. Нехта са сьвіты пераказаў потым гэты эпізод жывапісцу. Паранены казаў Банапарту, што хацеў бы служыць у ягоным войску. Казаў, што ён ліцьвін, мабілізаваны маскоўцамі на абарону іхняй імперыі. Цяпер кожны экскурсавод па Луўру расказвае перад карцінай пра „літоўца“ (вядома ж, паводле ўсіх крыніцаў – „Lituanien“). Беларус на чужой вайне, за чужыя інтарэсы, у чужым мундзіры, а ў дадатак яшчэ пад чужым імем – і так 200 гадоў пасля згубы сваёй дзяржавы“.

А вось другая карцінка, трошкі пазнейшая: „видишь, стоит изможден лихорадкой высокорослый больной белорус...“ і г.д. Той, хто заканчваў савецкую школу за часы СССР, ведае гэтую білеберду (з расейскага паэта А. Някрасава), што прыклеівалі на ўвесь народ.

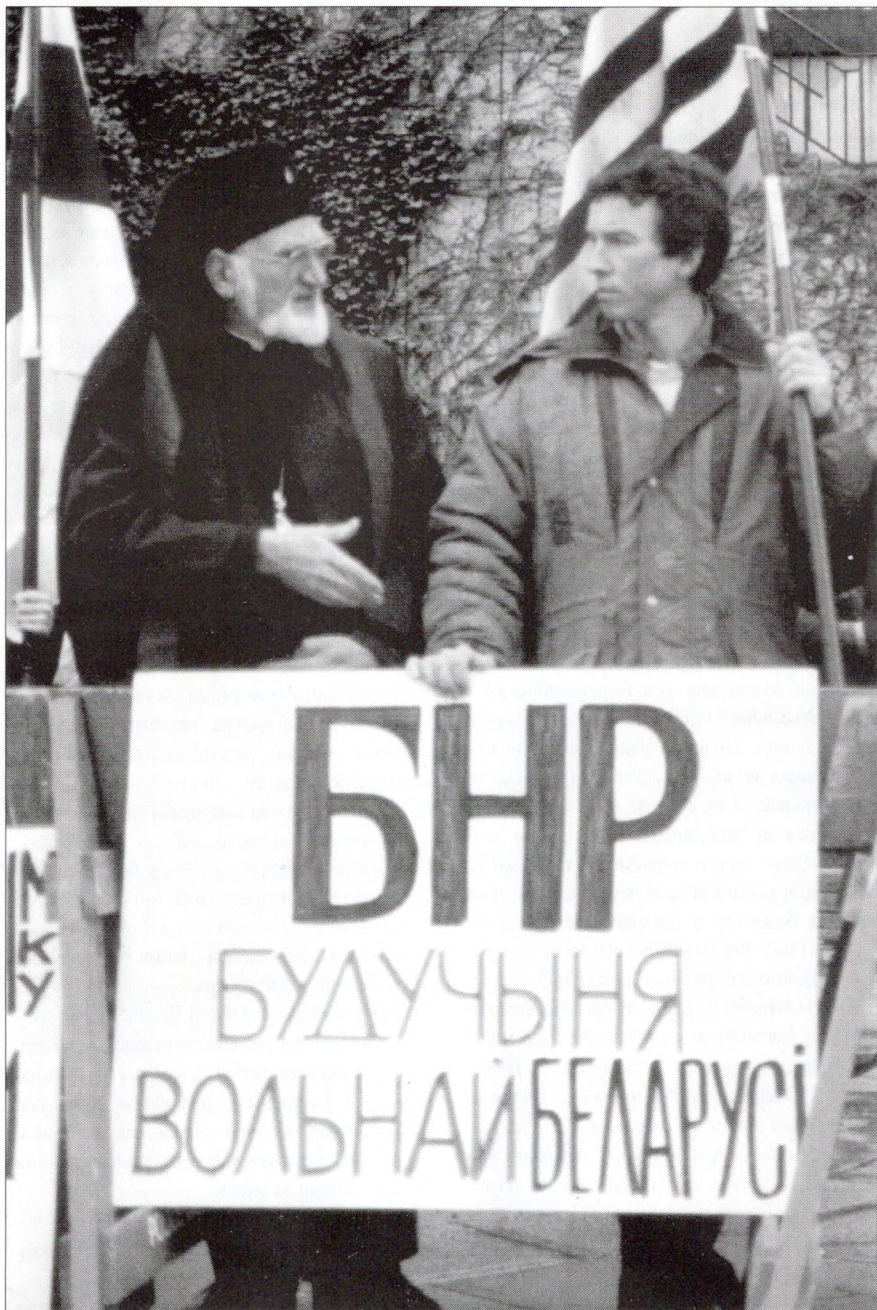
Амаль два стагоддзі акупанты знішчалі (вывозілі, забівалі, расстрэльвалі, рэпрэсавалі) беларускую шляхту, шляхецкую моладзь і інтэлігенцыю. Сталін завяршыў гэты працэс, а за адно знішчыў і сямейства, каб і адтуль не расло.

У выніку беларусы засталіся без зямлі, без уласнасці і без нацыянальнай эліты, а дзяржава (умоўная, вядома), пасля таго, як забралі Вільню, — апынулася без сталіцы. Нацыя без галоўнага горада. Культура бяз цэнтра.

А. Шукелойц: — Наконт Вільні, то я не магу надзівіцца, як гэта такое магло стацца. Зразумела, што тут расейская палітыка, накіраваная супраць Беларусі і Польшчы – ліквідаваць культурна кансалідуючае значэнне Вільні, каб падрэзаць жылы, дык аддалі тым, якія ніякага дачынення да культуры Вільні ня маюць.

Нядаўна я чытаў дыскусію пра Вільню. Спразчаліся там нейкія ў Менску, маўляў, чаму гэта апошнім часам Вільня так моцна ўпала.

3. Пазыняк: — Гэта праўда, Вільня пакідае цяпер уражаньне пустога малалюднага

(Фота 3. Пазыўка)

Беларуская дэманстрацыя ў Нью-Ёрку, 1998 г.

правінцыйнага горада. Горад нібы заснуў, нейкі шэры соцыюм. Поўнасьцю страціўся сьвяточны віленскі дух. Нуда і соннасьць, і людзі, нібы не гарадзкія. Гэта вынік таго, што рэзка адсеклі Вільню ад Беларусі. Пабудавалі „жалезную заслону”, мяжу там, дзе яе ніколі не было.

Заснавалі і паўтысячагоддзя будавалі і разьвівалі Вільню беларусы. (Дарэчы, старажытныя балты ня мелі гарадоў, і да канца XIV-га стагоддзя былі паганцамі.) Потым (з XVIII стагоддзя) пэўны ўклад зрабілі палякі і жыды; у апошні перадваенны час уплывала афіцыйная

(Фота Ул. Карміліна)

Жнівень 1991 г. Беларуская нацыянальная рэвалюцыя

А. Шукелойць: — Во-во. І яны, значыць, спрачаюцца, чаму так сталася. Так ні да чаго і не дагаварыліся. Ніхто не захачеў плянуць у карань, якія ж культуры стварылі Вільню і якія культуры, адпаведна, жывяцца з гэтага горада.

На пачатак XX-га стагоддзя Вільня адлюстроўвала культуру і была культурным цэнтрам для 60 мільёнаў людзей: гэта беларусаў (15 мільёнаў), палякаў (30 мільёнаў) і жыдоў (15 мільёнаў).

польская культура. Але ў аснове сваёй (па насельніцтву, укладзе жыцця і ў традыцыях) Вільня заставалася горадам беларускім і гэтак трымалася ў сьведамасці ўсіх беларусаў. У гэты ж самы час Вільня была культурным і навуковым цэнтрам сусьветнага жыдоўства. І пакуль гэтыя народы (гэта значыць беларусы, жыды і палякі) мелі доступ і дзеялі ў Вільні, Вільня духоўна і культурна жыла.

Цяпер жа атрымалася, што Вільня дасталася

Прзыдзіт Мікола Абрамчук выступае пад Бел-Чырвона-Белым Сьцягам. 1960 г.

(Фота А. Сільвановіча)

нешматлікаму народу, які ніякага культурнага ўкладу ў Вільню не зрабіў. Не было нават заўважнай этнічнай прысутнасці цяперашніх летувісаў (ці гістарычнай Жмудзі) ў Вільні, бо Вільня ад пачатку заснаваная крывічамі знаходзіцца на беларускай этнічнай тэрыторыі. Вільня для цяперашніх летувісаў — культурна чужы горад, і штурча тут нічым не дапаможаш, культурнае жыццё віраваць ня будзе, бо няма для яго гістарычных культурных каранёў. Вось у чым прычына правінцыялізацыі і заняпаду Вільні.

3. Пазыняк: — Так, сапраўды. Можна назваць Вільню Вільносам, касцёл Пятра і Паўлы касцёлам Пятраса і Паолы, касцёл Яна — касцёлам Ёнаса і г.д. Але па сутнасці ад гэтага нічога не змяняецца ў культурным сэнсе. Як толькі зірнеш у гісторыю культуры Вільні, то ўсё рассыпаецца, ня знойдзеш там ні Пятраса, ні Ёнаса, бо ў сярэднявеччы нават пісьмовай мовы летувіскай не існавала, а адпаведна — нічога не было на ёй і напісана.

Я ня схільны перабольшваць долю габрэйства і палякаў у культуры Вільні. Гэта былі ўсё ж часовыя ўплывы. Вільня для беларусаў, як пісаў **Уладзімер Жылка**, — „*крывіцкая Мэка*”. Але Вільня — сапраўды ўнікальная зьява ў культуры. Вільня, на добры лад, павінна б была цяпер набыць статус вольнага полікультурнага горада са сваім адмысловым самакіраваннем, бюджэтам (дапамога міжнародных фондаў) і палажэннем, якія гарантавалі б развіццё этнічных культураў і моваў Вільні.

Якраз складваюцца добрыя ўмовы, бо Летува ўступіла ў Эўразьвяз і павінна прытрымлівацца эўрапейскіх дэмакратычных стандартаў у культурнай палітыцы (асабліва ў Вільні і на Віленшчыне).

Павінен сказаць, што яшчэ з часоў „*Саюдзіса*” маю вельмі добрыя адносіны зь летувіскімі дэмакратамі (мы падтрымлівалі іх у крытычных момантах незалежнасці Летувы) і ведаю, што ў цэлым яны прыхільна настроены да полікультурнай аўтаноміі Вільні і разумеюць становішча. Аднак ініцыятыва, вядома ж, павінна зыходзіць ад зацікаўленых грамадзтваў.

Трэба спакойна, без эмоцыяў разумець

відавочнае, што Вільню немагчыма выкрасіць зь беларускай гісторыі і культуры. Яна заўсёды была і будзе ў беларускай сьведамасці, пакуль існуе Беларусь. І заўсёды будзе ўзнікаць настальгія і жаданьне вярнуць страчанае. Такая ёсць праўда, якую разумеюць у Беларусі і ў Летуве, і пра якую стараюцца прамаўчаць. Але я лічу, што лепш пра яе гаварыць і шукаць сучаснае дэмакратычнае разьвязаньне.

А. Шукелойць: — Калі разглядаць беларускую нацыю ў культурна-гістарычным абсягу, як адзіны арганізм, то Вільня гэта ёсць галава. Хоць роля Менска ў аднаўленьні і станаўленьні беларускай дзяржаўнасці вельмі вялікая.

3. Пазыняк: — Фармальна гэтаму моцна паспрыялі абставіны 1-й Сусьветнай вайны. Якраз у гэты час Менск палітычна ўзвысіўся.

Ёсць адзін аспект у гэтым пытанні, які я хацеў бы ўдакладніць. Лёс роду **Луцкевічаў**.

А. Шукелойць: — Менская частка жыцця Луцкевічаў нека мала даследваная. А тут шмат цікавага. Гэта гэрбавае шляхтак. Жылі ў Менску здаўна. Бацька братаў Луцкевічаў, якога звалі **Ян**, удзельнічаў у паўстаньні **Кастуся Каліноўскага**. Пасля здушэньня паўстаньня, яму нека удалося пазьбегнуць рэпрэсіяў і замаскавацца. Служыў у расейскім войску. Пахаваны ў Менску на **Кальварыі**. Помнік падпісаны па-польску, дзе сказана, што **Ян Луцкевіч** быў афіцэрам расейскага войска.

3. Пазыняк: — Гэта, здаецца, як ісьці да касцёла, то зь левага боку.

А. Шукелойць: — Так. Дамы Луцкевічаў (іх было два, стары і новы) стаялі на вуліцы *Хрышчэнскай*, унізе, каля Сьвіслачы. З другога боку на гэтай вуліцы стаяў дамок **Янкі Купалы**. У 1944-м, калі вярталіся саветы, увесь бок вуліцы, дзе стаяў дом Купалы, згарэў. Дамы Луцкевічаў ацалелі, але пасля вайны саветы іх разбурылі.

У Яна Луцкевіча было пяцёра дзяцей: сыны **Іван**, **Антон**, **Стэфан**, дачкі **Амілья** (*Эмілія*) і **Вікторыя**, якая памерла ў два гады.

Жонка **Яна Луцкевіча**, **Зоф’я**, была з роду **Лычкоўскіх**, вельмі прыгожая жанчына (як відаць на фатаграфіі яшчэ XIX стагоддзя).

Стэфан быў лекарам. Выглядаў вельмі

Сям'я Луцкевічаў. 1905 г. Стаяць: Кастуш Шпакоўскі (далёкі сваяк), Амілья (Эмілья) Луцкевіч (Шабуня), Антон Луцкевіч; сядзяць: Зоф'я Луцкевіч, Дзіня (далёкая сваячка, бона), Іван Луцкевіч

шляхетным чалавекам, праўда, цікавіўся больш паляваньнем, сваёй прафэсіяй і сьвецкім жыцьцём. У беларускім руху не адзначыўся.

У 1930-х гадах, калі Купала рабіў сабе „харакіры” (парэзаў жывод), то першы, хто ратаваў яго, быў якраз Стэфан Луцкевіч, які яго апледзеў, выклікаў хуткую дапамогу, і Купалу адвезлі ў шпіталь.

Амілья Луцкевіч закончыла Інстытут шляхетных дзяўчат у Беластоку. Выдатна валодала французкай і нямецкай мовамі. Акрамя таго размаўляла па-польску, па-расейску і, вядома, па-беларуску. Яна вышла замуж за *Аляксандра Апалінаравіча Шабуню*, маёнтка якога, *Шаромьсьель*, быў пад *Мар'інай Горкай*. *Шабуні* – гэта моцная беларуская гэрбавая шляхта (гэрб «Бабёр на камені»), удзельнічалі ў беларускім вызвольным і рэвалюцыйным руху. Асабліва родны брат Аляксандра і дзядзька спадарыні *Яніны Шабуні-Кяханоўскай – Антон Шабуня*.

Дачка спадарыні *Яніны Кяханоўскай, Юля*, на эміграцыі вышла замуж за ўкраінца *Паўло Андрусіўчына*. Іхныя дзеці, сыны *Юрка* і *Багдан*

(беларускі сьпявак *Данчык*), маюць паходжаньне па жаночай лініі з роду Луцкевічаў. Такая вось гісторыя.

Дарэчы, дом у Ракуціўшчыне, дзе бываў *Максім Багдановіч* – гэта фальварак Луцкевічаў. Мелі яго па жаночай лініі. Нядаўна на Беларусі гэты дом спалілі.

3. Пазнык: — Так, гніюсная і подлая вайна. Але вернемся да галоўнай тэмы пра лёс будучыні Беларусі.

Бяда ня толькі ў тым, што страцілі сталіцу. Гора яшчэ ў тым, што, калі казаць коратка і вобразна, на працягу ўсяго паднявольнага пэрыяду пасля страты дзяржавы Вялікага Княства Літоўскага беларус, „ізмождён лихорадкою”, не даваў падняцца і ўстаць раненаму беларусу з карціны Антуана Жана Гро.

Было, што сьялене здавалі інсургентаў Каліноўскага ў рукі царскіх сапрапаў. (Тады расейцы згналі ў Сібіры цэлае пакаленьне шляхецкай моладзі). А ў 1930-я гады, у часы сталінскага тэрору і рэпрэсіяў, „ізмождзёный” падняўся з-пад плоту і навучыўся ня толькі пісаць даносы на лепшых, але й забіваць сваіх.

Амілія Шабуня (Луцкевіч) з малой Янінай Шабуняй (Кашаноўскай). 1911 г.

(Фота 1880-х гг.)

Зоф'я Луцкевіч (з дому Лычкоўская).
Маці братоў Луцкевічаў

Вось дзе фэномэн. Праблема чужой галавы.

Так выглядае пытаньне ў абвостранай інтэрпрэтацыі. Што трэба, каб здабыць нармальную долю Беларусі, калі такое кароткае ёсьць жыцьцё, што не хапіла цэлага XX-га стагоддзя?

А. Шукелойць: — Вось жа з пытаньня вынікае адказ, як з дзеяння — супроцьдзеяньне. **Трэба адрадыць зліту нацыі. І найперш трэба ўгадаваць духоўна моцных асобаў!**

Мусяць быць духова моцныя людзі, што бяруць адказнасць. Яны пойдучь і павядучь. Вось жа, скажам, *Тамаш Грыб*, ці доктар *Мікола Чарніцкі*, ці *Юльян Саковіч* — моц. Турмы і страхі не зламалі Саковіча. А багаты на той час чалавек, ня парабак, ня з лапцў прышоў у палітыку. (У сваім фальварку Балдыры меў абшары зямлі і лесу, трымалі 52 каровы.)

Дарэчы, ня толькі арганізацыя беларускай паліцыі, але й вайсковыя адзінкі — таксама ягоная праца. Ну й *Кушаль*, вядома, ствараў. Але *Кушаль* больш як вайскавік-спэцыяліст.

Саковіч і ў савецкіх партызанах закладваў

беларускае падполле (не інфармуючы немцаў), за што, відаць, яго пад забойства і падвялі.

Духовая моц асобы ёсьць найважнейшая якасьць і найбольшая каштоўнасьць у палітычным змаганьні. Калі моцных індывідуальнасьцяў няма, то грошы партыю не падымучь. Хутчэй загубяць (тым больш, калі дармовыя). Грошы патрэбныя для выхаваньня новага пакаленьня. Найперш, гэта справа арганізацыі розных легальных гурткоў і таварыстваў у вучэльнях і ўвогуле — ў грамадстве, бо маладая асоба выходзіла ня толькі ў сям'і ды школе, але й асяроддзем.

У цяперашніх умовах, якія на Беларусі, гэта вельмі цяжка, але не бяда, не найгорш, ня трэба апускаць рукі. Бо вядома і засьведчана ня раз, што пры дабрабыце ды задаволенасьці гіне духова сіла. Дабрабыт і задаволенасьць у грамадстве разьядаюць пакаленьне, мізэрнее дух. Крочыць маса абыяваляў і любуецца сабой.

3. Пазьняк: — Беднасьць і галечка ператвараюць чалавека ў нявольніка. Ён не разьвіваецца.

Беларуская дэманстрацыя каля ААН, 1997 г. Нью-Ёрк

А. Шукелойць: — Гэта праўда. Трэба змагацца з прычынамі галечы і дапамагаць духоваму разьвіццю. Дзеля гэтага паклікана эліта. Найперш там не павінна быць заспакаеньня.

Вось у Польшчы ў 30-я гады старая загатаваная польская інтэлігенцыя, што

паскакаць. А вось вынік. Немцы стукнулі – і ўсё пасыпалася. Тых палякаў, што ў 1920-м гнали бальшавікоў з-пад Варшавы, аж пыл курэў, ужо не было, а моладзь здрабнела. Гэтак я ўважаю.

Але вярнуся да пытаньня пра долю. Ведаець, ліха ходзе і ня сьпіць. Гі вось думаю, што рабіць

(Фота А. Сільвановіча)

На беларускай выставе ў Беларускім Цэнтры ў Саўт-Рывэры (Нью-Джэрзі), 1998 г.

здабыла незалежнасьць, — адыходзіла. Што адбывалася ў гэты час у школах – ніхто не цікавіўся ўсур’ёз і ня думаў. А трэба было спэцыяльна „ствараць людзей”, арганізоўваць умовы для росту асобаў.

Былі, вядома, розныя суполкі, інтарэсы. Клеілі ды выстрыгалі, плавалі на лодках, хадзілі ў турпаходы, танцы, выпіць, пасьмяяцца, пагуляць, пававіцца ды часу сьдэрці. Гэтакая арганізацыя паводзінаў нічога не дае для фармаваньня маладой асобы, а часам нават шкодзіць.

З. Пазыняк: — О, так. Я называю гэта культурнай формай актыўнага гультайства, спажываньне жыцця. Набытак невялікі.

А. Шукелойць: — Хоць маладому трэба й

тады, калі Беларусь (ня дай Божа) страціла б незалежнасьць.

Ёсьць шмат прыкладаў, адпаведных беларускай долі, у нашых суседзях. Найперш – у палякаў. У часы паўстаньня 1830 года палітычныя колы Польшчы выкарысталі паэта (дарэчы, нашага земляка-беларуса) **Юльяна Нямірэвіча**, сябра і дарадцу (ад’ютанта) Касьцюшкі. З дыпляматычным даручэньнем яго паслалі ў Англію. У Англіі яму казалі, што справа Польшчы ёсьць унутранай справай Расеі, і Англія ва ўнутраныя справы іншай дзяржавы ўмешвацца ня будзе. І з гэтым Нямірэвіч вярнуўся.

Наша становішча сёньня падобнае. Так выглядае, што Захад гатовы быў бы нас здаць Маскве.

І што рабіць у такім выпадку? Заўсёды трэба мець на ўвазе адпаведную дзейнасць у двух кірунках. Першае, у самой нашай краіне, каб нас ня знішчылі зусім.

Мы мусім захаваць дух змаганьня. Дух змаганьня! Мы можам шмат што страціць: і дзяржаву, і маёмасць, і школу, — але дух змаганьня мы мусім захаваць. І калі мы патрафім утрымаць дух змаганьня на Беларусі, дух незалежнай дзяржавы, дух народу, — мы будзем мець будучыню. Утрымаць яго ў неспрыяльных варунках ёсць асноўнае наша заданьне.

Як гэта рабіць, якім чынам, як утрымаць нашыя арганізацыі, гурткі, школы, ініцыятывы, сям'ю і г.д. — гэта ўжо іншае пытаньне. Але калі ня будзе беларускага духу змаганьня, супраціўленьня і беларускага стварэньня, то шмат што страцім і нічога не дасягнем. Маючы дух змаганьня, захаваем мову.

3. Пазьняк: — Ведаецца, пра дух змаганьня вы трапілі ў кропку. У гэтым уся й бяда, што дух змаганьня аслабеў. Я думаў, чаму так сталася. І прыходжу да высновы, што прычына — расейскі генацыд за саветамі. Беларускія нацыянальныя вярхі былі фізічна знішчаныя. Засталіся нізы. Маштабы вынішчэньня былі такімі вялікімі, мэтадычнымі і працяглымі, што выклікалі зацяжную катастрофу беларускай нацыі, якая ня скончылася і сёння. Парушылася структурная сувязь паміж пластамі і пакаленьнямі людзей, паламалася гармонія цэлага. Калгасны прыгон на вёскі ў спалучэньні з русіфікацыяй у гарадах дэфармаваў беларускі дух.

І тут я сьведама згущаю фарбы, каб лепш бачыць. У 60-80-х гадах у сувязі з масавым перасяленьнем (дакладней, уцёкамі) насельніцтва калгаснай вёскі ў гарады (і гэта, ня гледзячы на інстытут прапіскі) адбылася „калхозізацыя” мэнтальнасьці грамадства, якая дайшла да абсурду, калі калгаснік, ненавісьнік незалежнасьці і беларушчыны, стаў прэзыдэнтам краіны. Пра які дух змаганьня тут можна было гаварыць?

Змаганьне і па сёньняшні дзень ёсць у Беларусі выбарчай справай, выключэньнем з правіла, здабыткам мяншынi. Яно не набывае

масавага характару. Бо не змаганьца людзі, якія ня маюць і ня мелі свайго, нават думак.

І вось тут, сапраўды, прадоўжыць шлях можа толькі нацыянальная асьвета і новае пакаленьне, якое адновіць дух змаганьня. Але кожнае страчанае пакаленьне адкідае ўсіх назад.

А. Шукелойць: — Калі згоршыцца сітуацыя, трэба будзе ўдакладніць тактыку. Я ўважаю, што стварэньне арганізацыяў строга нелегальных было б на сёньняшні дзень не карысным, бо нават КГБ, нават чужынцы будуць тады замест праўдзівых тварыць розныя фальшывыя нелегальныя арганізацыі, каб гэтакім спосабам сыцягваць моладзь на дарогу, ня шкодную для панявольваньчай дзяржавы, а з другога боку — кампрамэтваць наш рух.

3. Пазьняк: — Стварэньне арганізацыяў і друкаў пад кантролем КГБ цяпер вельмі распаўсюджаны прыём. Я б сказаў нават, што моладзь яны паралізуюць. Мы шмат трацім.

А. Шукелойць: — Таму трэба было б шукаць магчымасьцяў і спосабаў супрацьдзеяньня. Але ў кожным разе трэба мець перад вачыма адно — мы мусім утрымаць дух беларускага народа ў ягоным змаганьні за незалежную Беларускаю дзяржаву. Гэта на Бацькаўшчыне.

З другога боку, мы мусім трымаць беларускае імя наванкі. Каб часам ня сьцерлі нас. Калі б нават Беларусь перастала існаваць як дзяржава, але ўсяроўна яна павінна быць у нашай памяці, у памяці нашых арганізацыяў за мяжой, у змаганьні за незалежнасьць нашай краіны, каб яна цэлы час была на ўвазе ўсяго сьвету. Бо ўсё ж такі, як бы ні было, гэтыя 12 гадоў незалежнасьці Беларусі шмат зрабілі для будучыні беларускага народу. Нас прызналі дзясяткі дзяржаваў. Мы маем сярод іх прыяцеляў і прыхільнікаў. І трэба за ўсялякую цану гэтую сімпатыю да нашага народу і нашай дзяржавы (калі яна нават і страціць незалежнасьць) утрымаць у вольным сьвеце.

3. Пазьняк: — Паводле сказанага, хочацца зьвярнуць увагу, што нашыя непрыяцелі (і былыя расейцы-бальшавікі, і цяперашнія расейцы-гэбісты) выдатна гэта разумеюць. Заўважце: унутраная палітыка накіраваная на тое, каб крок за крокам пазьнішчаць усе беларускія

Наталья Арсеньева (рэпрадукцыя з карціны П. Мірановіча, алеі)

арганізацыі, усе асяродкі, дзе выходзіла беларускі дух і беларуская сьведамасць, дзе вывучаюць гісторыю і культуру. Апошнім часам знішчылі знакамты Беларускі Гуманітарны ліцэй у Менску. Адбываецца зачыненне апошніх беларускіх школаў, арганізацыяў, не дапускаецца стварэнне іншых арганізацыяў. Акурат гэтаксама ў 1930-х гадах у акупаванай заходняй Беларусі рабілі тагачасныя польскія ўлады. Да 1939 года там пазачынялі і ліквідавалі, практычна, усе беларускія арганізацыі.

Міжнародны аспэкт. Наша гісторыя ХХ-га стагоддзя склалася так, што мы, беларусы, гэтак жа, як і палякі, ці жыды, ператварыліся ў сушэветную нацыю. Трэба ўсвядоміць гэта. Мы жывём на ўсіх кантынентах. І прычына такая ж, што і ў іншых. Акупацыя, антынацыянальны рэжым, пераслед, несвабодная Бацькаўшчына.

Расейцы-бальшавікі ўвесь час стараліся знішчыць палітычную беларускую эміграцыю. Добра вядомыя іхныя наскокі і дзейнасць за мяжой у асяроддзі беларусаў. Цяпер Масква зноў шле сюды сваіх цемнякоў, вярбуе, стварае ўжо свае кантралюемыя праз КГБ асяродкі ў Эўропе.

У Амэрыцы яны нават вырабляюць свае друкі, дзе бэсьцяць Раду БНР і беларускае Адраджэнне. (Газету „Беларус“, напрыклад, называюць „рэліктавым антыкамунізмам“ і „невывучнай русафобіяй“. Знаёмая тэрміналогія.) І гэта ў той час, калі на Беларусі ліквідуюць беларускія школы, часопісы, мову, друк, арганізацыі, знішчаюць усё беларускае. Гэта праявы далёкаідучай палітыкі. У Маскве думваюць наперад пра той час, калі ўжо захопяць Беларусь і каб тады не было каму тут, за мяжой, бараніць нашу краіну і незалежнасць.

Калі прааналізаваць беларускую барацьбу з расейскім гэбізмам, то нашыя непрыяцелі цяпер ідуць наперадзе. Яны пралічваюць наперад нашыя патрэбы і дзеянні ў змаганні за нацыянальнае выжыванне, робяць перашкоды і нават прэзэнтывныя захады.

Але істотна, каб якраз мы былі больш прадбачлівымі і больш ініцыятыўнымі.

А. Шукелойц: — Прынцыпы і посьпех усялякай змагарнай дзейнасці палягаюць на дынаміцы. Мы мусім ісьці наперадзе. Трэба пераганяць, жыць па правілах прыроднага развіцця. Інакш – гора. Максім Багдановіч пісаў: „*Супраць цяжэння вады можа толькі жывое палпыць. Хвалі ж ракі заўсёгды цягнуць тое, што скончыла жыць.*”

Вы кажаце, што цяпер на Беларусі сьпяшаюцца зачыняць рэшту беларускіх арганізацыяў, дабіваюць беларускую школу. Дык гэта ж ведама справа для чаго робіцца. Каб потым пры захопе Беларусі ня трэба было зачыняць гэта самым расейцам і не выклікаць незадаволенасці супраць сябе. Акупацыя ўжо даўно робіцца рукамі Лукашэнкі. Маскоўцы хочуць прыйсці на падрыхтаваную пляцоўку. І тады Лукашэнка, між іншым, ім ужо не патрэбны. Відаць, проста ліквідуюць яго.

З. Пазыняк: — Ліквідуюць, калі забяруць ягоныя грошы, сакрэтны „бюджэт“. Расейская цяперашняя ўлада – гэта гэбоўская мафія. Грошы для іх – і ўлада, і дзяржава, і палітыка. Яны паслядоўна праводзяць акупацыйныя дзеянні ў Беларусі рукамі сваёй крэатуры – Лукашэнкі, навязвалі яму бясконцы гандаль зь імі за сваю

скуру (хоць у рэальнасці справа ідзе за Беларусь). Вось ён і гандлюецца.

Гаворачы пра беларускую долю, мы маем на ўвазе, што кожны беларус у залежнасці ад яе мецьме і сваю чалавечую долю. І мы з вамі таксама.

Ці не ўзынкілі ў вас думкі, што можна б было неяк усё зрабіць інакш? Бо найцяжэй для душы – на чужыне. Ну, скажам, можа ня варта было эвакуавацца зь Менску? Вы ж нават у гарадзкой адміністрацыі не былі, кіравалі музэем, культурнай установай. Шмат хто застаўся, некаторыя нават вярнуліся.

А. Шукелойць: — Маё рашэнне аб эвакуацыі на Захад было правільным. Я быў арыштаваны НКВД у першыя дні вайны і потым уцёк з турмы. Гэтага бальшавікам было б дастаткова, каб, што называецца, радыкальна вызначыць мой лёс. Астатняе дадалі б, што хацелі: і музэй, і Беларускі Студэнцкі Саюз, і нават аднаўленьне касцёлкаў пад акупацыяй.

Мы добра бачылі, што расейскія бальшавікі знішчалі ўсіх актыўных, сьведомых беларусаў, і ў першую чаргу – беларускіх дзеячоў усіх накірункаў, асабліва палітычнай арыентацыі, адрознай ад бальшавіцкай. Мы ўжо мелі вопыт 30-х гадоў. Памяталі, што сталася з Тарашкевічам, Цьвікевічам, Ластоўскім, Рак-Міхайлоўскім, Аляхновічам, Янам Пазьняком і іншымі.

Тыя беларускія дзеячы, што засталіся ў Менску ў 1944 годзе (і тыя, што вярнуліся пазьней), з прыходам расейцаў і „чырвонай арміі” былі арыштаваныя, сасланыя ў Сібір (дзе загінулі), альбо былі расстраляныя. І такіх наіўных людзей было шмат.

3. Пазьняк: — Наіўнасць – гэта нейкі фномэн у тых людзей, нейкае дзіўнае неадчуванне небяспекі пры добрым веданні маскоўцаў і мэтадаў НКВД. Мне расказваў доктар Кіпель пра такога *Міхаіла Пугачова*, які кіраваў аддзелам Беларускай Краёвай Абароны, а на Захадзе перайшоў да ўласаўцаў. Потым, калі пайшла пытаньне аб дэпартацыі і аб выбары шляху, то жонка ягоная – расейка – угаварыла яго вярнуцца ў СССР, маўляў, нічога ня станецца, табе „прасьцяг” і г.д. Пугачоў вярнуўся, і бальшавікі яго знішчылі.

А. Шукелойць: — Наконт жонкі не скажу, ня чуў, але Пугачова ведаў. Ягоны лёс дрэнны. Ён вярнуўся, бальшавікі яго схопілі і павешалі ў Віцебску.

Пугачоў быў капітанам „чырвонай арміі”, здаецца, нават расейца. Ён застаўся ў Менску ў 1941-м, і ўвесь час быў заступнікам начальніка менскай паліцыі. Потым кіраваў адным з батальёнаў БКА. Дарэчы, быў вельмі прыстойным, сур’ёзным чалавекам, добра адносіўся да беларусаў, супрацоўнічаў з намi.

3. Пазьняк: — На якой мове супрацоўнічаў, між іншым?

А. Шукелойць: — Па-беларуску, вядома. Ведаў. Расейскай жа мовы тады не было. Усе каманды вайсковыя, усё — па-беларуску.

3. Пазьняк: — Не выглядае, каб такі чалавек быў слабога характару і падаўся на ўгаворы. Сумная гісторыя.

Мне, дарэчы, гэта нагадвае чамусьлі прапаганду вакол маёй асобы. Пішуць, не хаваючыся: „куло яму, куло”, „кто пульнёт?” і г.д. („Свабодные новости”, „БДГ”, „Московские новости” і інш.)

І ў той жа час рэдактар іншай (беларускай) газеты піша і пацьвельваецца пры гэтым: „Прыязджайце, Зянон Станіслававіч, чакаем, будзем разам працаваць для Беларусі”. Маўляў, нічога вам не пагражае, „мы высвятылі ў пажэнай службе”.

А. Шукелойць: — Го! Вам нельга ехаць. Я ўвогуле дзіўлюся, чаму яны вас яшчэ не забілі.

3. Пазьняк: — Гм... Дзякуй, на добрым слове, спадар Шукелойць. Можа, паплойце. Тры разы.

А. Шукелойць: — (*Сьмяецца*). Не, ну дык жа ж праўда, — павінны б былі забіць. Гэта ж Масква.

3. Пазьняк: — Відаць, яны пайшлі цяпер іншай дарогай. Топчучэ імя.

Дарэчы, у 1996 годзе ім хацелася тое зрабіць. (Тое, пра што вы кажаце.) Ды не атрымалася. Я ня стаў кахаць. Ад’ехаў. Але гэтае іхнае „хаценьне” трэба мець на ўвазе. Памятаецца, як знішчылі майго сябра *Вячаслава Чарнавола* на Украіне. Між іншым, я яго перасьперагаў. І ён гэта разумееў..

Ведаецца, гэтае „куло, куло” – не такі ўжо ў іх

творчы экспромт. Калі нешта чаўпецца, то ў жыцці здараецца шмат дзіўных выпадкаў і супадзенняў.

Нядаўна адзін з сваякоў *Сяргея Навумчыка* ехаў у цягніку і разгаварыўся ў купэ са спадарожнікам у цывільным, які аказаўся высокім афіцэрам адной са службаў. Слова за слова, кілішак за кілішкам – даткнуліся тэмы „Пазыняка-Навумчыка”.

— Да, слышал, знаю, — сказаў субяседнік сваяка. — Это дело серьёзное. Весьма, я бы сказал. Приказано задержать при любых обстоятельствах при пересечении границы и в случае бегства – стрелять на поражение.

Пазнаеце почырк? Генэральскае думаньне, як у Чачэніі: „Схватить и уничтожить”. Гэта нават не Лукашэнка.

А. Шукелойць: — Ну, ведамая справа. Увогуле, у вашай справе, я думаю, вырашае Масква. Лукашэнка тут пешка. Хоць ёсьць там і ягонья распаражэньні на мяжы затрымаць, і ў газэтах пісалі там, і крымінальныя справы пазаводзілі на вас, але стаіць за гэтым Масква. Не сумняваюся. Тут яе інтэрас. Ім Беларусь трэба забраць. А вы ім перашкодзілі і прадаўжаеце перашкаджаць. Вам у Расею таксама нельга ехаць. Мусіць быць адказнасьць за адраджэнскую справу.

З. Пазыняк: — Ведаеце, кажуць, што беларуская шырокая апатыя і беларускае шырокае цярпеньне бясконцыя, як Сусьвет. Таму вельмі цяжка набраць крытычную масу. Але яна расьце. Шырыцца, як тарфяны пажар пад зямлёй. Набіраецца сіла. І мне радасна яе адчуваць. Мы вернемся. Не сумняваюся ў гэтым. Ёшчэ паскача Пагоня на полі Крапіўным.

А. Шукелойць: — От, скажыце, што сталася! Змагацца трэба, безумоўна, лупіць па іх. Усё ж відаць, каб цябе воўк... Драматычная пара для Беларусі. Шкода, што супала зь ёй мая старасць. А то я хацеў бы яшчэ паехаць на Бацькаўшчыну, павыступаў бы, падыскутавалі б. Я, ведаеце, люблю, мяне рэплікамі ды крыкамі не саб’еш.

З. Пазыняк: — Ну, так. „А прайдэўме-ка, галубчык, з намі”. І рэплікаў ня трэба.

А. Шукелойць: — Го-о, ліха матары!

Са Сьцягам

ПАСЬЛЯСЛОЎЕ

Здавалася б, няма неабходнасці ў пасьяляслоўі ці ў тлумачэнні таго, што сказана. І тым ня менш, зыходзячы ня тое што з разумення чалавечай прыроды, а хутчэй з ведання прапагандысцкіх мэтадаў вялікадзяржаўнай расейскай палітыкі, якая на новым узроўні доўжыцца ў межах былой савецкай імперыі, варта сказаць яшчэ раз пра нязвычайную для палітызаванай сьведамасці сітуацыю.

Беларусы-адраджэнцы розных сьветапоглядаў, розных партыяў і накірункаў супрацоўнічалі пад акупацыямі між сабой, і працавалі ў адно — дзеля волі і незалежнасці Беларусі. Беларусь была для іх — найвышэйшым. Іх аб'ядноўвала агульнае беларускае перакананне, разуменне таго, што пад акупацыяй не існуе „сацыялістаў”, „кансэрватараў” ці „дэмакратаў”. Партыйныя дактрыны тут ня маюць значэння, бо яны нерэальныя, неажыццяўляльныя, пакуль несвабодная, акупаваная Бацькаўшчына.

Найперш трэба здабыць незалежнасць, павінна быць вольная Айчына і свая дзяржава. Толькі тады ўзнікае сэнс у дэмакратыі і змест у партыйнай сістэме. Тыпова і заканамерна, што адраджэнец Антон Шукелойць — пасьялоўнік сялянскага сацыялізму (СР), непрыхільнік камунізму, прыяцель габрэяў, дабрадзеец хаджаў і пажожны католік — знаходзіў паразуменне з усімі дзеля шчасся вольнай Беларусі.

Расейская камуністычная ўлада ў СССР базавала сваю ідэалагічную палітыку на цярпеньнях і перамозе ў 2-й Сусветнай вайне. Прапаганда давала вывернуты, аднабаковы і ў шмат якіх аспектх сфальшаваны вобраз вайны. У людзей выходзіла жах перад вайной з Захад, каб яны трымаліся за савецкую ўладу, за СССР і акупацыю КПСС, як за панацею ад гэтага жаху, зь якога і нарадзілася савецкая псіхалёгія — „*абы вайны не было*”.

Усё беларускае, вольнае, нацыянальнае, што не ішло тады поруч з савецкай палітыкай (у тым ліку і размова па-беларуску) аб'яўлялася „нацысцкім”, „фашысцкім”, а беларускія дзеячы

і змагары — „здраднікамі Радзімы”, „прыслужнікамі фашыстаў”.

Тут выяўлялася цынічная мэтодыка прапагандысцкай вайны супраць беларускай нацыі.

Фактам ёсць тое, што гэтая прапаганда і перакручванне падзеяў і ацэнак 2-й Сусветнай вайны атруціла галовы цэлым пакаленьням беларусаў. Вынікі яе трываюць па сёньняшні дзень.

У адным з інтэрв'ю доктар *Юры Туронак* папулярна растлумачыў гэтакім людзям, што „калябарачыя называюць супрацоўніцтва з ворагам на шкоду сваёй дзяржаве і народу. Але *асноўнай мэтай беларускіх нацыянальных дзеячоў было стварэнне перадумаў для аднаўлення ў спрыяльны момант ліквідаванай бальшавікамі дзяржаўнасці*. Першачарговай задачай лічылася абуджэнне нацыянальнай сьведамасці народу, арганізацыя беларускай адміністрацыі і войска. Такія памкненні былі непрыёмальнымі для Савецкага саюзу, яны ігнараваліся ягонымі саюзнікамі — ЗША і Вялікай Брытаніяй, а таксама польскім эміграцыйным урадам, зацікаўленым ў аднаўленні Рускай дамовы і ў падзеле Беларусі.

Спробы нацыянальных дзеячоў аднавіць нацыянальную дзяржаву, якая павінна была забяспечыць інтарэсы беларускага народу, ніяк нельга лічыць калябарачыяй у вышэй акрэсленым сэнсе. Іхняе стаўленне да Нямецчыны можа трактавацца як нармальнае супрацоўніцтва ў галіне палітыкі. Такое супрацоўніцтва было ж прыймальным для СССР у 1939-41 гг., калі яно адпавядала ягоным інтарэсам.”⁴

Калябарантамі былі якраз шматлікія беларускія кіруючыя камуністы, гэтыя малафеевы ды машэравы, сакаловы ды сьлюньковы, якія нішчылі беларускую мову, школу, ідэі свабоды і прадавалі Беларусь Маскве. Нават на мове размаўлялі маскоўскай.

Факты паказваюць, што беларускія адраджэнскія дзеячы і супраціўленцы ня толькі

палітычна супрацоўнічалі зь немцамі дзеля Беларусі, але адначасна і змагаліся зь імі, пра што сьведчыць стварэнне беларускага падполья („Незалежніцкай Партыі”), ратаваньне габрэяў, закладваньне (незалежна ад немцаў) беларускай агентуры ў савецкіх партызанах і нямецкай СД, супраціўленьне нямецкай пацыфікацыі беларускага насельніцтва і інш. Пра гэта сьведчыць таксама і знішчэнне нямецкімі ворганамі беларускіх дзеячоў, якія супрацоўнічалі зь немцамі, бо СД і СС, безумоўна, здагадаліся і, верагодна, што ведалі пра існаваньне беларускага нацыянальнага падполья.

Дзейнасьць беларускіх адраджэнцаў за часы нямецка-фашыстоўскай акупацыі – гэта быў высокі і складаны ўзровень дзейнасьці. Іхняя справа была сапраўдным подзьвігам дзеля Беларусі. Шлях іхны уславы ахвярамі і адзначаны героямі.

Я размаўляў з дзясяткамі гэтых людзей – беларускімі афіцэрамі, жаўнерамі, навукоўцамі і культурна-асьветнымі дзеячамі. І усе яны адзначаюць, што ў акупацыйны пэрыяд 1941—1944 гг. на Беларусі быў самы высокі ўздым нацыянальнай

адраджэнскай актыўнасьці і беларускай лучнасьці змагароў, асабліва сярод моладзі.

* * *

Нічога ня мусіць зьнікнуць бяспрычына і нічога ня згіне ў памяці людзей, што асьвечана любовяй да народу і роднай зямлі. Існуе вышэйшая справядлівасьць, і рана ці позна – яна мусіць адкрыцца дзеля працягу праўды.

Ідэалёгія беларускага Адраджэньня існуе ў партыях і ўзвышаецца над партыямі. Бо Адраджэньне для адраджэнцаў – гэта пасьвячэнне для Беларусі. Наша гісторыя пацьвердзіла існаваньне такой рэальнасьці. Наша жывьцё выявіла такіх людзей.

* * *

— Ну, што чуваць на Беларусі? – кожны раз пытае мяне Антон Шукелойць, як прывязджаю з Варшавы. Ці жыве Беларусь?

— Жыве Беларусь! І будзе жывьць! ■

(Нью-Ёрк, кастрычнік 2001 – верасень 2003 гг.)

Пагоня

СПАСЫЛКІ

1 Стр. 8. Парсiваль, — „Беларускія Ведымасыці“, — 2001-2002, №1(41)

2 Стр. 73.

WEISSRUTHENIEN

Land an den Flüssen, des Krieges Not
Hielt dich zerfleischend umfangen;
Dein Acker blieb leer, es wuchs dir kein Brot,
Der Samann und Schnitter blieb immer der Tod –
Nun ist er nach Osten gegangen.

Du aber liegst noch im Frühlingswind,
Erzitternd im Wechsel der Zeiten;
In deinen Fluren schafft Weib und Kind,
Der Mann führt den Pflug, das Leben beginnt,
Der Zukunft den Grund zu bereiten.

In deine Wälder fällt Sonnenschein
Und goldener Glanz in die Triften,
Ein leises Lächeln stellt wieder sich ein
Und wärmt und fließt in die Seelen hinein,
Die Menschen des Leids zu entgiften.

Wenn ich in fernere Tage schau,
Dann seh ich dich strahlend erwachen;
In allem Scharfen auf Gott vertrau,
Dann wächst aus dem Volk, aus Flur und Au'
Von selbst das glückliche Lachen.

Und wir aus dem Reich, wir helfen dir gern
Den Faden des Glückes zu spinnen;
Damit auch dies Land, der Heimat so fern,
Vertrauend auf Deutschland und seinen Stern,
Kann Brot und Freude gewinnen.

Karl Kurz

(Minsker Zeitung, — 1942, 14-15 Juni)

Пераклад

БЕЛАРУСІ

Краю між рэкаў, ваяны пажар
Цябе ахапіў і трымае.
Ня даў табе хлеба твой шэры папар,
Аратаму й жнеям быў плёнам злы чар, —
Чар сьмерці, што сэрца ня мае...

На ўсход адыйшла яна... Ветры вясны
Табой страсанулі... у полі
Зноў песьцяць зямлю тваю рукі жанчын,
Жыцьцё расьцьвітае, нарог баразьніш
Ральлю пад шчаслівую долю.
У лясх тваіх сонца праменьне пляце
І золата сьцеле ў хваінах.

Зноў ціхай вясною сьмяецца твой дзень,
 І грэе настылыя душы людзей,
 Атрутыя злом успамінаў.
 Стаю, пазіраю ў прышласьці даль,
 І бачу тваё расцвітаньне.
 І бачу, як твoryш ты, чую амаль,
 Як сэрцы народу твайго, як ральця, —
 Сьмяюцца і радасьцяй зьзяюць.

А мы із Нямецчыны ў новыя дні
 Ткаць шчасьце табе дапаможам,
 Бы ўрэшце і ў гэтым, далёкім краі,
 Што зь верай пры нашым народзе стаіць,
 Досць радасьці й хлеба меў кожны.

Карл Курц

(? *Беларуская газета ў Беластанку, 1942, 19 ліпеня*)

Перадрук гэктаў з архіву А. Шукелойца.

- 3 *Стар. 121.* Валеры Буйвал. А дзе ж тыя ваяры? — „Беларускія Ведымадзцы”, — 2002, №5(45), с.4-5
 4 *Стар. 134.* „Наша Ніва”, — 2002, 15 сакавіка.

ПАКАЗЬНІК АСОБАЎ

Абрамава Надзея — 78, 79, 86
 Абрамчык Мікола — 66, 85, **90-96**, 98, **100-103**,
 107, 111, 124
 Адамовіч Антон — 7, 40, 44, 54, 55, 57, 59, 60,
 64, 66, 69, 70, 73, 74, 79, 87, 98, 102, 115, **117-119**
 Акінчыц Фабіян — 41, 81, **83-87**, 90
 Акула Кастусь — 76
 Альферчык — 82
 Андрусішын Паўло — 126
 Андэрс — 6, 98
 Аніська Аўген — 35, 43
 Анішчык — 92
 Антановіч — 72, 81, 109
 Арлоў (Дзімітры) — 78
 Арсеньнева Наталля — 14, 58, 59, 69, 74, 87, 93,
 131
 Арэхва Аркадзь — 55, 105
 Астроўскі Радаслаў — 6, 35, 41, 59, **71-73**, **80-84**,
87-95, 119
 Бабок — 31
 Багдановіч Максім — 14, 110, 126, 131
 Багдановіч Вячаслаў — 43, 108
 Багдановіч Глеб — 108
 Бадунова Палута — 21
 Бакунін (Міхаіл) — 14
 Балай Юсіф — 105
 Баравы — 105
 Барановіч Аляксандар — 12, 14, 17, 19, 43, 50

Бартуль Яўген — 6
 Бартуль Франціш — 6, 98
 Беразоўскі — 77
 Бэрнштэйн — 119
 Браўн Ж. — 80
 Бруздовіч Францішак — 63
 Буйвал Валеры — 121
 Булгак — 84, 85
 Булгак Ян — 84, 85
 Бураўкін Генадзь — 81
 Бусел Сяргей — 37, 39, 40, 41, 43, 44
 Бэйлін — 60
 Вайніловіч Эдвард — 61, 63
 Васілёк Міхась — 74
 Васіль (*уладыка*) — 107, 117
 Васкевіч Станіслаў — 106
 Вержбаловіч Барбара — 102
 Вержбаловіч Галіна — 102
 Віер Габрыель — 61, 104, 108
 Вік Ганс — 87, 89
 Вільгельм (*кайзэр*) — 72, 89
 Вітушка Міхась — 57, 82, 108
 Віцьбіч Юрка — 92
 Войтэнка Сьцяпан — 29, 30, 35, 106, 107
 Войтэнка Марыя — 35
 Вуйціцкі — 32, 33, 34
 Гадлеўскі Вінцэнт — 25, 28, 36, 72, 73, 77, 79, 80,
 83, 85, 87, 89, 90, 106
 Гадунец — 31

- Галушчанка — 47, 48, 49
 Галяк Леанід — 6, 7, 8, 89, 105, 115
 Ганько — 86
 Ганько Мікола — 86
 Гарошка Леў — 80
 Гарун (Алесь) — 69, 106
 Геніюш Ларыса — 5, 92, 94, 97, 101, 102
 Германовіч (Язэп) — 29
 Гершанок — 60
 Гімлер — 68
 Глінскі Кастусь — 6, 34
 Гляжоўскі Станіслаў — 28, 63, 64, 65
 Годбэрг — 74, 78, **79-83**, 87, 88, 92, 93
 Грабінскі Баляслаў — 114
 Грамс — 12
 Гро Антуан-Жан — 121, 126
 Грубэ Аляксандар — 110
 Грыб Тамаш — 21, 43, 127
 Грын — 117
 Грынкевіч Станіслаў — 94
 Грынявіцкі (Ігнат) — 101
 Грышкевіч Францішак — 44
 Жук-Грышкевіч Вінцэнт — 98, 100, 102
 Жуырчык (Сяргей) — 118, 119
 Гуцька-Дудзіцкі (Уладзімер) — 59, 60, 84, 85
 Дадэрка Якуб — 64
 Данілюк Хведар — 107
 Данчык — 126
 Дарашэвіч — 119
 Дасюкевіч Адам — 25, 37
 Дубейкоўскі Лявон — 36
 Дубоўка Уладзімер — 54
 Дучыц — 64
 Дэмбінскі Гэнрык — 12, 17
 Джарданія — 91, 100
 Джэвіц Джэкаб — 117
 Дзіянсіей — 106
 Езавітаў Кастусь — 21, 27
 Ермалковіч — 37
 Ермачэнка Іван — 59, 68, 72, 74, 77, **79-82**
 Жыдко — 90
 Жылка Ўладзімер — 125
 Забэйдэ-Суміцкі Міхась — 31, 37
 Заксаў — 115
 Залкінд Эма — 35
 Запруднік Янка — 77, 118, 119
 Захарка Васіль — 89, 90, 92, 94, 95, 101
 Заяц (Лявон) — 94
 Зубковіч — 84
 Іваноўскі Вацлаў — 65, 68, 70, 71, 79, 80, 82, 83, 115, 116
 Ігнатовіч Зянон — 64, 71, 84
 Ігнатоўскі (Усевалад) — 70
 Ільяшэвіч Хведар — 7, 74
 Каганец Карусь — 61
 Кажан Віталь — 98
 Казлоўскі Ул. — 84, 85, 87, 88
 Калечыц — 82
 Каліноўскі (Кастусь) — 14, 125, 126
 Калодка (Аляксандар) — 64, 76
 Калубовіч Яўген — 87, 88, 92, 93, 109
 Камінскі — 70, 71
 Канвіцкі Тадэвуш — 19
 Кандыбовіч Сымон — 87, 92, 98
 Караленка Мікола — 87
 Кармілкін Уладзімер — 123
 Кароль Леанід — 62
 Кароль Усевалад — 33, 62, 108
 Касмовіч Зьміцер — 57, 59, 82
 Касьцошка (Тадэвуш-Андрэй) — 129
 Касяк Іван — 92, 105, 106, 111
 Катковіч Анэля — 35, 109
 Каханоўская (Шабуяна) Яніна — 43, 78, 92, 126, 127
 Кач — 117
 Кашмідар Эрвін — 20, 21, 35, 36
 Керанскі — 101
 Керзін Міхаіл — 64, 67
 Кіпель Вітаўт — 71, 85, 119, 132
 Кіпель Яўхім — 88, 89
 Кіпель Зора — 57
 Клімаў Фрол — 48
 Клімовіч Адольф — 25, 37
 Комар Анатоль — 70, 79, 108
 Косьцевіч — 39
 Краатц — 82
 Краўцоў Макара — 37, 39
 Краўчанка Пётр — 81
 Крыдль — 33
 Крычынскі — 8
 Кубэ Вільгельм — 67, 68, 69, **71-74**, **76-83**, 87, 88, 106
 Куліковіч Мікола — 111
 Купала Янка — 10, 125, 126
 Курці Гайнрых — 66, 67, 82
 Курц Карл — 73
 Сокал-Кутылоўскі — 88, 89
 Кушаль Францішак — 56, 59, 60, 72, 74, 76, 79, 87, 91, 98, 106, 118, 119, 127
 Кушаль Уладзімер — 87
 Кушнер Іаан — 105
 Кэпэль — 44
 Лакуцьёўскі Антон — 12, 19
 Лапіцкі Мікалай — 105
 Ластоўскі Вацлаў — 60, 61, 132
 Левін — 119
 Лёзэ — 68
 Ліманоўскі Янка — 65, 82, 92, 102, 112
 Ліс Арсен — 34
 Ліхтэн — 116, 117, 119
 Лофтус Джон — 118
 Лукасінскі Валер'ян — 19
 Лукашук Алесь — 103
 Лукашэнка (Аляксандар) — 86, 88, 131, 133
 Луцкевічы (браты) — 14, 15, 95, 125, 127

Луцкевіч Антон — 36, 37, 39, **41-43**, 45, 84, 125, 126
Луцкевіч Іван — 16, 125, 126
Луцкевіч Лявон — 62
Луцкевіч Ян — 125
Луцкевіч Стэфан — 125, 126
Луцкевіч Амілія — 125, 126, 127
Луцкевіч (Лычкоўская) Зоф'я — 125, 126, 127
Любачка (Іван) — 95
Лявіцкі — 101
Ляўша Фэрдынанд — 34
Мазанік (Алена) — 69
Малец (Дзяніс) — 64
Малецкі Язэп — 26
Мамонька — 21
Маракоў (Валеры) — 80
Мартас — 106
Марцінкоўскі — 7
Матусевіч Алесь — 55, 86
Махонька — 27
Мікула — 74
Мілоць Марыя — 36
Мінцэвіч Казімір — 10
Мірановіч (Пётра) — 100, 131
Сьвятаполк-Мірскі Базыль — 101, 102
Міхайлоўскі — 60
Рак-Міхайлоўскі (Сымон) — 40, 84, 132
Монтвіл — 27
Мушыньскі Казімір — 20, **28-30**, 33, 37
Мэльсхадэк — 104
Набагез (Уладзімер) — 59
Навумчык Сяргей — 133
Найдзюк Язэп — 106, 107
Напалеён (Бананарт) — 121
Наркевіч Ётка — 19
Нарко Фелафей — 106, 107
Нарушэвіч Станіслаў — 26
Новікаў (Іван) — 70
Нюнька Хведар — 80
Нямцэвіч Юльян — 129
Окрасо — 15
Пазьняк Ян — 20, 21, **24-27**, 30, 37, 43, 132
Пазьняк Марыя — 26, 27
Пазьняк Стась — 26
Пазьняк Галіна — 19
Пазьняк Вікторыя — 27
Пануцэвіч Вацлаў — 26, 31
Панцелеймон — 105, 106, 107
Панцялей — 103
Паўлаў — 57
Пашкевіч Валянціна — 35
Пецокевіч Мар'ян — 10, 28, 29, 35, 36
Пецокевіч Бенедыкта — 9, 10
Пісьмевіч Станіслаў — 62
Пракулевіч — 39, 40, 94
Прышчэпаў — 53
Пугачоў Міхаіл — 132

Пушка Язэп — 76
Пятлюра (Сымон) — 100
Пятроўскі Міхаіл — 10
Рагуля Барыс — 55, 59, 72, 80, 89, 98
Рагуля Міхась — 59
Радзівіл Магдалена — 29
Рапэцкі Якуб — 115
Родзька Усевалад — 55, 57, 59, 89
Руднік Ганна — 102
Русак Васіль — 39
(2) Русак Васіль — 77
Рыгэль — 109, 111
Рыдлеўскі Лявон — 95
Рэмарк (Эрых Марыя) — 16
Сабалеўскі Юры — 81, 83, 87, 108
Савёнак Лявон — 55, 57, 64, 65
Сажыч Язэп — 55, 59, 98
Саковіч Юльян — 47, 57, 72, 73, 75, 76, **79-81**, 85, 105, 106, 127
Сергій — 107
Сергіевіч — 36
Сергіевіч Пётра — 63, 64, 65
Сёмуха Алеся — 80
Сікорскі Аляксандар — 11, 17, 49
Сільвановіч Аляксандар — 32, 124, 129
Сінкевіч Алесь — 55, 87
Сіповіч Часлаў — 29, 117
Скарына (Францішак) — 6, 21, 102
Скарынчыкаў — 84
Скірмунт (Раман) — 72
Скурат (Яўхім) — 87
Смаршчок (Бязрозка) Мітрафан (Машвей) — 21, 27, 29, 43, 77, 80
Сокалаў-Воюш Сяргей — 103
Стагановіч — 98
Сталяроў А. — 13
Станевіч Вітальд — 19, 32, 33, 42
Станевіч Рэспітут — 19
Станкевіч Станіслаў — 28, 34, 35, 98, 102, 111, **117-119**
Станкевіч Янка — 7, 35, 36, 95, 106, 111, 112, 115
Станкевіч Адам — 20, 25, 27, 28, 30, 31, **35-37**, 40, 42
Шашынскі Ян — 11
Стэцкевіч — 35
Сукержыс Якаў — 45
Сурвіла Івонка — 8
Сурвіла Янка — 8
Сухая Ганна — 115
Сэлех (Вячаслаў) — 93
Сэнох Чэслаў — 19
Сяднёў (Міхась) — 74
Сямёнаў Дзіма — 62
Такарэвіч Пётра — 53
Тамашчык Уладзімер — 107
Тамашэвіч — 12
Танк Максім — 28, 29, 30
Тарашкевіч (Браніслаў) — 10, 35, 42, 83, 84, 132

Татарыновіч (Пётра) — 28
 Тумаш Вітаўт — 7, 29, 30, **34-36**, 54, 55, 57, 60, 61,
 65, 70, 72, 81, 82, 85, 114, 116, 118
 Туронак Юры — 77, 81, 134
 Тычына Анатоль — 64
 Уласаў Аляксандар — 43
 Фелафей — 103, 106, 107
 Фінкоўскі Уладзімер — 61, 79, 104
 Хаес Яўхім — 33, 45, 47, 48
 Хворац Янка — 35
 Цынцэдзэ — 91
 Цвікевіч (Аляксандар) — 94, 95, 98, 132
 Пярэтэлі — 91
 Чапская — 11
 Чапскі — 9, 11, 12, 47
 Чарнавіл Вячаслаў — 132
 Чарноў Віктар — 101
 Чарнэцкі Антон — 11
 Чарнэцкі Мікола — 14, 41, **43-45**, 127
 Шабуня Аляксандар — 126
 Шабуня Антон — 126
 Пастакоў — 60

Шкялёнак Мікола — 25, 36, 83, 85, 88, 106, 111
 Шлегель — 79, 84
 Шпакоўскі Кастусь — 126
 Шукелойць Базыль — 9
 Шукелойць Антон (бацька) — 9
 Шутовіч Ян — 25, 28
 Шутовіч Марыя — 37
 Шутовіч Вэрця — 37
 Шчаглоў Мікола — 84, 93
 Шчакаціхін Мікола — 66
 Шчорс Мікола — 92, 114
 Шчорс Ігар — 35, 76, 106
 Шчэпановіч — 14, 16
 Шчэцька Васіль — 77
 Шырма Рыгор — 27, 31, 32, 34, 35
 Шыпіла (Браніслаў) — 10
 Эрэнкройц — 34
 Юрда — 106
 Якавіцкі — 33
 Ялбжыкоўскі — 25
 Ясько Даніла — 7

ІЛЮСТРАЦЫІ

1. Антон Шукелойць (Першая старонка вокладкі), (фота А. Сільвановіча)
2. Антон Шукелойць (фота З. Пазьняка, 1997 г.)
3. Леанід Галяк (рэпрадукцыя)
4. Антон Шукелойць (фота З. Пазьняка)
5. Бацька Антона Шукелойця (таксама Антон) і маці Бенедыкта ля старой прадзедаўскай хаты, пабудаванай яшчэ ў XVIII стагоддзі. Здымак пэрыяду 1-й Сусьветнай вайны.
6. Вынятак мэтрычнага запісу з кнігі хрышчэньняў Журнанскага касьцёла.
7. Ашмяны, цэнтар. 2002 год. (Фота А. Сталярова)
8. Умоўная (сымвалічная) магіла братаў Луцкевічаў на Росах у Вільні. (Фота З. Пазьняка)
9. Іван Луцкевіч, 1905 г.
10. Аляксандар Барановіч. 1938 г. (выкадроўка)
11. Антон Шукелойць. 2001 г. (Фота З. Пазьняка)
12. Старонка з польскага вайсковага білету А. Шукелойця.
13. Прафэсар Эрвін Каשמідар (выкадроўка)
14. Вільня. 2000 г. Катэдральны пляц (фота З. Пазьняка)
15. Вільня. 2000 г. Вострая Брама (фота З. Пазьняка)
16. Ян Пазьняк. 1938 г. (фотаграфіка). Замардаваны рускімі бальшавікамі ў 1939 г. Верагодна — у Куратапах.
17. Янка Пазьняк, ягоная жонка Марыя і малодшая дачка Галіна ў рэдакцыі „Беларускай Крыніцы”. Вільня, сярэдзіна 1930-х гг.
18. Кастусь Езавітаў (фота 1920-х гг.)
19. Прафэсар Казімір Мушыньскі (справа) у час этнаграфічнай экспэдыцыі са студэнтамі на Беларусі.
20. Мітрафан (Мацьвей) Смаршчок (Бязозка). 1938 г. (выкадроўка)
21. Максім Танк. 1937 г.
22. Вежа касьцёла сьвятога Яна на ўнівэрсітэце. Вільня. 2001 г. (фота З. Пазьняка)

23. *Са сьцягам у руках. (фота А. Сільвановіча)*
24. *Група студэнтаў гуманістычнага факультэту Віленскага ўнівэрсітэту (1936—1938 гг.), што належылі да „Беларускага Студэнцкага Саюзу”. Зьлева направа 1-ы рад: Валяціна Пашкевіч (Жукоўская), Марыя Мілюць, прафэсар Эрвін Каשמідар, Эма Залкінд (гісторык, габрэйка), доктар Янка Станкевіч (лектар беларускай мовы). 2-гі рад: Антон Шукелойць, Марыя Войтанка, Янка Хвораст (філэляг), Анэля Каткевіч (гісторык), Станіслаў Станкевіч, Мар’ян Пяцкокевіч (этнограф).*
25. *Вільня. 2001 г. Базылянскія мury (фота З. Пазьняка)*
26. *Вільня. 2001 г. Вулачка (фота З. Пазьняка)*
27. *Ксёндз Адам Станкевіч*
28. *Мікола Чарнэцкі. 1938 г. (выкадроўка)*
29. *Антон Луцкевіч (выкадроўка)*
30. *Група беларускіх эсэраў. 1938 г. Зьлева направа: Аляксандар (Аляксандравіч) Барановіч (студэнт права), інжэнер Сяргей Бусел, Антон Шукелойць, Аўген Аніська (студэнт права, рэдактар „Золату”), доктар Мікола Чарнэцкі (доктар гісторыі Карлаўскага ўнівэрсітэту ў Празе; пасья Тамаша Грыба – лідэр беларускіх эсэраў і ідэоляг), доктар Мітрафан (Мацьвей) Смаршчок (на эміграцыі – паэт Анатоль Бязозка; жыве ў ЗША ў штаце Мініапіліс).*
31. *Панарама Вільні. 2001 г. (фота З. Пазьняка)*
32. *Савецкі прафсаюзны білет А. Шукелойця.*
33. *Савецкі ваенны білет А. Шукелойця*
34. *Антон Адамовіч, красавік 1991 г. (фота З. Пазьняка)*
35. *У двары старога Менска. 1942 г. Зьезд „Самапомачы”. Рада „Самапомачы”*
36. *Францішак Кушал (здымак на эміграцыі)*
37. *Наталля Арсеньнева. 1943 г.*
38. *Ля Беларускага музэю ў Менску, 1943 г. Зьлева направа: Лявон Луцкевіч, Леанід Кароль (пахаваны ў Вільні), Дзіма Сямёнаў, Антон Шукелойць (дырэктар), вартанік музэю Станіслаў Пісьлевіч (перахоўваў беларускія абразы ў дрымотніку, калі бальшавікі выкінулі іх з музэю перад вайной), Усевалад Кароль.*
39. *Пасьведчаньне загадчыка Менскага Гістарычнага Музэю, 1941 г.*
40. *Касьцёл Сымона і Алены („Чырвоны касцёл”) за часы нямецкай акупацыі.*
41. *Янка Ліманоўскі, 1944 г. (выкадроўка)*
42. *Менск, 1941-1943 гг. Бернардынскія мury і гандлёвыя крамы (фота Г. Куртца)*
43. *Менск, 1941-1944 гг. Опэрны тэатр (Паводле М. Керзіна — „рэпліка Калізію”).*
- 44-45. *„Аўсвайс” А. Шукелойця, 1944 г.*
46. *Вінцэнт Гадлеўскі (выкадроўка)*
47. *Юльян Саковіч, 1942 г. (выкадроўка)*
48. *Першая арганізацыя „Саюзу Беларускай Моладзі” ў 1941 г. Першая зьлева ў другім радзе Надзея Абрамава, пасярэдзіне – айцец Уладзімер Фінкоўскі.*
49. *Менск пасья вайны. (Фота Ж. Браўна, 1947 г.)*
50. *Ул. Казлоўскі*
51. *Магіла Яна Булгака на Паванзкоўскіх могілках у Варшаве, 2002 г. (фота З. Пазьняка)*
52. *Рэдакцыя „Менскай (Беларускай) газэты”, 1943 г. У першым радзе зьлева направа: Ул. Казлоўскі, Наталля Арсеньнева, Алесь Сінкевіч; другі рад: Уладзімер Кушал (сын Ф. Кушала), Антон Адамовіч, Мікола Караленка.*
53. *Мандат на Кангрэс БЦР*
54. *Пропуск у тэатр*
- 55-56. *Беларускае Культурнае таварыства, 1944 г., Менск (Неафіцыйнае Міністэрства Культурны ў БЦР). Здымак 1, зьлева направа: Антон Шукелойць (аддзел краязнаўства), Юрка Віцьбіч (рэдактар газэты „Узвышша”), Яніна Каханюўская (Шабуня), Янка Ліманоўскі,*

- Анішчык (заг. Аددзету прапаганды). Здымак 2: кампазытар Мікола Шчаглоў (Куліковіч), Наталья Арсеньнева, Сэлех (намеснік старшыні), Яўген Калубовіч (старшыня).
57. Марка БНР (павялічана)
 58. Марка БНР (павялічана)
 59. Прэзідэнт Рады БНР Мікола Абрамчык
 60. Ларыса Геніюш (1940-я гг.)
 61. Парыж ноччу, 1998 г. (фота З. Пазьняка)
 62. Прэзідэнт Рады БНР Вінцэнт Жук-Грышкевіч (рэпрадукцыя з карціны П. Мірановіча, алеі)
 63. Князь Базыль Святаполк-Мірскі
 64. Дом Рады БНР у Менску (вяява на паштовай марцы БНР)
 65. Са сьцягам у руках. (фота З. Пазьняка)
 66. Беларуская аўтакефальная царква ў Кліўлендзе (ЗША), 1996 г. (фота З. Пазьняка)
 67. Беларуская аўтакефальная царква ў Брукліне на „Атлянтык Эвено”, 401; 1999 г. (фота З. Пазьняка)
 68. Гэхитат (Гэхитэдт). Замак, куды ў 1944 годзе былі зьвезеныя зборы і экспанаты Беларускага музэю ў Менску.
 69. Скульптура (бюст) Максіма Багдановіча працы Аляксандра Грубэ (танаваны гіпс), якая знаходзілася ў Беларускім Культурным таварыстве (Дом Рады БНР). Пасьля вайны не захавалася. (Выкадроўка)
 70. А. Шукелойць, 2-я палова 1940-х.
 71. Янка Станкевіч (1938 г., выкадроўка)
 72. Зая ў беларускім культурным цэнтры „Полацк” у Кліўлендзе (ЗША), 2000 г. (фота З. Пазьняка)
 73. Баляслаў Грабінскі (хадэцыя)
 74. А. Шукелойць, 1970-я гг.
 75. Станіслаў Станкевіч (1938 г., выкадроўка)
 76. А. Шукелойць, 2002 г. (фота З. Пазьняка)
 77. Беларуская дэманстрацыя ў Нью-Ёрку, 1998 г. (фота З. Пазьняка)
 78. Жнівень 1991 г. Беларуская нацыянальная рэвалюцыя (фота Ул. Кармілкіна)
 79. Прэзідэнт Мікола Абрамчык выступае пад Бел-Чырвона-Белым Сьцягам. 1960 г. (фота А. Сільвановіча)
 80. Сям'я Луцкевічаў. 1905 г. Стаяць: Кастусь Шпакоўскі (далёкі сваяк), Амілья (Эмілья) Луцкевіч (Шабуня), Антон Луцкевіч; сядзяць: Зоф'я Луцкевіч, Дзіня (далёкая сваячка, бона), Іван Луцкевіч
 81. Амілья Шабуня (Луцкевіч) з малой Янінай Шабуняй (Каханюскай). 1911 г.
 82. Зоф'я Луцкевіч (з дому Лычкоўская). Маці братоў Луцкевічаў. (Фота 1880-х гг.)
 83. Беларуская дэманстрацыя каля ААН, 1997 г. Нью-Ёрк
 84. На беларускай выставе ў Беларускім Цэнтры ў Саўт-Рывэры (Нью-Джэрзі), 1998 г.. (Фота А. Сільвановіча)
 85. Наталья Арсеньнева (рэпрадукцыя з карціны П. Мірановіча, алеі)
 86. Са Сьцягам (фота З. Пазьняка)
 87. Пагоня
 88. З групай новай эміграцыі
 89. Родны парог (выкадроўка і рэстаўрацыя)

ЗЬМЕСТ

ПРАДМОВА	5
УСТУП. УСПАМІН ПРА ПЕРАКЛАДЧЫКА «ПАРСІВАЛЯ»	6
ЮНАЦТВА. ЗАБРАНЫ КРАЙ	9
Пачаткі	10
Гімназія	12
ВІЛЬНЯ. ЗМАГАРНАЕ ЖЫЦЦЁ	20
Віленскі ўніверсітэт	20
Палітычная дзейнасць	30
ПЕРШЫЯ САВЕТЫ (1939 – 1941)	45
На школьнай ніве	45
Інспэктар	48
«Прайдземце з намі...»	51
МЕНСК. НЯМЕЦКАЯ АКУПАЦЫЯ	52
Першыя дні вайны	52
Нарада ў Антона Адамовіча	54
Музей	60
Кубэ	67
Астроўскі і Акінчыц	81
БЦР	88
Аднаўленьне дзейнасці Рады БНР	94
Аўтакефалія	104
ДАРОГА Ў ЧУЖЫНУ	108
Эўропа	108
Амэрыка	112
Пра габрэяў	114
Доля	121
ПАСЬЯСЛОЎЕ	134
СПАСЫЛКІ	136
ПАКАЗЬНІК АСОБАЎ	137
ІЛЮСТРАЦЫІ	140

УДК 947.6
П 12

Пазьняк Зянон Станіслававіч, кандыдат мастацтвазнаўства

Культурна-асьветніцкае выданьне

Надрукавана на сродкі аўтара, удзельнікаў кнігі і дабрачытліўцаў у Амэрыцы

Пазьняк Зянон

Гутаркі з Антонам Шукелойцем, — „Беларускія Ведамасьці“, Варшава; Таварыства Беларускай культуры ў Летуве, Вільня, 2003. — 144 с.: іл.

ISBN 9955-9337-8-x

УДК 947.6 П 12

Гутаркі з Антонам Шукелойцем, запісанья ў форме ўспамінаў і разваг. Кніга для шырокага кола чытачоў.

© Зянон Пазьняк

Запіс гутарак, рэдакцыя тэксту, падрыхтоўка да друку, мастацкі макет, вокладка, фатаграфіі і падбор ілюстрацыяў: *Зянон Пазьняк*

Сьпісваньне з аўдыёзапісу, кампутарны набор і карэктура: *Галіна Палачаніна*

Кампутарны склад па макету: *Робэрт Стаховіч*

Друк: Друкарня „АРО“, Варшава

Наклад: 1150 асоб.

Аддрукавана ў сьнежні 2003 г. у Варшаве.

Папера крэйдавая, фармат 68x86см

Ум. друк. арк.: 13,1

Ул. выдавецкіх арк.: 9

„Беларускія Ведамасьці“, Варшава 02-017, вул. Ерусалімскай алеі, 125/127

Таварыства Беларускай Культуры ў Летуве, Вільня 2004, вул. Жыгімонта, 12—3

ISBN 9955-9337-8-x

З групай новай эміграцыі

На першай старонцы вокладкі: Антон Шукелойць (фота А. Сільвановіча); на 4-й старонцы вокладкі выкадроўка і рэстаўрацыя старой фатаграфіі – **Родны парог**. (Фота з калекцыі А. Шукелойця)

